

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

**ÇEVRE HAKKI ÇERÇEVESİNDE
İRAN'IN URMİYE GÖLÜ'NDEKİ UYGULAMALARI**

Hilal CEYHAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

**ÇEVRE HAKKI ÇERÇEVESİNDE
İRAN'IN URMİYE GÖLÜ'NDEKİ UYGULAMALARI**

Hilal CEYHAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

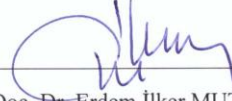
Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

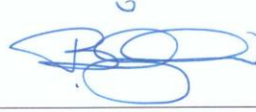
Hilal CEYHAN tarafından hazırlanan “Çevre Hakkı Çerçevesinde İran’ın Urmıye Gölü’ndeki Uygulamaları” başlıklı bu çalışma, 02.04.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İlyas DOĞAN (Başkan)

Doç. Dr. Erdem İlker MUTLU

Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN (Danışman)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

11/04/2019

Hilal CEYHAN

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullandığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum tarafından** verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolleri çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından** verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Hilal CEYHAN

ÖZET

CEYHAN, Hilal. Çevre Hakkı Çerçevesinde İran'ın Urmiye Gölü'ndeki Uygulamaları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019

Günümüzde çevre hakkı hızla gelişimini tamamlayan, üçüncü kuşak haklar içerisinde bulunan bir insan hakkıdır. Çevre hakkının bu kadar ön planda olması öncelikli olarak yaşanan çevre sorunlarının öneminden kaynaklanmaktadır. Ayrıca çevre sorunları incelendiğinde ulusal sınırları aşan niteliğinin bulunduğu yaygın şekilde kabul gören bir durumdur. Bu sebeple çevre hakkı sadece ulusal hukukun değil, sınırları aşan şekilde insan haklarının ve uluslararası hukukun konusunu oluşturmaktadır.

İran'ın Güney Azerbaycan Bölgesi'nde bulunan Urmiye Gölü ve çevresi, son 50 yıldır çevre sorunları ile karşı karşıyadır. Bu konu hakkında durumun ciddiyetini bildiren çalışmalar genel olarak kuruma sebepleri ve çözüm başlıkları üzerinde durmaktadır. Etkin havza yönetiminin bulunmaması, kalkınma amaçlı devlet müdahalesi ve iklim değişikliği, genel kuruma sebeplerini oluşturmaktadır. Kalkınma amaçlı yapılan barajlar ve yol inşası ayrıca tarımda kendi kendine yetme politikası gereği planlanan projeler, gölün bugünkü durumuna gelmesindeki en önemli sebeplerdir. Yapılan çalışmalarda, devletin müdahalelerinin etkileri açık bir şekilde de belirtilmiş olmasına rağmen İran, gölün kurumasını engellemek için gerekli ve etkili adımları atmamaktadır. Urmiye Gölü'nün durumunu ortaya koyan çalışmaların olmasının yanında, benzer felaketi yaşayan Aral Gölü'nün durumu da Urmiye Gölü ve çevresindeki ekosistem için örnek oluşturmaktadır.

Çevre hakkının korunmasını amaçlayan uluslararası çevre hukukunun kaynakları, antlaşmaların temelini oluşturan ilkeler ve imzalanan sözleşmelerdir. Bu ilkeler ve sözleşmeler kapsamında İran'ın Urmiye Gölü ve çevresindeki uygulamaları incelenecek ve çevre hakkı ihlalleri tespit edilecektir.

Anahtar Sözcükler

Uluslararası Hukuk, İnsan Hakları, Çevre Hakkı, Uluslararası Çevre Hukuku, Urmiye Gölü, İran'ın Çevre Sorunları

ABSTRACT

CEYHAN, Hilal. Implementations of Iran in Lake Urmia within the Framework of Right to Environment, Master's Thesis, Ankara, 2019

Nowadays, the right to environment is accepted as a human right, completing its rapid development within the rights in the third generation. In addition, if looked at the qualification of the environmental problems, it is extensively accepted that these problems have exceeded the national boundaries. For this reason, the right to environment is not only the topic of national law, but also the topic of international law.

Urmia Lake, located in the South Azerbaijan Region of Iran, have been facing environmental problems for the last 50 years. The studies on this subject generally focus on the causes and solutions of the water level change. The absence of effective watershed management, climate change and the interventions of the state are the general reasons why Urmia Lake is dried up. The dams built on the rivers flowing to the lake, the road construction that divides the lake into two and the projects planned in accordance with the self-sufficiency policy in agriculture are the most important reasons for the lake to come to its present situation. Although the effects of state interventions are clearly stated in the studies about the lake, Iran does not take the necessary and effective steps to prevent the lake from drying out. The case of the Aral Lake, which has experienced a similar catastrophe, is an example of Urmia Lake and its surrounding ecosystem.

The sources of international environmental law aiming to protect the right to environment are the principles that form the basis of the treaties and the agreements signed. Within the scope of these principles and agreements, implementations of Iran in Urmia Lake will be examined and the violations of Iran about the right to environment will be determined.

Keywords

International Law, Human Rights, Right to Environment, International Environmental Law, Urmia Lake, Environmental Problems of Iran

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	İ
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	İİ
ETİK BEYAN.....	İİİ
ÖZET	İV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: ÇEVRE HAKKI	4
1.1. ÇEVRE HAKKINI ANLAMAK AÇISINDAN GENEL OLARAK İNSAN HAKLARI.....	4
1.1.1. İnsan Hakları Kavramı, Tarihi Gelişimi ve Nitelikleri	4
1.1.2. İnsan Haklarının Sınıflandırılması.....	9
1.1.2.1. Genel Olarak	9
1.1.2.2. Klasik İnsan Hakları Sınıflandırması: Negatif/ Pozitif/ Aktif Statü Hakları	10
1.1.2.3. Kuşaklara Göre Hakların Sınıflandırılması	11
1.1.2.3.1. Birinci Kuşak: Kişi Özgürlükleri ve Siyasal Haklar	11
1.1.2.3.2. İkinci Kuşak: İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar	11
1.1.2.3.3. Üçüncü Kuşak: Dayanışma Hakları.....	12
1.1.2.3.3.1. Hakların Ortaya Çıkışı.....	12
1.1.2.3.3.2. Üçüncü Kuşak Hakların Özellikleri.....	13
1.1.2.3.3.3. Haklara Getirilen Eleştiriler.....	15
1.2. BİR İNSAN HAKKI OLARAK ÇEVRE HAKKI	18
1.2.1. Genel Olarak	18
1.2.2. Çevre ve Çevre Hakkı Kavramı.....	19
1.2.3. Çevre Hakkının Unsurları.....	20
1.2.3.1. Konusu	20
1.2.3.2. Tarafları	23
1.2.3.2.1. Öznesi	23

1.2.3.2.2. Yükümlüsü.....	27
1.2.4. Çevre Hakkının Gelişimine Yardımcı Olan İlkeler	30
1.2.4.1. Genel Olarak	30
1.2.4.2. Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi	31
1.2.4.3. Önleme İlkesi.....	32
1.2.4.4. İşbirliği İlkesi.....	34
1.2.4.5. Entegrasyon İlkesi.....	35
1.2.4.6. Kirleten Öder İlkesi	37
1.2.4.7. Katılım İlkesi	38
1.2.4.8. İhtiyat İlkesi	39
1.2.5. Çevre Hakkının Kaynakları.....	40
1.2.5.1. Uluslararası Alanda Yaşanan Gelişmeler Sonucu Ortaya Çıkan Kaynaklar 41	
1.2.5.1.1. Genel Olarak	41
1.2.5.1.2. Birleşmiş Milletler Örgütünün Kurulmasından Önce Yaşanan Gelişmeler 41	
1.2.5.1.3. Birleşmiş Milletlerin Kurulmasının Ardından Yaşanan Gelişmeler	42
1.2.5.1.4. Stockholm İnsan ve Çevresi Konferansı.....	44
1.2.5.1.5. Dünya Doğa Şartı.....	46
1.2.5.1.6. Brundtland Raporu (Ortak Geleceğimiz Raporu)	48
1.2.5.1.7. Rio Konferansı.....	49
1.2.5.1.8. Johannesburg Konferansı (Rio+10 Zirvesi).....	51
1.2.5.1.9. Aarshus Sözleşmesi	52
1.2.5.1.10. Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20 Zirvesi).....	53
1.2.5.2. Bölgesel Alanda Yaşanan Gelişmeler Sonucunda Ortaya Çıkan Kaynaklar 54	
1.2.5.2.1. Genel Olarak	54
1.2.5.2.2. Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı	55
1.2.5.2.3. Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokoller.....	56
1.2.5.2.4. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Çevre Hakkı	56
2. BÖLÜM: URMIYE GÖLÜ	58
2.1. BİR ORTADOĞU ÜLKESİ OLARAK İRAN	59
2.1.1. Genel Olarak	59
2.1.2. İran Hakkında	60
2.1.3. İran'ın Su Kaynakları	62

2.2. URMİYE GÖLÜ HAVZASI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ	66
2.2.1. Genel Olarak	66
2.2.2. İklim ve Bitki Örtüsü	67
2.2.3. Havzada Bulunan Su Kaynaklarının Özellikleri	69
2.3. URMİYE GÖLÜ'NÜN ÖZELLİKLERİ	70
2.3.1. Genel Olarak (Göl Tanımı)	70
2.3.2. Konumu ve Oluşumu	70
2.3.3. Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri.....	72
2.3.4. Urmıye Gölü Çevresindeki Ekonomik ve Sosyal Hayat	73
2.3.5. Urmıye Gölü'nün Hukuki Niteliği.....	74
2.3.5.1. Urmıye Gölü'nün "Uluslararası Göl" Niteliği.....	74
2.3.5.2. Ramsar Sözleşmesi	75
2.3.5.3. İnsan ve Biyosfer Programı / Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi	77
2.3.5.4. Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES)	78
2.4. URMİYE GÖLÜ'NÜN KURUMASININ SEBEPLERİ VE SONUÇLARI	79
2.4.1. Gölde Yaşanan Seviye Değişimi	79
2.4.2. Sebepleri.....	81
2.4.2.1. Genel Olarak	81
2.4.2.2. Etkin Havza Yönetiminin Bulunmaması	84
2.4.2.3. Kalkınma Programları Çerçevesindeki İnsani Müdahaleler	84
2.4.2.3.1. Barajların İnşası	85
2.4.2.3.2. Tarım Faaliyetlerinin Geliştirilmesi.....	87
2.4.2.3.3. Göl Üzerine İnşa Edilen Geçit	88
2.4.2.4. İklim Değişikliği	89
2.4.3. Kurumunun Yaratacağı Etkiler.....	91
2.4.3.1. Ekonomi, Çevre ve Sağlık	91
2.4.3.2. Sınır Aşan Siyasi ve Sosyal Etkiler	92
2.4.4. Urmıye Gölü Restorasyon Programı	94
2.5. BENZER BİR FELAKET: ARAL GÖLÜ'NÜN KURUMASI VE SONUÇLARI	95
3. BÖLÜM: İRAN VE ÇEVRE HAKKI	101
3.1. İRAN ULUSAL MEVZUATINA GÖRE ÇEVRENİN KORUNMASI VE URMİYE GÖLÜ.....	101

3.1.1.	Genel Olarak	101
3.1.2.	İran Anayasası'na Göre Çevre Hakkı ve Urmıye Gölü.....	101
3.1.3.	Çevre Konusunda İran Ulusal Yasaları ve Urmıye Gölü.....	105
3.2.	ULUSLARASI ÇEVRE HUKUKUNA GÖRE ÇEVRENİN KORUNMASI VE URMİYE GÖLÜ	107
3.2.1.	Genel Olarak	107
3.2.2.	Uluslararası Çevre Hukukunun Niteliği	108
3.2.3.	Uluslararası Çevre Hukuku İlkeleri ve İran	113
3.2.4.	Çevrenin Korunması ile İlgili Uluslararası Çevre Sözleşmeleri ve İran 118	
3.2.5.	Uluslararası Çevre Hukuku İlkeleri ve İran'ın İmzaladığı Çevre Sözleşmeleri Gereğince Urmıye Gölü Üzerinde Yaşanan İhlaller	122
3.2.6.	Doğa Hakkı ve Su Hakkının İhlali.....	126
3.2.7.	Urmıye Gölü'nün Kurulmasında Etnik ve Siyasi Temelli İddialar ..	127
	SONUÇ	130
	KAYNAKÇA	135
	EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	148
	EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	150

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
AİHM	:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	:	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
Bkz.	:	bakınız
BM	:	Birleşmiş Milletler
CITES	:	Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme
ÇED	:	Çevresel Etki Değerlendirme
Çev.	:	Çeviren
Ed.	:	Editör
FAO	:	Gıda ve Tarım Örgütü
İHEB	:	İnsan Hakları Evrensel Bildirisi
MAB	:	İnsan ve Biyosfer Programı
OECD	:	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
s.	:	sayfa
STK	:	Sivil Toplum Kuruluşu
ULRP	:	Urmiye Gölü Restorasyon Programı
UNCED	:	Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı
UNEP	:	Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNESCO	:	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
WCED	:	Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu

GİRİŞ

İran topraklarının kuzeybatısında yer alan Urmıye Gölü hem İran hem de o bölge için önemi bulunan bir yaşam alanıdır. Ayrıca uluslararası alanda da önemli bir yaşam alanı olarak kabul edilen Urmıye Gölü, bölgenin ekolojik hafızasını devam ettirmektedir. Ancak son dönemde bu hafıza, tehlike altındadır. Urmıye Gölü, son 50 yıldır çevre sorunları ile mücadele etmektedir. Göl hakkında coğrafi konulu çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar genel olarak gölün durumunu ve kuruma sebebini belirten çalışmalardır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, gölün asıl kuruma sebebini devlet eliyle yapılan müdahaleler olduğu görülmektedir.

Çevre hakkı günümüzde insan hakları kapsamında değerlendirilmektedir. Ulusal ve uluslararası metinlerde geniş çapta düzenlemeler bulunmaktadır. Bu bağlamda, İran sınırları içerisinde yer alan ekosistem incelendiğinde çevrenin kırılgan bir yapısının olduğu ve devletin bu konuda alması gereken önlemleri almadığı tespit edilmektedir. Etrafındaki devletleri hem coğrafi olarak hem de politika olarak etkileyebilecek nitelikte olan İran'ın insanlık açısından önemi artık tartışılmayan çevre hakkı konusundaki uygulamaları ve yaptığı düzenlemeler, çevrenin sınır aşan niteliği itibari ile diğer devletler için de önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, hem İran sınırları içerisinde yaşayan halkı hem de komşu devletleri etkileyecek nitelikte olan Urmıye Gölü'ndeki devlet uygulamaları, çevre hakkı çerçevesinde incelenecektir. Gölün durumu hem ulusal hem de uluslararası bazı toplantılarda tartışma konusu olmuştur. Siyasi olarak yapılan değerlendirmede gölün kurumasının önüne geçilemeyeceği ve bunun için harcanan bütçenin gereksiz olduğu belirtilmektedir. Göl hakkında hem ulusal hem de uluslararası alanda yapılan toplantılar gereklidir ama bu çalışmalar eksik kalmaktadır. Bu sebeple Urmıye Gölü'ndeki uygulamalar ve gölün durumu hukuki olarak tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmamızda gölün kuruma sebepleri çevre hakkı çerçevesinde yapılacak değerlendirmeden geçecektir. Bu çerçevede İran'ın Urmıye Gölü'ndeki uygulamalarının hukukiliği, çevre hakkından doğan yükümlülükleri dikkate alınarak incelenecektir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak konunun alt yapısını oluşturan “çevre hakkı” başlığı işlenmektedir. Bu başlığın ilk alt başlığını insan hakları kavramı ve

sınıflandırılması oluşturacaktır. Sonrasında çevre hakkı kavramı irdelenecek ve çevre hakkının unsurları belirtilecektir. Bir diğer başlığı uluslararası çevre hukuku açısından önemi itibari ile öncelikle çevre hakkına yardımcı olan ilkeler oluşturacaktır. Bu başlık altında sürdürülebilir kalkınma ilkesi, önleme ilkesi, işbirliği ilkesi, entegrasyon ilkesi, kirleten öder ilkesi, katılım ilkesi ve son olarak ihtiyat ilkesi incelenecektir. Çevre hukukunun kaynakları, uluslararası ve bölgesel gelişmeler olarak esas alınarak çalışmamızda yer alacaktır. Bu sınıflandırma ile birinci bölüme son verilecektir.

İkinci Bölüm olarak belirlemiş bulunduğumuz “Urmiye Gölü” başlığı 5 alt başlık belirlenerek incelenmektedir. Su kaynakları bakımından ciddi sorunlar yaşayan İran’ın durumu ilk başlığımızı oluşturacaktır. İkinci olarak Urmiye Gölü Havzası hakkında genel bilgiler verilecektir. Sonrasında gölün özellikleri ve hukuki niteliği açıklanmaya çalışılacaktır. Urmiye Gölü’nün kurummasının sebepleri ve sonuçları, kendi oluşturduğumuz sınıflandırma ile verilmeye çalışılacaktır. Bu başlıkta öncelikli olarak gölde yaşanan seviye değişimi belirtilecek, sonrasında ise etkin havza yönetiminin bulunmaması, kalkınma programları çerçevesindeki insani müdahaleler ve iklim değişikliği, kurumunun sebepleri olarak belirtilecektir. Gölün son durumunun sebep olduğu etkiler ve gölün durumunu değiştirmek için oluşturulan Restorasyon Programı da bu başlık altında irdelenecektir. Son olarak benzer bir çevre felaketi şeklinde nitelendirilen Aral Gölü’nün kurumması, konumuz açısından örnek teşkil ettiği için incelenecektir.

Üçüncü Bölüm’ün başlığı “İran ve Çevre Hakkı” şeklinde olacaktır. Bu bölümde diğer iki bölümde incelediğimiz “Çevre Hakkı” ve “Urmiye Gölü” başlıklarından yararlanarak İran’ın Urmiye Gölü’ndeki uygulamaları incelenecektir. İran Anayasası’nda çevre hakkı dolaylı da olsa korunmaktadır. Anayasa 45. ve 50. maddesi gereğince İran’ın göl üzerindeki uygulamaları değerlendirilecektir. İkinci olarak ulusal mevzuatın sağladığı koruma ve nitelikleri hakkında bilgilendirme yapılacaktır. Anayasa ve ulusal mevzuat incelendikten sonra uluslararası çevre hukuku kapsamında öncelikli olarak uluslararası çevre hukukunun niteliği irdelenecektir. Sonrasında İran’ın uluslararası çevre hukuku ve çevrenin korunmasına bakış açısı belirtilecektir. Çalışmamızın amacı oluşturan Urmiye Gölü’ndeki çevre hakkı ihlalleri, uluslararası çevre hukuku ilkeleri ve sözleşmeleri kapsamında değerlendirilecektir. Son olarak Urmiye Gölü çevresinde yaşayan Türkler

açısından önemi dolayısıyla gölün kurumasındaki etnik ve siyasi temelli iddialara da yer verilecektir.

1. BÖLÜM: ÇEVRE HAKKI

Çalışmamızın ilk bölümünü oluşturan “Çevre Hakkı” başlığı altında öncelikle insan hakları konusu incelenecektir. Çevre hakkı yeni kabul gören veya kabul görmesi için çalışmalar olan bir hak olarak kabul edilmektedir. İnsan haklarının sınıflandırılması başlığı ve diğer insan hakları kavramları ile ilgili irdelenecek olan konuların çevre hakkının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması hedeflenmektedir. İkinci olarak çevre hakkı başlığı genel olarak ele alınacak; çevre hakkı kavram, unsur, ilke ve kaynaklar bağlamında incelenecektir.

1.1. ÇEVRE HAKKINI ANLAMAK AÇISINDAN GENEL OLARAK İNSAN HAKLARI

1.1.1. İnsan Hakları Kavramı, Tarihi Gelişimi ve Nitelikleri

İnsan hakları kavramı uzun süredir hayatımızda bulunmasına, felsefi sorulara konu olmasına karşın net tanımı yapılamamış kavramlar arasındadır. Ülkelerin insan haklarına yaklaşımı incelendiği takdirde farklı görüşlerin olduğu tespit edilebilmektedir. Genel olarak baktığımızda ise literatürde insan hakları kavramı kısaca, “kişinin sadece insan olduğu için sahip olduğu haklar” olarak ifade edilmektedir. Yapılan bu tanım hak kavramının nasıl tanımlanacağı, haklara nasıl sahip olunacağı gibi konularda bazı soru işaretleri oluşturmasına rağmen konunun başlangıcı için yeterli bir tanım olarak kabul edilmektedir. Asıl olarak gelişimini 17. ve 18. yüzyıllarda gösteren insan hakları doktrinine göre insanların sahip olduğu bu haklar dokunulamaz, devredilemez ve vazgeçilemez haklardır.¹

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay UYGUN, **Devlet Teorisi**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015, s. 477; İlyas DOĞAN, **İnsan Hakları Hukuku**, 2016, Astana Yayınları, s. 48-54; Jack DONNELLY, **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s. 19; Münici KAPANİ, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013, s. 30-41; Halil KALABALIK, **İnsan Hakları Hukuku**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2017, s. 27-35; Münici KAPANİ, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s. 19. Hak kavramı açıklanırken kullanılan bir teori olan irade teorisine göre hak, kişi için hukuk düzeni tarafından tanınmış irade egemenliğidir. Bir diğer teori olan menfaat teorisine

Bir başka yaklaşıma göre ise insan onurunu ve saygınlığını koruyan araçlar, insan hakları olarak belirtilmektedir. Bu şekilde bakıldığında insan haklarının kaynağı ve varlık sebebi, insan onuru olarak ifade edilebilir. Kişi, insan onurunu dayanak alarak devletten, toplumdan ve başkalarından haklarına saygılı olunmasını talep edebilecektir. Bu talep hakkını ve devlete yüklenen ödevi somutlaştıran kavram, insan haklarıdır. Buradan da anlaşıldığı üzere insan haklarının ahlakilik düşüncesinden kaynaklandığı yaygın bir düşüncedir. Günümüzde ise insan hakları kavramının hukukun güvenceye aldığı haklar olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu değişimin sebebi geçmişte felsefi kavram ve ahlaki talep olarak belirteceğimiz hakların zamanla ulusal ve uluslararası hukuk tarafından düzenlenmesinden kaynaklanmaktadır. İnsan hakları hukuki güvenceye kavuşturularak insan onurunun korunması amacı sağlanmış olmaktadır.²

“Kişinin insan olmasından dolayı sahip olduğu haklar” tanımında genel bir ifade yer almasına rağmen her ülkede hakların pozitif hukuka geçişi farklılıklar göstermektedir. İnsan hakları en üstün ahlaki hak olarak kabul edilmektedir. Bu özelliği insan haklarının diğer haklar ile yakın ilişkide olması ve bu hakları yerleştirme mücadelesinde yer alması sonucunu doğurmaktadır. Bunun yanında insan hakları ancak ideal olanı ifade eder. Bu anlamı, insan hakları kavramının pozitif hukuk dışında ve ondan daha kapsayıcı bir özellik gösterdiğini işaret etmesidir. İnsan haklarının onunla paralel olan ulusal ve bölgesel olarak korunan hukuki haklara dayanan iddiaların sonuçsuz kaldığı durumlarda söz konusu olması özelliği, insan haklarının asıl gücünü ve tartışılmaz değerini göstermektedir. Uluslararası insan hakları, ulusal düzeyde vatandaşlara verilen hakların uygulanmaması durumunda ileri sürülebilen haklardır. Yürütülebilir pozitif hakların bulunmaması veya bulunup işletilememesi durumunda, uluslararası insan hakları koruma mekanizması devreye girecektir. İnsan hakları iddiaları “aşağı düzeydeki” aynı konuda düzenlenmiş paralel bir hakkın daha etkin kullanımının sağlanması ve bu hakkın yerleştirilmeye çalışılması konusunda mücadele eder. İnsan haklarının amacı, ulusal ve bölgesel haklara hukuki geçerlilik kazandırmaktır. Bu kazanım sağlandığı takdirde, insan haklarına sahip olmaya devam eden vatandaş artık hakkını hukuki olarak ileri

göre hukuk düzeni tarafından menfaatlerin korunması hak olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.

KALABALIK, 2017, s. 34

² UYGUN, 2015, s. 479-488

sürebilecektir. İnsan hakları olandan çok, insanların nasıl yaşayabilecekleri ile ilgilidir. Örneğin İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB)³ ülkelerde hayatın bize nasıl olduğu hakkında bilgi vermez ama onurlu bir hayatın şartları hakkında bütün gerekleri ve sonuçları, haklar şeklinde açıklamaktadır.⁴

Felsefi olarak temellendirilebilen insan hakları kavramının sözleşmelerde yerini alması için ise 17 yüzyıl gibi ileri bir tarihi beklemek gerekmektedir. Modern devletin feodal yapıyı zayıflatması ve tüm gücü ele alması ile birlikte artık devlet diğer bütün iktidarlardan daha üstün yapıya ulaşmıştır. Bu üstünlüğe ulaşmasında destek verdiği devlet iktidarına karşı servetini güvenceye almak, güvenli şekilde seyahat etmek, mirasçılık haklarının kullanılmasını sağlamak amacıyla o dönem zenginlik kaynağı olan ticaretle uğraşan kişiler, artık haklarını krala karşı korumak için çabalamıştır. Burjuvazi, haklarını güvence altına almak için krala karşı mücadeleye başlamıştır. Bu mücadelenin sonucu olarak anayasalarda ve haklar bildirgelerinde seyahat hakkı, miras hakkı, düşünce ve inanç özgürlüğü gibi haklar güvence altına alınmıştır. Daha öncesinde insan onuru ve ahlaki yükümlülük ile ifade edilen insan hakları kavramı, böyle bir dinamikte yazılı hale getirilmiştir.⁵

İnsan haklarının tanımının yapılmasından kaynaklanan zorluktan dolayı diğer bazı tanımların bu kavramın yerine kullanıldığı görülmektedir. Söz gelimi vatandaş hakları, “devletin vatandaşlarına tanıdığı haklar” şeklinde tanımlanmakta ve insan haklarından çok daha dar bir kapsamı ifade etmektedir. Yine kamu özgürlükleri kavramı, devlet tarafından tanınmış ve yürürlükteki hukuk olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım ise bizi ancak insan haklarının bir kısmına götürebilecek bir tanım olacaktır. Yapılan bu tanımların hiç biri insan hakları kapsamını ifade etmeye yetmeyecektir. İnsan haklarının, bu haklara devletin güvence sağlamış olmasına bakılmaksızın onurlu bir yaşam sürmek

³ Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın amaç olarak içerdiği insan hakları alanına somut bir yaklaşımda bulunmak adına, 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen belgedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KAPANİ, 2011, s. 23-30; DOĞAN, 2016, s. 169-179; KALABALIK, 2017, s. 80-84; Mehmet Semih GEMALMAZ, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt 1**, Legal Yayıncılık, 2012, s. 59-223;

⁴ DONNELLY, 1995, s. 22-29

⁵ UYGUN, 2015, s. 484

için insanlara tanınan tüm hakları ifade eden geniş bir tanımı vardır.⁶ İnsan hakların bu evrenselliği ve bütünlüğü çevre hakkını anlamamız için bize yardımcı olacak en büyük dayanaktır.

Yukarıdaki bilgilerin ayrıntılı olarak incelenmesi sonucunda insan haklarının niteliklerinin neler olduğu ortaya çıkacaktır. İnsan hakları evrenseldir, bütüncül niteliktedir, mutlak hak olarak kabul edilir, vazgeçilmezdir ve doğuştan kazanılan haklardır.⁷ Bu niteliklerin varlığı insan haklarının bir bilim disiplini olarak değerlendirilmesi ve daha da gelişmesi için bize yardımcı olacaktır.

İnsan haklarının en önemli özelliği evrensel olması veya olmaya çalışmasıdır. Bu özellik onu diğer haklardan ayırmaktadır. İnsan hakları tüm insanlar için ortak ihtiyaçlardan doğmaktadır. Daha öncede bahsettiğimiz gibi insanın sadece insan olmasından kaynaklanan haklar olduğu için dil, din, köken ve cinsiyet gibi ayrımların yapılmadığı, insanın doğasından kaynaklanan haklardır.⁸

Doğal hukuk bakış açısı ile değerlendirildiğinde zaten evrensel olan insan hakları, 20. yüzyıl itibari ile pozitif hukuk anlamında da ulusal sınırları aşmaya başlamıştır. Bu yaşanan gelişme ile insan haklarına bakış açısı olumlu şekilde değişmiştir. 1. ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra insan hakları artık belgelerde de evrensel olarak nitelendirilmektedir. Bunların yanında 20. yüzyılda yaşanan insan hakları ihlallerinin bir daha yaşanmaması adına oluşturulan insan hakları koruma mekanizmaları düşüncesi ile tüm dünyada evrensel bakış açısının yerleşmesi kolaylaşmıştır.⁹

Bu düşüncelerin yanı sıra insan haklarının evrenselliği konusuna getirilen eleştiriler de bulunmaktadır. İnsan haklarının evrensel bağlayıcılığı konusunda kültürel farklılıklar soru işareti oluşturmaktadır. Bu farklılıkların insan haklarından bütün insanların yararlanmasına veya insan haklarının kavramlaşmasına engel oluşturabileceği görüşü bulunmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte insan haklarının Batı medeniyeti ürünü olduğu ve bu

⁶ KAPANİ, 2013, s. 14

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. KALABALIK, 2017, s. 33-48; Ahmet AKBABA, **İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar**, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 12-22;

⁸ AKBABA, 2016, s. 12; KALABALIK, 2017, s. 33-35

⁹ AKBABA, 2016, s. 13; KALABALIK, 2017, s. 33

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. DOĞAN, 2016, s. 66-67

sonucun diğ er devletlere dayatıldığı görüşü, bazı yazarlar tarafından kabul edilmektedir. Konumuz itibari ile Batı medeniyetine ait olmayan bir İran'ı incelemekteyiz. Bu iddia, bizim çalışmamız açısından da önem arz etmektedir. 17. yüzyılda modern devletin ilk kez Batı'da ortaya çıkması ile insan onurunu tehdit eden mekanizmalar gündeme gelmiştir.¹¹ Sorunun ilk kez bu modern devletlerde ortaya çıkması ile çözüm mücadeleleri ve sonuç olan insan hakları mekanizması Batı'nın icadı olarak gelişmiştir. Ancak modern devletler artık tüm dünyaya yayılmıştır. Sonuç olarak insan hakları sorununun ve doğal olarak insan hakları koruma mekanizmasının tüm dünyaya yayılması yani evrenselleşmesi doğal olarak karşılanmaktadır.

Modern devletlerin çağında, sürekli ihlallerin yaşandığı devletler de dahil olmak üzere bütün devletler için insan hakları ideal standartlar olarak ifade edilmektedir. Dünya çapında insan hakları için insan onurunu koruyan en etkili mekanizma olduğu konusunda uzlaşma söz konusudur. Bu düşünce çağında insan hakları çözüm olarak ifade edilmektedir. Bu mekanizmanın yerine gelecek kuşaklar düzeni koruyan başka bir teori geliştirebilirler.¹²

İnsan haklarının bütüncül nitelikte olması çalışmamız açısından önemli bir konuyu teşkil etmektedir. İnsan haklarının içerik, işlev ve sınırlamaları açısından birbiri ile benzer olmadıkları açıktır. Yukarıda belirttiğimiz gibi her hak, insan onurunu temsil eder. Bu yüzden birbirinden farklı olan bu haklar, temelde aynı görevi temsil eden bütünün parçalarını oluşturmaktadır.¹³ Aynı bütünün parçaları olması demek, hakların birbirinden ayrı değerlendirilmemesi, aksi takdirde temelin çökebileceği anlamına gelmektedir. Bir hakkın ihlal edilmesi halinde bir diğ er hakkın da etkileneceği, bunun yanında bir hakkın yaşadığı ilerlemenin tüm haklara etki edeceği ifade edilmektedir.¹⁴

Bir insan hakkı diğ er hakkın kabul edilmemesi halinde eksik kalmış demektir. Uluslararası belgelerde bütünlük ilkesinin önemine vurgu yapılmaktadır. BM Şartı'nda

¹¹ UYGUN, 2015, s. 511

¹² UYGUN, 2015, s. 512

¹³ KALABALIK, 2017, s. 49

¹⁴ AKBABA, 2016, s. 20

kullanılan dil, bütünlük ilkesini destekler nitelikte olmamasına rağmen Genel Kurul'da bütünlük ilkesinin önemine sıkça yer verilmektedir.¹⁵

Bütünlük ilkesine getirilen eleştiriler de mevcuttur. Bununla birlikte insan haklarının öneminin daha anlaşılır olması açısından bütünlük ilkesinin gerekli bir ilke olduğu yeni hakların doğması ve kabul görmeye başlaması ile birlikte daha net anlaşılmaktadır. Son dönemde dünyada yaşanan sorunların çözümünü destekler nitelikte ortaya çıkan yeni insan hakları, bütünlük ilkesinin bakış açısı ile insan haklarına bakıldığı için daha etkili olabilmektedir.¹⁶

1.1.2. İnsan Haklarının Sınıflandırılması

1.1.2.1. Genel Olarak

İnsan haklarının sınıflandırılması soyut olarak yapılan bir tasniftir. Daha önce de belirttiğimiz gibi insan haklarının niteliklerinden biri de bütünlük ilkesidir. Bununla birlikte bütünlük ilkesinin varlığı sınıflandırmaya engel olmamaktadır. İnsan hakları alanında yeni düzenlemelerin ortaya çıkması ve halen gelişimine devam ediyor olması sebebiyle insan haklarının sınıflandırılması, akademik ve pratik anlamda bir ihtiyaç haline gelmiştir.¹⁷

Çeşitli amaçlar ile sınıflandırmalar yapılmaktadır. En yaygın olarak bilinen sınıflandırmalar, klasik olarak yapılan ve tarihi gelişimi temel alarak yapılan tasniftir.

¹⁵ İnsan haklarının bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğine atıf yapan uluslararası belgeler ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer ANAYURT, “Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi”, **Türkiye’de İnsan Hakları**, TODAİE, Ankara, 2000, s. 48

¹⁶ Muhlis ÖĞÜTÇÜ, “Dayanışma Hakkı Olarak Yurттаşların Sağlıklı Ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt 27, 2009, s. 38

¹⁷ Rona AYBAY, **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 62

1.1.2.2. Klasik İnsan Hakları Sınıflandırması: Negatif/ Pozitif/ Aktif Statü Hakları

İnsan hakları alanında yaşanan değişimin ve gelişimin ardından modern demokratik devletlerin yazılı anayasalarında yer alan klasik sınıflandırma, 1893 yılında “System der Subjektiven Öffentlichen” isimli kitapta negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları olarak adlandırılmaktadır. Negatif haklar, devletin ve siyasi iktidarın müdahalesinin olmadığı yani bu kuvvetlere karşı güvence altına alınan, korunan haklar olarak ifade edilmektedir. Daha ayrıntılı incelendiğinde bu hakların insanın kendisini ifade etmesine, kişilerin özgür şekilde birbirleri ile iletişim kurmasına, düşüncelerin serbest dolaşımına katkı sağlayan haklar olduğu görülmektedir. Bu özelliklerini incelediğimiz takdirde negatif hakların barışçı, özgür bir toplumsal hayatın temelini oluşturan geleneksel bireysel haklar olduğu tespit edilmektedir. Pozitif haklar ise devletin müdahalesinin şart olduğu haklar olarak kabul edilir. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, pozitif statüde olan haklardır. Yapılan bu ayırım, keskin çizgiler içermemektedir. Son olarak ise aktif statü hakları bireyin devlet yönetimine katılmasına olanak sağlayan haklar olarak kabul edilir. Vatandaşlık hakları ile bağlantılı olan haklar, bu gruba girmektedir.¹⁸

Ayrıntıya girmeden bu şekilde ifade edebileceğimiz klasik ayırım için günümüzde geçerliliğini korumadığı yönünde eleştiriler de yapılmaktadır. Yapılan ayırım keskin çizgilerle olamamaktadır. Örneğin devlet müdahalesinin engellenip özgür bakış açısının vurgulanmaya çalışıldığı durumlarda, bazen hakkın daha etkili kullanılabilmesi için devletin gerekli imkânları sağlaması gerekmektedir. Bunun yanında sınıflandırmanın yeni haklara cevap verememesinden kaynaklı eleştiriler de mevcuttur. Bu sebeple daha farklı sınıflandırmalar yapılmış ve yeni hakların sınıflandırmalar içinde yer alması sağlanmıştır.¹⁹

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. KALABALIK, 2017, s. 55-56; KAPANİ, 2013, s. 6; Mahmut GÖKPINAR, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları Ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, **TBB Dergisi**, 2015, Sayı. 120, s. 40-50

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. GÖKPINAR, 2015, s. 43

1.1.2.3. Kuşaklara Göre Hakların Sınıflandırılması

Yeni yapılan sınıflandırmalardan biri olan kuşak sınıflandırması Hukukçu Karel Vasak tarafından 1979 yılında yapılmıştır. Hakların tarihi evrimi ve ortaya çıkışları, sınıflandırma yapılırken dikkate alınmıştır. Dolayısıyla bu sınıflandırmayı incelediğimizde, hakların geçmişi ile gelişimi hakkında bilgi edinilebileceği görülmektedir.²⁰

1.1.2.3.1. Birinci Kuşak: Kişi Özgürlükleri ve Siyasal Haklar

Ayrıcalıklar sahibi feodal rejim üyeleri ile burjuvazi arasındaki mücadele, özgürlük ve eşitlik kavramlarının doğumu için başlangıç olmuştur. Feodalite-burjuva çatışması sonucu bireylerin kazandığı hak ve özgürlükler, düşünce akımlarının da etkisi ile İngiliz-Amerikan ve Fransız Haklar Bildirgelerinde yer almış ve hukuk düzeninin temelini oluşturmaya başlamıştır. 19. yüzyılda hazırlanan anayasalar toplumsal, ekonomik ve siyasal kazançları hukukileştirerek insan hakları gelişimine katkı sağlamışlardır. Birinci kuşak haklarda her birey, davranış biçimini özgürce belirleyebildiği özerk özgürlük alanına sahiptir. Bu alana devlet veya üçüncü kişiler müdahale edememektedir. Yaşam hakkı, kölelik yasağı, adil yargılanma hakkı, seyahat özgürlüğü, mülkiyet hakkı, sığınma hakkı vb. haklar birinci kuşak haklar içerisinde sayılmaktadır.²¹

1.1.2.3.2. İkinci Kuşak: İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar

Birinci kuşak haklar ile herkese tanınan özgürlüklerden sadece toplumun belirli bir kesimi faydalanabilmektedir. 18. yüzyıl sonlarında gerçekleşen sanayi devrimi ile değişen toplum yapısı, yeni mücadeleleri ortaya çıkarmış ve bunun sonucunda yeni haklar oluşmuştur. Değişen koşullar altında ezilen çalışan kesim, sosyal hakları için mücadele vermiştir. Bu süreci incelediğimizde birinci kuşak haklarda yaşanan aristokrasi ile

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. GÖKPINAR, **2015**, s. 50-51; KALABALIK, **2017**, s. 61-66; AYBAY, **2015**, s. 63-68; UYGUN, **2015**, s. 537-580; İbrahim Ö. KABOĞLU, **Dayanışma Hakları**, TODAİE, Ankara, 1996, s. 6-12

²¹ GÖKPINAR, **2015**, s. 52-55; KABOĞLU, **Dayanışma...**, **1996**, s. 7; UYGUN, **2015**, s. 537

burjuvazi arasındaki çatışma, ikinci kuşak haklarda işçi sınıfı ile burjuvazi arasında yaşanmıştır. Bu hakların ortaya çıkması ile devletin fonksiyonlarında genişleme sözkonusu olmuştur. Devletin sosyal alanda da düzenlemeler yapması gereken bir kurum haline gelmesi gerektiği fikri ortaya atılmıştır.²²

İkinci kuşak haklar, soyut özgürlükler yerine eşit kullanım ilkesini, insanların sahip oldukları özgürlükleri kullanabilmeleri için gereken olanakları ve fırsat eşitliğini insanlara sağlamıştır. Böylelikle demokrasi anlayışında da değişiklik meydana gelmiş, 20. yüzyılda sosyal demokrasi anlayışı nitelik kazanmıştır.²³

Tartışılmaya başlanmasının ardından hukuken kabul görmeleri çok daha sonra olan ikinci kuşak haklar, çeşitli uluslararası belgelerde düzenlemesi ile birlikte devletlerin anayasalarında da zamanla yer almaya başlamıştır. Bu hakların ve özgürlüklerin ortaya çıkması ile devletin haklar karşısındaki negatif konumu artık değişmiş ve devlet “sosyal devlet” statüsü kazanarak hakların gerektirdiği sorumluluklar yüklenebilen bir kurum halini almıştır. Örnek vermek gerekirse eğitim hakkı, çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, dinlenme hakkı vb. haklar ikinci kuşak haklar arasında sayılmaktadır.²⁴

1.1.2.3.3. Üçüncü Kuşak: Dayanışma Hakları

Çalışmamız açısından üçüncü kuşak insan haklarının ayrıntılı olarak incelenmesi, çevre hakkının daha iyi anlaşılabilmesi için önem ifade etmektedir. Öncelikli olarak bu hakların ortaya çıkış sebepleri incelenecektir. Sonrasında hakların özellikleri sıralanacak ve üçüncü kuşak haklara getirilen eleştirilere yer verilecektir.

1.1.2.3.3.1. Hakların Ortaya Çıkışı

Birinci ve ikinci kuşak hakların oluşmasında etkili olan toplumsal değişimler üçüncü kuşak hakların oluşmasında da etkili olmuştur. Önceki iki kuşak hakkın metinlerle

²² GÖKPINAR, 2015, s. 55

²³ GÖKPINAR, 2015, s. 57

²⁴ KALABALIK, 2017, s. 58; GÖKPINAR, 2015, s. 57; KABOĞLU, Dayanışma..., 1996, s. 10

güvenceye alınması insan hakları serüvenini sonlandırmamıştır. İnsan haklarının amacı olan insan onurunun korunması, yaşam biçimlerinde yaşanan değişimler sebebiyle her dönem farklı tehditlere maruz kalmıştır. Bu değişim yeni birtakım hakların oluşmasının devam etmesini sağlamıştır.²⁵

Bu dönemde uluslararası ilişkiler gelişmiş ve Birleşmiş Milletler gibi insan haklarının farklı bir boyuta evrilmesinde etkili olan uluslararası örgütler kurulmuştur. Bu sayede hak ve özgürlükler, devletlerüstü bir sistemle korunmaya başlamıştır.²⁶ Küreselleşme ile birlikte yaşanan uluslararası dengesizlik ve çatışmalar dayanışma haklarının hukuk öncesi temelini oluşturmaktadır.²⁷ Bu dengesizliklerin hukuk alanına yansımaları ise uluslararası toplumda yaşanan dengesizliğin, kaynakların adil paylaşılmasının ve evrensel sorunlar karşısındaki karar mekanizmalarında söz hakkındaki eşitsizliğin ifadesi ile birlikte olmuştur. Bu dönemde üçüncü kuşak hakların ortaya çıkmasının tartışılmaya başlanması ile birlikte insan haklarının sadece devletlerin iç sorunu olmadığı, uluslararası bir sorun olarak kabulünün gerektiği bilinci oluşmaya başlamıştır.²⁸

Hakların tanınmasındaki başka bir iddia ise sömürge niteliği sona eren üçüncü dünya devletlerinin göstermiş olduğu dayanışma sonrası, dünya üzerinde görülen eşitsizliğe karşı adalet talepleridir. Sömürge düzeninden yeni çıkan devletler, bu hakların tetikleyicisi olmuşlardır.²⁹

1.1.2.3.3.2. Üçüncü Kuşak Hakların Özellikleri

Üçüncü kuşak haklarının ortaya çıkmasında çeşitli tarihi gelişimlerin etkili olduğu açıktır. Bundan daha önemli olan nokta ise hakların uluslararası alanda kabulü ile birlikte insan haklarının yaşadığı köklü değişimdir. Üçüncü kuşak hakların ortaya çıktığı dönemde devletlerin klasik egemenlik anlayışı değişerek insan hakları lehine bir ilerleme

²⁵ Üçüncü kuşak hakların ortaya çıkması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. KALABALIK, **2017**, s. 59-62; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 9-13; GÖKPINAR, **2015**, s. 63; UYGUN, **2015**, s. 505-506

²⁶ KABOĞLU, Dayanışma, **1996**, s. 10

²⁷ GÖKPINAR, **2015**, s. 64

²⁸ AKBABA, **2016**, s. 34

²⁹ KABOĞLU, Dayanışma, **1996**, s. 10

yaşanmıştır. Bu özgürlük alanında ilerlemeye başlayan üçüncü kuşak hakların özellikleri diğer insan haklarından farklılık gösterecektir.³⁰

Yukarıdaki gelişmeler sonucu ortaya çıkan bu yeni haklara “dayanışma hakları”, “kollektif haklar”, “halkların hakları”,³¹ “grup hakları”³² “yeni insan hakları” gibi isimler de verilmiştir.³³ Bu haklar arasında barış hakkı, çevre hakkı, gelişme hakkı, self determinasyon hakkı sayılabilir.³⁴

Dayanışma haklarının özelliklerini inceleyecek olursak ilk olarak karşımıza bu hakkın öznesinin kim olacağı sorusu çıkacaktır. Bu konu hakkında ağır basan iki görüş vardır. Bununla birlikte hakkın sahibinin kim olduğu yönünde belirsizlikler de söz konusudur. Hakkın hukuk alanında düzenlenebilmesi için öncelikli olarak haktan kimin yararlanacağı sorusunun belirli olması gerekmektedir. Zira hakkın sahibinin belirsiz olduğu durumda, hakkın mahkeme önünde korunması söz konusu olamamaktadır. Üçüncü kuşak hakların normatif bir nitelik kazanmasının gecikmesinden dolayı hakların öznesi de uzun bir süre belirlenmemiştir. Kollektif hak ve dayanışma hakkı olarak da adlandırılan üçüncü kuşak haklarının öznesi, yapılan tartışmalar sonucunda birey ve toplum olarak belirlenmiştir. Bu sebeple tüm toplumsal öğelerin, bireylerin, devletlerin aktif katılımı gerekmektedir.³⁵

İkinci olarak hakkın ortak yükümlüsü ise devlet ve bireydir. Sadece devletin bu bakımdan aktif şekilde yükümlü olmasını beklemek hakların işlerliği bakımından yanlış bir yol

³⁰ DOĞAN, 2016, s. 58

³¹ Bu kavram, “insan” kavramından hakları uzaklaştırmak tehlikesini barındırmaktadır. Ancak sadece bu sebeple kavrama karşı çıkmak doğru olmadığı gibi üçüncü kuşak hakları da sadece halkların haklarına özgülemek doğru olmayacaktır. Özellikle çevre ve barış hakkının sadece bireylere veya topluluklara özgü bir hak olarak kabul edilmesi güçtür. Hakların karma niteliğinin vurgulanması esastır. Bkz. Yasemin ÖZDEK, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1993, s. 41. Aksi görüş için bkz. DONNELLY, 1995, s. 30

³² DOĞAN, 2016, s. 57

³³ GÖKPİNAR, 2015, s. 64, ÖZDEK, 1993, s. 40; KALABALIK, 2017, s. 64

³⁴ Bu liste doğal zenginliklere ulaşma hakkı, temiz suya erişim, kültürel kimlik hakları, insanlığın ortak mal varlığına saygı hakkı vb. şeklinde arttırılabilir ancak güncel yazılan eserlerde 4 hak üzerinde kabul sağlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. AKBABA, 2016, s. 33-34; ÖZDEK, 1993, s. 40; DOĞAN, 2016, s. 57; UYGUN, 2015, s. 506

³⁵ AKBABA, 2016, s. 275

olacaktır. Bireyin de sorumluluk yüklenerek aktif bir şekilde, üçüncü kuşak hakların dayanışma niteliğine katkı sağlaması beklenmektedir. Hakkın sahibi ve yükümlüsü içinde toplumun da sayılması, üçüncü kuşak hakların farkını ve değerini oluşturmaktadır.³⁶

Bu başlık altında dikkat çekmek istediğimiz iki konu daha mevcuttur. İlk olarak hakkın öznesinin sadece günümüzde yaşayan insanların olmadığı, aynı zamanda gelecek kuşakların da hakkın öznesi olduğunu belirtmek gerekmektedir. İkinci olarak ise tek tek incelendiğinde, bu hakların tüm dünyayı yükümlülük altına sokma gibi bir özelliğinin bulunmasıdır. Bu durum da uluslararası düzenlemelerin yapılmasını gerektirmektedir. Bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki yapılacak olan uluslararası düzenlemelere üçüncü kuşak hakların hukuki niteliklerinin belirlenmesi konusunda yaşanan köklü görüş ayrılıkları engel olmaktadır.³⁷

Hakların dava edilebilirliği konusunda olumsuz görüşlerin olması ile birlikte sonuç olarak günümüzde üçüncü kuşak hakların normatif yapıya kavuşması sebebiyle yargısal korumanın mevcut olduğu söylenebilmektedir.³⁸

1.1.2.3.3.3. Haklara Getirilen Eleştiriler

Üçüncü kuşak hakların hukuki değeri, bunun yanında insan haklarının bir başlığı olup olamayacağı konusunda ilerlemeler yaşanmakla birlikte halen tartışmalı konuların olduğu açıktır. Dayanışma haklarının devletlerin hukuk düzenleri tarafından kabul edilmesi, çeşitli şekillerde koruma altına alınması ve uygulamaya konulması, bu hakların insan hakları başlığı altında incelenmesi gerektiğine bir dayanak oluşturmaktadır. Bu başlık altında, tartışmaların asıl sebeplerini oluşturan üçüncü kuşak haklara getirilen eleştiriler belirtilecektir.

Dayanışma haklarının öğeleri hakkındaki belirsizliğin bu haklara getirilen eleştirilerin başlangıç noktasını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bazı yazarlar üçüncü kuşak hakları, hak kavramı açısından gerekli olan niteliklere sahip olmadığını ifade ederek eleştirmektedir. Bu yeni hakların net bir özneye, açık ve ulaşılması mümkün olan bir konuya sahip

³⁶ AKBABA, 2016, s. 276

³⁷ KABOĞLU, Dayanışma, 1996, s. 23; UYGUN, s. 553; AKBABA, 2016, s. 277

³⁸ AKBABA, 2016, s. 278

olmadığını ve haklara uymakla yükümlü kişilerin tespitinde belirsizliklerin olduğunu söylemektedir. Bunun yanında yine aynı şekilde, hakların öznesinin ve yükümlüsünün belirlenmesinde sorunlar olduğunu ve hukuki korumanın gerçekleştirilmesinin zor olduğunu belirten yazarlar da mevcuttur.³⁹

Üçüncü kuşak haklara getirilen bir diğer eleştiri ise hukuk normu meydana getirmediği yönündedir. Dayanışma haklarında yaşanan gelişmeler incelendiğinde, artık bu hakların talep sürecini geçtiği görülebilmekte ve hukuk normu öncesi evrenin aşılarak pozitif hukukta tanınmaya başladıkları, ayrıca mevcut hukuk düzenleri ile çelişki oluşturmadıkları tespit edilmektedir. Pozitif hukuk açısından yapılan bir değerlendirme ile üçüncü kuşak hakların anayasalarda ve uluslararası sözleşmelerde yer edinecek derecede iyi hazırlanmadıkları eleştirisi de yapılmaktadır. Bu eleştiri bazı üçüncü kuşak haklar için hakkın konusunun, sahibinin ve yükümlüsünün belirsiz olmasından, ayrıca hakkın korunması mekanizmasının yanında felsefi temelinin eksik olması yönünden haklı görülebilir. Fakat çevre hakkı veya kendi geleceğini belirleme hakkı gibi üçüncü kuşak haklar incelendiğinde, bu hakların iyi bir şekilde formüle edildiği ve pozitif metinlerde yer edindiği görülecektir. Bazı haklarda bulunan eksiklik, bu dönemde haklı bir eleştiri olarak kabul görse bile gelecek zamanda diğer insan haklarının yaşadığı evrim sürecinde olduğu gibi bu eksikliklerin tamamlanabileceği açıktır. Ayrıca insan haklarının tüm özelliklerinin tamamlanarak var olacağı sorunu, pozitif hukukta yer alan bir sorun olup yapılan bu eleştirinin insan haklarının doğuştan kazanılan haklar olduğu görüşü bağlamında doğal hukuk açısından karşılığı olmayan bir eleştiridir.⁴⁰

Bazı yazarlara göre ise insan haklarının yelpazesinde yaşanacak genişleme, insan haklarının önemini ve meşruluğunu azaltacaktır. Yeni hak taleplerinin olması hakları sıradanlaştıracak ve klasik insan haklarından bile yeterince yararlanamayan insanların bulunduğu dünyada yeni hakların kabulü, insan hakları mücadelesine zarar verecektir. İkinci kuşak hakların kabulü sürecinde de bu şekilde endişeler yaşanmıştır ama zaman bu endişelerin yersiz olduğunu, kültürel ve sosyal hakların kişi özgürlüklerinin

³⁹ İbrahim Ö. KABOĞLU, “Dayanışma Hakları’nın Hukuksal Değeri”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt 13, 1991, s. 37; DONNELLY, **1995**, s. 156; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 21. Ayrıca bkz. UYGUN, **2015**, s. 562-563

⁴⁰ AKBABA, **2016**, s. 299-301

gerçekleşmesine ve insanların bu haklardan faydalanmasına destek olduğu göstermiştir. Aynı şekilde dayanışma hakları insan haklarının etkili şekilde kullanılmasına fayda sağlayacaktır.⁴¹

Üçüncü kuşak hakların toplulukların hakkı olduğu yönünde ve bu ifadenin belirsiz olmasından kaynaklanan eleştiriler de mevcuttur. Halkların ve toplulukların hakları da olabilir ancak bunların insan hakları olmayacağı yönünde görüşler bulunmaktadır.⁴² Bu eleştiriyi destekleyen yazarlardan biri olan *Donnelly* ise bu hakların insan hakkı olarak kabul edilmesi ile bazı toplulukların üstünlük kazanacağını iddia etmektedir.⁴³ Birinci ve ikinci kuşak haklar içerisinde yer alan inanç özgürlüğü, grev hakkı, toplantı hürriyeti gibi hakların bireysel olmasının yanında kolektif özelliğinin olması dikkate alındığında dayanışma haklarının kolektif özelliğine getirilen bu eleştirinin, haksız bir eleştiri olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle hakların bireylere veya toplumlara ait olması bir hakkın insan hakkı olarak kabul edilip edilmemesi açısından yeterli bir değerlendirme olmamaktadır.⁴⁴

Bunların yanında üçüncü kuşak hakların sadece doğumla kazanılabilen haklar olmadığı, dayanışma gerektiren haklar olduğu, bu sebeple de insan hakları statüsü kazanamayacağı yönünde bir eleştiri de mevcuttur. Bu eleştiri aslen ikinci kuşak hakların ortaya çıktığı dönemde çözüme kavuşturulmuştur. İkinci kuşak haklar incelendiğinde, en önemli özelliği olarak devletin pozitif katılımı gerekli olan haklar olduğunu yanı sıra sadece insan olmak ile kazanabilen haklar olmadığını görüyoruz. Üçüncü kuşak haklar da benzer şekilde devletin aktif katılımına, ayrıca toplumsal dayanışmaya ihtiyaç duymaktadır.⁴⁵ Bu özellikler üçüncü kuşak hakların insan hakkı olma özelliğini etkileyebilecek bir ölçüt olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Dayanışma haklarının kabulü ile İHEB'in amacının gerçekleşmesine biraz daha yaklaşılmaktadır. Üçüncü kuşak hakların varlığı tartışılmasına rağmen bu haklara uluslararası sözleşmelerde daha fazla yer verilmesi ve anayasalarda ayrı başlık halinde

⁴¹ ANAYURT, 2000, s. 54, AKBABA,2016, s. 301

⁴² KALABALIK, 2017, s. 60

⁴³ DONNELLY, 1995, s. 145

⁴⁴ AKBABA, 2016, s. 303

⁴⁵ AKBABA, 2016, s. 303

yer almaya başlaması ile insan haklarının gelişim sürecinin olumlu etkileneceği açıktır.⁴⁶ Birinci ve ikinci kuşak hakların uygulanabilmesine yapacağı katkılar düşünüldüğünde ise dayanışma haklarının bu haklar ile çelişki halinde değil işbirliği içinde olduğu görülmektedir.⁴⁷

Sonuç olarak her yeni doğumun yaşadığı sancuları yaşayan üçüncü kuşak hakların bu sorunları aşabilecek seviyeye geleceği, yaşadığı hızlı gelişme sürecine bakıldığında öngörülebilir.

1.2. BİR İNSAN HAKKI OLARAK ÇEVRE HAKKI

1.2.1. Genel Olarak

Bugün Dünyamız canlı yaşamının olduğu tek gezegen olarak bilinmektedir. Canlı yaşamını tehdit eder nitelikte olan çevre sorunlarının artması ile birlikte uluslararası toplumun gündem maddelerinden biri de insanın yaşadığı çevre ve onun korunması olmuştur. Çevre sorunları, sadece insanlara verdiği zarar bağlamında değerlendirilmemesi gereken bir konudur. Bunun yanında çevreyi insandan bağımsız şekilde korumak ve bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir. Bunu vurgulayan ayrı bir bakış açısı oluşmaya başlamıştır. Gelişen bu bakış açıları ile birlikte çevre kavramından çevre hakkına ulaşılmış ve hak, üçüncü kuşak- dayanışma hakları içerisinde yer almıştır.

Çalışmanın bu bölümünde yeni bir gündem haline gelen çevre hakkı ile ilgili bilgiler verilecektir. Bu bölümde öncelikli olarak çevre ve çevre hakkı kavramı incelenecektir. Sonrasında çevre hakkının unsurları olan “konu” ve “taraf” başlıkları ele alınacaktır. Çevre hakkının gelişiminde önemli yeri olan ilkeler, üçüncü alt başlığımızı oluşturacaktır. Son olarak çevre hakkının kaynakları üzerinde durulacaktır.

⁴⁶ AKBABA, 2016, s. 304

⁴⁷ KABOĞLU, 1991, s. 42

1.2.2. Çevre ve Çevre Hakkı Kavramı

Çevre kavramının sade bir anlam içerdiğini düşünmek yanıltıcı olacaktır. Açık ve anlaşılır bir terim olarak görünen “çevre” kavramının daha ayrıntılı düşünüldüğünde, karmaşıklığı ve sınırlarını ifade etmenin zorluğu ortaya çıkacaktır.⁴⁸ “Çevre” ifadesi, tanımı yapan bilim dalına göre değişiklik göstermekle birlikte en basit olarak insanın yaşadığı ve etkileşimde bulunduğu ortam olarak ifade edilebilir. Genel ve ayrıntılı olarak yapılacak tanıma göre ise çevre, dolaylı veya dolaysız şekilde insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde etkide bulunabilen, yaşam koşullarını etkileyen sosyal, fiziki, coğrafi, toplumsal, biyolojik etkenlerin belirli bir zamandaki birleşimi şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁹ Yapılan bu tanım ile çevrenin tanımının kapsamı oldukça geniş tutulmakta ve çevre olarak insan ve diğer canlı varlıkların yaşamı üzerinde etkili olan tüm etkenler ifade edilmeye çalışılmaktadır.

Tanım yapılırken çevre kavramının insan merkezli bir yaklaşımla tanımlanması ile eşit ilişkilerin üzerinden yapılacak bir değerlendirme ile tanımlanması arasında farklılıklar mevcuttur. İnsanı merkeze alarak yapılacak tanımın etkisi ile insanın doğanın tüm ürünlerini refahı için harcayabilmesine, daha çarpıcı olarak sömürmesine sebep olacağı iddia edilmektedir.⁵⁰

Çevre, insan ve doğa kavramının kesiştiği noktada yer almaktadır. Çevrenin ve doğanın olumsuz etkileşimi, çevre sorunu olarak adlandırılmakta ve insanlığın ortaya çıkışından beri var olan bir sorun olarak ifade edilmektedir. Sorunun gerçekliği ise çevre sorunlarının ekonomik, siyasal ve toplumsal düzeyde sarsıntıya yol açması ile birlikte anlaşılmuştur.⁵¹ İlk başlarda doğa, insanın yaptığı tahribatı yenileyebilmekteydi ama zamanla nüfusun artışı ve teknolojinin insanların emrine geçmesinden dolayı verilen zararı, doğa

⁴⁸ Ruşen KELEŞ, Can HAMAMCI, *Çevrebilim*, İmge Yayınevi, Ankara, 2002 s. 27

⁴⁹ *Ansiklopedik Çevre Sözlüğü*, Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 100; KELEŞ/HAMAMCI, **2002**, s. 28

⁵⁰ ÖZDEK, **1993**, s. 58

⁵¹ Can HAMAMCI, “Çevre ve Hukuk”, *Fehmi Yavuz'a Armağan*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1983, s.

kendiliğinden yenileyememiş ve insan ile doğa arasındaki denge bozulmuştur.⁵² Teknolojik gelişmelerin varlığı ile birlikte doğanın bu yok oluşu, artık insan yaşamını etkileyecek düzeylere gelmiştir. Çevre sorunları çevrenin dengesini yitirmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu sonuç, ulusal ve uluslararası sistemler kullanılarak çevrenin korunması ile değiştirilmeye çalışılmaktadır.

Çevre sorunlarının çözümü adına atılan önemli bir adım ise çevre hakkı kavramının insan hakları listesinde kabul edilmesidir. Aşağıda unsurları ayrıntılı olarak incelenecek olan çevre hakkı kısaca, “insanın sağlıklı şekilde yaşamını devam ettirebilmesi için belli standartlarda olması gereken çevrenin insana sağlanması” şeklinde ifade edilebilmektedir. Çevre hakkı, yukarıda belirttiğimiz gibi “dayanışma hakları” içerisinde bulunan bir insan hakkıdır.

1.2.3. Çevre Hakkının Unsurları

1.2.3.1. Konusu

Dayanışma hakları hakkında bilgi verirken aktardığımız, bu hakların hak olma özelliğinin olması için gerekli olan hakkın konusunun belirlenebilir olması özelliği, bu başlık altında incelenmektedir. Yapılan eleştirilere göre çevre hakkının koruduğu çevrenin içine hangi kavramların gireceği konusunda belirsizlikler mevcuttur. Bu belirsizlikler çevre hakkının “hak” olma özelliği ile ilgilidir.⁵³ Ortak tanımların olmaması, bu eleştirilerin sebebini oluşturmaktadır. Bununla birlikte zaman içerisinde tanımlar konusunda uzlaşımın sağlanması da mümkündür.⁵⁴

“Çevre”, genel anlamıyla çevre hakkının konusunu oluşturur. Bu noktada önemli olan, “çevre” kavramının sınırlarının tespitinin yapılması ve çevre hakkının amacını oluşturan

⁵² Bekir PARLAK, “Çevre- Ekoloji- Çevre Bilim: Kavramsal Bir Tartışma”, **Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar** (Ed. Mehmet C. MARIN/ Uğur YILDIRIM), Beta Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 15; HAMAMCI, **1983**, s. 242

⁵³ İbrahim KABOĞLU, **Çevre Hakkı**, İmge Yayınevi, Ankara, 1996, s. 58

⁵⁴ Hasan ERTÜRK, **Çevre Bilimleri**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2012, s. 333

“çevrenin korunması ve geliştirilmesi” ifadesinde, çevresel değerlerin ne olduğunun açıklığı kavuşturulması gerekmektedir.⁵⁵

Yukarıda da belirttiğimiz gibi genel anlamı ile çevre, canlı cansız varlıkların etkileşim içinde bulunduğu alan olarak tanımlanabilir. İlgili bilim dallarının çevre tanımını yaparken farklı yaklaşımları olmasından dolayı alanın sınırları hakkında belirsizlikler mevcuttur. Bir tanıma göre çevresel değerleri belirlemekten ve farklı yönlerini ele almaktan ziyade, çevre konusunun disiplinler arası özelliğine dikkat çekilerek genel ve ortak bir sınır çizmek daha doğru olacaktır.⁵⁶

İlk olarak çevre hakkının konusunu, “doğal çevre” oluşturur. Doğal çevre canlı ve cansız varlıkların yenilenme ve onarıma gibi özelliklerinin, insan eliyle bozulmamış doğal unsurların denge içinde oluşturdukları bir bütündür. Bu çerçevede, koruma alanına giren değerler arasında ormanlar, kıyılar, ekolojik denge gibi kavramlar sayılabilir. Flora ve faunanın korunması da bu kapsamdadır. Bunun yanında doğal çevrenin korunması ile ilgili anayasalarda veya devletlerin yaptıkları diğer ayrıntılı düzenlemelerde farklı tanımlamalarla karşılaşılabilir.⁵⁷

Çevre hakkında asıl amaç, doğal çevrenin korunması gibi görünse de çevrenin korunması sadece doğal alanın korunması ile yeterli olmayacaktır. Doğal çevrenin yanında, çevre hakkıyla korunması gereken başka bir alan da “yapay çevre” dir. Yapay çevre, doğal çevrenin aksine insan ürünü olup ve tarihi birikim sonucunda elde edilir ve doğal çevrenin dışına taşarak insanın kendi oluşturduğu çevresini belirtmektedir. Yapay çevre ve doğal çevre sınırları, net olarak ayrılamamaktadır. Bu sebeple de sadece doğal çevrenin korunması çevre hakkı için yeterli bir koruma alanı oluşturmayacaktır. İki alan birlikte, insanın “yaşam çevresini” oluşturur.⁵⁸

⁵⁵ KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 58; Ahmet GÜNEŞ, **Çevre Hukuku**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 149

⁵⁶ ÖZDEK, **1993**, s. 102

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖZDEK, **1993**, s. 103; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 61-67, Metin TOPÇUOĞLU, **Çevre Hakkı Ve Yargı**, Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 89

⁵⁸ ÖZDEK, **1993**, s. 104; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 67; Ruşen KELEŞ, Bilal ERTAN, **Çevre Hukukuna Giriş**, İmge Yayınları, Ankara, 2002, s. 82

Çevre hakkı, çevreyi meydana getiren öğelerin arasındaki ilişkilerin dengeli ve sağlıklı şekilde ilerlemesini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu noktadan hareketle çevrenin daha iyi bir duruma getirilmesi, geliştirilmesi, ona yönelik tehditlerin etkilerinin yok edilmesi çevre hakkının amacını oluşturur. Yaşam çevresine olan müdahaleler ve dengeleri tehdit eden olumsuzluklar, çevre hakkının gerçekleşmesini engelleyecek ve çevre hakkı ihlal edilmiş olacaktır. Korumanın yanında mevcut çevre koşullarının iyileştirilmesi de çevre hakkının konusunu oluşturur. Çevrenin iyileştirilmesi devletin bütçe olanaklarının imkân verdiği ölçüde mümkün olabilir. İyileştirme mümkün değilse de devlet, çevrenin mevcut halinin korunmasını ve kötüye gitmemesini sağlamak durumundadır.⁵⁹

Koruma veya iyileştirme amaçlanırken sağlıklı, dengeli, temiz çevre kıstaslarının soyut kalıplarla tanımlanmaması, her çevrenin kendi özellikleri dikkate alınarak harekete geçilmesi gerekmektedir. Doğa koşullarının farklı olması, devletlerin çevre konusuna ayırması gereken bütçenin yeterli olmaması, çıkar gruplarının ekoloji politikaları, tanımlar açısından tek bir bakış açısının olmasını engellemekle birlikte çevre hakkının kapsamını ve amacını etkilemektedir.⁶⁰

Tanımların net olarak ifade edilememesi ve her devletin şartlarına göre koruma ve iyileştirme amacının değişiklik göstermesinden dolayı, anayasalarda ve uluslararası belgelerde çevre hakkının kapsamına hangi konuların gireceği somut olarak belirtilmiş olsa da kavramlar, her belge için farklı anlamlar içermektedir.⁶¹

⁵⁹ÖZDEK, 1993, s. 104; GÜNEŞ, 2015, s. 149

⁶⁰ ÖZDEK, 1993, s. 105

⁶¹ Bir grup devletin anayasası, çevrenin öğelerini belirtmemiş ve genel ifadelerle yer vermiştir: “Devlet doğal ve kültürel çevreyi korumakla görevlidir.” (Yunanistan An. 24 md.) Yunanistan Anayasası’nın 6 Nisan 2001 tarihli Parlamento kararı ile değiştirilmiş İngilizce tam metni için ayrıca bkz. <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/gr/gr220en.pdf>. Yunanistan Anayasası’nın 6 Nisan 2001 tarihli Parlamento kararı ile değiştirilmiş Türkçe tam metni için ayrıca bkz. Hasan TUNÇ, **Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları**, 2008, Asil Yayıncılık, s. 223-285. “Herkesin sağlıklı çevrede yaşama hakkı vardır.” (Azerbaycan Anayasası 39. Madde) Azerbaycan Anayasası’nın tam metni için bkz. TUNÇ, 2008, s. 115-164. “Devlet çevreyi ve doğal kaynakları korur, çevre kirliliğini önler.” (Çin Halk Cumhuriyeti An. 9. md.) Çin Halk Cumhuriyeti 1982 Anayasası’nın 2004’te yapılan değişiklikler ile birlikteki İngilizce tam metni için bkz. https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004.pdf?lang=en. “Herkes sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre

1.2.3.2. Tarafları

Hakkın açık olarak ifade edilecek taraflara sahip olması, hak olarak ifade edilmesi için gerekli koşullardan biridir. Hakkın öznesi haktan yararlanabilecekleri ifade etmek için kullanılmaktadır ve kişilere haktan faydalanma ve hakkın ihlal edildiği durumlarda ihlale son verilmesini talep etme yetkisi vermektedir. Hak sahipliği, kişiliğin kazanılması ile yani tam ve sağ doğum ile kazanılır. Hakkın yükümlüleri ise bu hak sebebiyle sorumluluk yüklenmesi gerekenler olarak ifade edilebilir. Çevre hakkında hakkın sahibi ve yükümlüleri, iç içe geçmiş durumdadır. Sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama talebinde bulunanların aynı zamanda bu hakkın yerine getirilmesi için ödevleri de bulunmaktadır.⁶²

1.2.3.2.1. Öznesi

Çevre hakkının öznesi bu haktan yararlanacakları, alacaklıları, korunmasında menfaati olanları ve bu hakka saygıyı isteyebilecek olanları ifade etmektedir.⁶³ Hakkın sahipleri, çevre hakkının niteliğinin diğer haklardan farklı olması sebebiyle ayrılmaktadır. Bu bağlamda bireyler, topluluklar, gelecek nesiller ve devletler çevre hakkının öznesi olarak ifade edilebilir.⁶⁴ Çevre hakkının öğelerinin klasik haklar gibi olmaması, hakkın korunması konusunda güçlükler yaşanacağı eleştirisi ile karşılaşmaktadır.⁶⁵

kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşın ödevidir.” (1982 An. 56. md) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın tam metni için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf. Diğer grup anayasalarda çevre hakkının konusu tam ve ayrıntılı olarak belirlenmeye çalışılmıştır: “Ülkenin genetik malvarlığının çeşitliliği ve bütünlüğü, flora ve fauna, maden kaynakları çevre hakkı kapsamındadır.” (Brezilya An. 225. md) Brezilya Anayasası'nın İngilizce tam metni için bkz. <http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution>. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 58-59; TOPÇUOĞLU, 1998, s. 89; Çeşitli anayasalardaki çevre hakkı düzenlemeleri için bkz. James MAY/ Erin DALY (çev. Tolga Şirin/ Umut Orcan), **Dünyada Çevresel Anayasacılık**, Ekoloji Kolektifi, 2018, s. 248-311

⁶² GÜNEŞ, 2015, s. 150

⁶³ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 56; TOPÇUOĞLU, 1998, s. 89

⁶⁴ ÖZDEK, 1993, s. 107

⁶⁵ TOPÇUOĞLU, 1998, s. 91

-Bireyler

Çevre hakkının tarafları tespit edilirken pozitif hukuk metinlerinden yararlanılmaktadır. Çevre hakkının düzenlendiği ulusal ve uluslararası belgeleri incelediğimizde haktan yararlanacak kişiler, “herkes” olarak ifade edilmektedir. Çevre hakkının yaşam hakkı ile olan yakın bağlantısından dolayı bu hakkın sahibinin “herkes” olması şaşırtıcı değildir.⁶⁶ Bunun yanında, kişilerin ortak varlığı olan çevrenin sağlıklı ve dengeli olmasında her ferdin yararı vardır. Çevresel bozulmanın yaşanmaya başlaması ile bütün insanlık ve onun ortak geleceği, tehlikeye düşmektedir. “Herkes” teriminin içeriğine bakacak olursak bu ifadelerden öncelikli olarak bireylerin hakkın sahibi olduğu ve yapılacak mücadelede, bireylerin rolünün belirleyici olduğu çıkarımında bulunulabilir.⁶⁷

Hakkın öznesi olarak herkes ifadesinin kullanılması haktan yararlanılacak kişiler için hiçbir siyasi, etnik, vatandaşlık, cinsiyet vb. ayrımın yapılmaması anlamına gelmektedir ve bu durum, çevre hakkının konu başlığı altında da belirttiğimiz üzere hakkın konusunun evrensel olması niteliği ile ilgilidir. Çevre hakkının ihlal edildiği ve ihlal edilme tehlikesinin bulunduğu durumlarda, hakkın öznesi olan kişiler hakkın yükümlüsünden, ihlalin ortadan kaldırılmasını talep edebileceklerdir.⁶⁸ Bunların yanında bireyler, çevre hakkının gelişimi ve gerçekleştirilmesi için gerekli olumlu adımların atılmasını hakkın yükümlüsüne karşı ileri sürebilecektir.⁶⁹

-Topluluklar

Bireylerin yanında topluluklar da çevre hakkının öznesi ve yararlanıcısı konumundadır.⁷⁰ Öncelikli olarak çevre hakkının kolektif olarak da ileri sürülebilen bir hak olması ile ifade edilebilecek olan bu durum, çevrenin tüm insanlığın sahip olduğu evrensel bir değer olması ile de bağlantılıdır. Çevre hakkının dayanışma hakları içerisinde yer alması, bazı belgelerde “halkların hakkı” olarak ifade edilmesi çevre hakkının sadece bireysel

⁶⁶ Yasemin SEMİZ, **Çevre Hakkı Kavramı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Çevre Hakkına Yaklaşımı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 36; ÖZDEK, **1993**, s. 107

⁶⁷ GÜNEŞ, **2015**, s. 150; ÖZDEK, **1993**, s. 108; TOPÇUOĞLU, **1998**, s. 94

⁶⁸ GÜNEŞ, **2015**, s. 150

⁶⁹ ÖZDEK, **1993**, s. 107

⁷⁰ ÖZDEK, **1993**, s. 108; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 56

mücadele ile başaramayacağını, toplulukların birlikte hareketinin gerekli olduğunun belgelere geçmiş şeklini oluşturmaktadır.⁷¹

İfade ettiğimiz topluluk kavramının içine hangi tür toplulukların gireceği konusunda bazı fikir ayrılıkları mevcuttur. Topluluk kavramı kamu ve özel hukuk tüzel kişiliği bulunan kuruluşları ifade etmesinin yanında, tüzel kişiliği bulunmayan birey topluluklarını da kapsayacak mıdır? Tüzel kişiliği bulunan toplulukların hukuken kişi sayılmasından dolayı hakkın kullanımında, hukuki anlamda sorun yaşanmamaktadır. Hakkın kullanımı açısından sınır oluşturmaması için çevre hakkının niteliğinden dolayı tüzel kişiliği bulunmayan toplulukların da bu hakkı kullanmasının engellenmemesi gerekmektedir. Çevre hakkı ihlal edildiği zaman hakkın yükümlüsüne karşı açılacak olan toplu davalar, hakkın topluluklar olarak kullanımına verilebilecek örneklerden birini oluşturmaktadır.⁷²

Çevre hakkından yararlanma konusunda toplumsal grupların atmış olduğu adımların etkisi, bireysel araçlardan ve adımlardan daha fazla etkilidir. Çağımızda özgürlüklerin geçirdiği değişim ve bireysellikten kollektif hale doğru dönüşmesi ile çevre hakkının bireysel kullanımının yanı sıra topluluklar aracılığı ile kullanılmasının sağlanması, hakkın etkin kullanıma katkıda bulunmaktadır.⁷³ Toplulukların da bu hakka sahip olması, çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda aktif şekilde görev almaları, çevre sorunları ile mücadelede olumlu bir katkı sağlamaktadır.⁷⁴ Burada belirtilmesi gereken bir diğer konu, zarar- mağdur ilişkisidir. Hakkın ihlalinden doğan bireysel başvurularda, zarar görenin başvuru hakkı bulunurken toplulukların ön planda olması ile grupların yaptığı başvurularda, zarar ile başvuru arasındaki bağ zayıflatılmaya başlanmıştır.⁷⁵

⁷¹ GÜNEŞ, 2015, s. 151

⁷² ÖZDEK, 1993, s. 108. Tüzel kişiliği bulunmayan toplulukların hukuki anlamda kişi sayılmadığı için hakkın öznesi olamayacağı yönündeki itirazlar, hakkın uygulamada kullanımına dikkat edildiğinde geçersizdir. Karşıt görüş için bkz. SEMİZ, 2016, s. 37

⁷³ ÖZDEK, 1993, s. 108

⁷⁴ SEMİZ, 2016, s. 36

⁷⁵ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 57

-Gelecek Nesiller

Çevre hakkının öznelere belirtirken yararlandığımız ulusal ve uluslararası belgeleri⁷⁶ incelediğimiz takdirde bir başka hak sahibi olarak “gelecek nesilleri” görmekteyiz.⁷⁷ Geleneksel haklarda karşılaşmadığımız bu hak sahibi, çevre hakkının diğer haklardan farkını ve önemli bir ayrıntısını oluşturmaktadır. Klasik hak teorisine göre hak sahibi olmak tam ve sağ doğum ile sağlanmasına rağmen gelecek kuşakların hak öznelere arasında sayılmaları, öncelikli olarak çevre hakkının yenilikçi ve dayanışma hakkı olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Hukuki anlamda hak sahibi olmayan gelecek kuşaklar, ancak ana rahmine düştüğü andan itibaren hakkın korunmasını ileri sürebilecektir. Bunun yanında gelecek kuşakların sahip olduğu haklar, hukuki değil moral bir değer olarak ifade edilmektedir.⁷⁸ Ayrıca çevre hakkında yükümlülerin menfaati ve hakları koruması, hem şu an yaşayanları hem de gelecek nesilleri etkilemektedir.

İkinci olarak çevre hakkının öznelere arasında gelecek kuşakların olması, çevrenin kendine has niteliğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Çevre tüm insanlığın ortak malıdır. Çevrenin korunmasında uzun vadeli girişimler gereklidir ve etkili koruma için kuşaklar arası etkileşim ve dayanışma zorunludur. Gelecek nesiller de yaşamlarını sürdürebilmek için sağlıklı ve dengeli çevreye ihtiyaç duymaktadır.⁷⁹ Bu sebeple hedeflenen amaçlar için gerçekleştirilecek politikaların gelecek kuşakların da ihtiyaçları düşünülerek hareket edilmesi gerekmektedir.⁸⁰

⁷⁶ Brezilya Anayasası şimdiki kuşaklarla birlikte gelecek kuşakları da hakkın öznesi yapar (An. 225. md.), İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'na göre gelecek kuşaklar hakkın öznesidir (An. 50. md.). Almanya Anayasası'na göre devlet gelecek kuşaklara karşı sorumludur. (An. 20/a. md)Türkiye Cumhuriyeti Çevre Kanunu'nun amacı belirtilirken gelecek kuşakların güvence altına alınması kavramına yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 56; MAY/ DALY, **2018**, 278-286. Limoges Bildirgesi'ne göre “Bugünkü kuşakların gelecek kuşaklara şu ankinden daha nitelikli biyolojik çeşitlik ve zenginliği iletme yükümlüğü vardır.” Bkz. ÖZDEK, **1993**, s. 109

⁷⁷ ÖZDEK, **1993**, s. 109; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 56; GÜNEŞ, **2015**, s. 151. Gelecek kuşakların hak sahibi olarak nitelendirilemeyeceği yönündeki görüş için bkz. SEMİZ, **2016**, s. 38

⁷⁸ ÖZDEK, **1993**, s. 110

⁷⁹ GÜNEŞ, **2015**, s. 151

⁸⁰ TOPÇUOĞLU, **1998**, s. 98

-Devletler

Devletlerin çevre hakkının öznesi olarak kabul edilip edilmeyeceği hususu tartışmalı olmakla birlikte hâkim görüş, devletleri, çevre sorunlarının sınır tanımama niteliği gereği çevre hakkının öznesi olarak kabul etmektedir.⁸¹ Burada öncelikli olarak devletin insan haklarının öznesi konumunda olup olamayacağı tartışması mevcuttur. Devletin birinci ve ikinci kuşak insan haklarında yükümlü sıfatı ile yer alması mümkün, hatta aslidir. Buna karşılık dayanışma hakkı olan çevre hakkı bakımından yükümlünün yanında özne konumundadır. Bu da çevre hakkının sahip olduğu dayanışma niteliğinin gereğidir. Kapsamlı bir dayanışma gerektiğinden devletlerin çevre hakkının yükümlüsü olmasının yanında, yararlanıcısı olmasını gerekli ve zorunlu kılmaktadır. Çevre hakkının bu özelliği onun insan hakkı olma niteliğini etkilememektir. Aksine devlet bu hakkı, insanların sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşayabilmesi amacıyla insanlar adına kullanmaktadır.⁸²

Bununla birlikte çevre sorunlarının çoğu zaman ulusal sınırları aşması, birey ve toplulukların yanında çevre hakkının devletler tarafından da ileri sürülebilmesini mümkün kılmaktadır. Devletlerin bu hakka taraf olması, çevre sorunlarının bireyleri aşarak devletleri karşı karşıya getirecek boyutlara ulaşması ile ilgilidir. Uluslararası hukukun öznesi olan devletlerin, çevre sorunları konusunda mağdur konumunda olabilmesi ve cezalandırılması gereken bir konuda cezalandırılabilmesi mümkün ise hakkın sahibi olabilmesi ve bunun sonucu olarak menfaatinin korunmasını talep etmesi, devletlerin çevre hakkının öznesi olması ile mümkün olmaktadır.⁸³

1.2.3.2.2. Yükümlüsü

Hakkın yükümlüsü, haktan kaynaklanan sorumluluğun muhatabı olarak ifade edilmektedir. Başka bir ifade ile hakkın yükümlüsü, hakkın doğurduğu yapma ve yapmama ödevini yüklenendir.⁸⁴ Çevre hakkında hakkın muhatabı, faaliyetleri çevre

⁸¹ HAMAMCI, 1983, s. 247. Karşı görüş için bkz. SEMİZ, 2016, s. 41

⁸² ÖZDEK, 1993, s. 111; GÜNEŞ, 2015, s. 152

⁸³ ÖZDEK, 1993, s. 110. Bu hususta aksi bir görüş olarak Semiz, çevre hakkının yerine getirilmesinin bir diğer devlete karşı ileri sürülmesini devletin hakkın öznesi değil hakkın muhatabı/yükümlüsü olması ile açıklamaktadır. Bkz. SEMİZ, 2016, s. 42

⁸⁴ GÜNEŞ, 2015, s. 153

bakımından tehlike oluşturan, hakka saygıyı sağlamakla görevli, çevreyi koruma ve iyileştirme yükümlüğü bulunan kişi ve kuruluşlardır.⁸⁵ Yükümlünün tespiti, hem çevre sorunlarının önlenmesi hem de sorumlu kişilerin takibi açısından önem taşımaktadır. Hakkın bağlayıcı niteliği kazanabilmesi için ihlal durumunda sorumlunun belirlenebilir ve sorumluya yaptırım uygulanabilir olması gerekmektedir.⁸⁶

Çevre hakkında, hakkın tarafları bakımından önemli bir fark bulunmaktadır. Geleneksel haklardan farklı olarak çevre hakkında hakkın sahibi ve yükümlüsü veya hakkın alacaklısı ve borçlusu aynı kişilerdir. Bu kapsamda devletler, topluluklar ve bireyler hakkın yükümlüsünü oluştururken hakkın sahibi olabilen gelecek nesiller mevcut olmamaları sebebi ile hakkın yükümlüsü olamamaktadır.⁸⁷

Yukarıda belirttiğimiz gibi hakkın öznesi ve konusu yönünden yeni tanımlamalar getiren çevre hakkı, diğer haklardan farklı olarak bireye verilen hakkın yanında ödevi de getirmesi sebebi ile muhatap ve sorumlu yönünden kendine özgü tanımlamaları gerekli kılmaktadır.⁸⁸

-Devletler

Çevre hakkında en öncelikli ve en temel yükümlü olarak devlet kabul edilmektedir.⁸⁹ Bunun yanında devlet, çevre ile ilgili düzenlemelerde en önemli muhatapı oluşturmaktadır.⁹⁰ Yaşanan çevre sorunları, karmaşık ve çok boyutlu yapılara sahiptir. Bu sebeple sorunların çözümü ve yaşanan sorunlarla etkili mücadele için devletin kamu gücüne ihtiyaç duyulmaktadır.⁹¹

⁸⁵ TOPÇUOĞLU, **1998**, s. 91; ÖZDEK, **1993**, s. 113

⁸⁶ KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 74

⁸⁷ GÜNEŞ, **2015**, s. 153; ÖZDEK, **1993**, s. 110; KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 75

⁸⁸ KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 78

⁸⁹ ÖZDEK, **1993**, s. 110; TOPÇUOĞLU, **1998**, s. 92; GÜNEŞ, **2015**, s. 155

⁹⁰ 1982 Anayasası çevre sağlığını koruma ve çevre kirlenmesini önleme yükümlülüğünü devlete yüklemiştir. (An. 56. md.) Brezilya Anayasası'na göre çevre hakkını savunmak kamu iktidarlarının görevidir. (An. 225. md.) Özbekistan Anayasası'na göre devlet doğal kaynakları akılcı şekilde kullanmak ve korumak zorundadır. (An. 55. md.) Ayrıntılı bilgi için bkz. KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 76; MAY/DALY, **2018**, 262-274

⁹¹ GÜNEŞ, **2015**, s. 154

Devletin yükümlü olmasının sonucu olarak devlete bazı ödevler yüklenmiştir. Öncelikli olarak devletin hem ulusal hem de uluslararası alanda çevreyi koruma ödevi bulunmaktadır. Koruma ödevi çevrenin muhafazasını, tahribe ve bozucu etmenlere karşı korunmasını, iyileştirilmesini ve eski hale getirilmesini kapsamaktadır.⁹² Koruma yükümlülüğünün yerine getirilmesi için devlet, hakkın kullanma koşullarını düzenlemeli ve güvence altına almalıdır. Bu amaca ulaşmak için kamu makamlarını örgütlemeli ve yönlendirmelidir.⁹³ Devlete yüklenen koruma ödevinin yanında, çevre sorunlarına sebep olacak eylemlerden kaçınma ödevi de yüklenmektedir. Devletin gerçekleştirdiği faaliyetler, çevrenin bozulmasına sebep olabilmektedir. Bu sebeple devlet, çevre kaynaklarını kullanırken gerekli özeni göstermeli ve çevre sorunlarına sebep olabilecek eylemlerden kaçınmalıdır.⁹⁴

Uygulama ile çelişkilerin bulunmasına rağmen devletler çevre politikalarını hazırlarken bireylerin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamlarını devam ettirmelerinin sağlanması; sahip olduğumuz çevre değerlerinin korunmasını ve iyileştirilmesini hedef alan politikalar belirlemektedir. Genel olarak amacın bu şekilde olmasının yanı sıra devletler, politikaların içeriği ve uygulanması konusunda aynı genel ilkeleri koruyamamaktadır. Bu birlikteliğin olmaması, çevre hakkının evrensel düzeyde korunabilmesinin önünde engel oluşturmaktadır.⁹⁵

-Bireyler

Bireyler, çevre hakkının öznesi konumundadır. Bunun yanında, çevre hakkında hak sahibi olan bireylere yükümlülük yüklemesi, çevre hakkının niteliğinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak çevre hakkının yaralanıcısı olan bireylere aynı zamanda sorumluluk yüklenmektedir ve bu durum, dayanışma hakkı olma özelliğinin bir sonucudur.⁹⁶ Bireylere yüklenen pasif yükümlülük gereği, ihlalden kaçınılmasının yanında aktif olarak da hakkın korunması ve geliştirilmesi yönünde olumlu adımları

⁹² TOPÇUOĞLU, 1998, s. 92

⁹³ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 75

⁹⁴ GÜNEŞ, 2015, s. 154

⁹⁵ ÖZDEK, 1993, s. 110

⁹⁶ GÜNEŞ, 2015, s. 154

atması bireylerden beklenmektedir.⁹⁷ Pasif yükümlülük, bireylere çevrenin bozulmasına ve kirlenmesine sebep olacak eylemlerden kaçınma sorumluluğu yükler. Aktif yükümlülük ise çevreyi koruma yükümlülüğünü ifade eder. Hakkın ihlal edildiği durumlarda bireyler, dilekçe hakkının kullanımı, idari ve yargısal başvuruda bulunma, gösteri ve toplantı yapma gibi katılım haklarını kullanmaktadır. Aktif yükümlülük bunların yanı sıra bireylerin çevre konusunda duyarlılığı ile harekete geçilmesini öngörmektedir.⁹⁸

-Topluluklar

Toplulukların çevre hakkının öznesi olması ve çevre hakkının dayanışmayı gerektiren bir hak olması, toplulukların aynı zamanda hakkın yükümlüsü olmalarına yol açmaktadır. Toplulukların bu haktan yararlanması, onların çevre hakkı ile ilgili ödevleri de yerine getirmelerini gerektirmektedir. Topluluklara yüklenen ödev, hakkın yaşama geçirilebilmesi için katılımında bulunması şeklindedir. Tek tek bireylerden ziyade katılımın topluluklar düzeyinde gerçekleşmesi, çevre ile ilgili kararların alınması ve uygulamaya geçirilmesi konusunda daha etkili sonuçların elde edilmesine yol açmaktadır.⁹⁹

1.2.4. Çevre Hakkının Gelişimine Yardımcı Olan İlkeler

1.2.4.1. Genel Olarak

Çevre hakkı ile ilgili ilkelerin ortaya çıkması, çevre hukukunun gelişmesini sağlayarak işlerlik kazanmasına, bir başka deyişle pozitif hukukta çevre mevzuatının yer almasına katkıda bulunmuştur. İlkelerin tanımlarında halen bir uzlaşma olmamasına rağmen uygulanması yönünde uluslararası toplum arasında genel bir kabul mevcuttur. Bu ilkeler çevre hukukuna özgü ilkelerdir ve ilkeler bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

⁹⁷ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 115

⁹⁸ GÜNEŞ, 2015, s. 155

⁹⁹ ÖZDEK, 1993, s. 116. Tüzel kişiliği olmayan toplulukların hakkın yükümlüsü olarak kabul edilemeyeceği yönündeki görüş için bkz. SEMİZ, 2016, s. 46

Çalışmamızda sürdürülebilir kalkınma ilkesi, önleme ilkesi, işbirliği ilkesi, entegrasyon ilkesi, kirleten öder ilkesi, katılım ilkesi ve son olarak da ihtiyat ilkesi incelenmektedir.¹⁰⁰

1.2.4.2. Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi

Çevre sorunlarının yaygınlaşmaya ve etkilerinin hissedilebilir olmaya başlamasının ardından ekonomik kalkınma da tekrar yorumlanmaya başlamıştır. 1970’li yıllardan itibaren kalkınma projeleri çevrenin korunması ile birlikte düşünölmeye başlanmış ve sürdürülebilir kalkınma ilkesi ortaya çıkmıştır. Temelleri Stockholm Konferansı’nda atılan ilke ilk defa BM Ortak Geleceğimiz raporunda yer almıştır. 1992 Rio Konferansı’nda ise ilke artık devletlerce kabul edilen yerleşmiş bir ilke haline gelmiştir. Günümüzde sürdürülebilir kalkınma ilkesi evrensel kabul görmüş bir ilke olarak uluslararası ve ulusal tüm çevre koruma düzenlemelerinde temel alınmaktadır.¹⁰¹

Genel kabul görmüş bir tanıma ulaşamamak bile ilkenin amaçları belirtilerek bir tanım yapmak mümkündür. Sürdürülebilir kalkınma aslında bize esas olarak çevre ve kalkınma stratejilerinin birleştirilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Kalkınma gerçekleştirilirken şimdiki kuşakların hakları gelecek kuşakların haklarından üstün tutulmamalı ayrıca doğal denge bozulmamalıdır. Rio Bildirisi’nin 4. maddesine göre çevre koruma kalkınma sürecinin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için tek bir yöntem bulunmamaktadır ancak yapılması gereken uzun, kapsamlı ve genel bir politika ile ilke hayata geçirilmeye çalışılmaktadır.¹⁰²

Dünya genelinde bakıldığında ilkenin uygulanması yönünde adımlar artarak devam etmektedir. Çevrenin tüm unsurları hakkında sürdürülebilirliğin uygulanabileceği zamanla evrensel düzeyde kabul görmeye başlamıştır. Böyle bir kabulün bulunmasına

¹⁰⁰ AKBABA, 2016, s. 180-182; SANDS, 2003, s. 231

¹⁰¹ TURGUT, 2012, s. 94-95

¹⁰² Ayrıca bkz. AKBABA, 2016, s. 148

karşı devletler egemenlik yetkisini ön plana çıkarmaya ve çevre sorunlarında kendilerini tek yetkili olarak görmeye devam etmektedirler.¹⁰³

1.2.4.3. Önleme İlkesi

Önleme ilkesi, temel olarak çevreye zarar verilmesini önleme yükümlülüğünü ifade etmektedir. Tanımda ifade edilen önleme yükümlülüğü, çevre için zarar veya risk oluşturabilecek faaliyetlerin azaltılmasını, sınırlandırılmasını veya kontrol altına alınmasını, bir başka ifade ile çevresel hasarı en aza indirmeyi amaçlamaktadır.¹⁰⁴ İlkenin amacı, verilen zararı onarmaktan ziyade zarar oluşmadan önce zararı engelleyebilecek eylemin gerçekleştirilmesi şeklindedir.

Önleyici ilkeye göre, çevresel zararın engellenmesi için yapılması gereken eylemin, zararın ortaya çıkmasından önce mümkün olduğunca erken bir aşamada ve ek olarak uygulama alanının geniş tutularak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Erken aşamada müdahale ile olumsuz sonuçların ortaya çıkması engellenmeye çalışılmaktadır. Bunun yanında ilke, uluslararası hukuk aracılığı ile oluşturulmuş çevre standartlarına aykırı olarak çevreye zarar verebilecek faaliyetleri de yasaklamaktadır. Ayrıca önleme ilkesinin gereği olarak çevresel tehditler ile ilgili kamu makamlarının önlem alması için çevre ile ilgili bilgi akışının düzenli olarak sağlanması gerekmektedir.¹⁰⁵

Önleme ilkesi, farklı yöntem ve araçların kullanılması ile hayata geçirilmektedir. En katı ve etkili yöntem olarak yasaklama kullanılmaktadır. İzin prosedürlerinin yer aldığı kapsamlı çevre mevzuatının düzenlenmesi ile faaliyetlerin önceden denetlenmesi ve gerektiğinde engellenmesi, çevre standartlarına ilişkin uluslararası ve ulusal taahhütlerin benimsenmesi yolu ile planlamaların yapılması, diğer önemli araçları oluşturmaktadır.

¹⁰³ TURGUT, 2012, s. 103-104

¹⁰⁴ Philippe SANDS, **Principles of International Environmental Law**, Cambridge University Press, 2003, s. 247

¹⁰⁵ Nükhet Yılmaz TURGUT, **Çevre Politikası ve Hukuku**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2012, s. 111; GÜNEŞ, 2015, s. 41

Bunların yanında Çevresel Etki Değerlendirme¹⁰⁶ (ÇED) raporunun hazırlanması, ilkenin uygulanmasını sağlayan diğer etkin ve önemli yöntemi oluşturmaktadır. ÇED ile birlikte yapılmak istenen faaliyetin olumlu ve olumsuz sonuçları önceden ortaya koyulmakta ve erken müdahaleye imkân verebilmektedir.¹⁰⁷

Önleme ilkesinde, tehlikenin gerçek şekilde varlığı şarttır. Tehlikenin var olduğunun tespitinin yapılması ise bilimsel belirsizlikten dolayı zorlaşmaktadır. Zarar olasılığı incelendiğinde, önleme ilkesinin devreye girebilmesi için somut bir çevre tehdidinin varlığı söz konusu olmalıdır. Aksi şekilde tehlike değil de düşük olarak riskin var olduğu durumlarda, ihtiyat ilkesinin uygulanması gerekmektedir.¹⁰⁸

Çeşitli yöntemlerin ve araçların kullanılması ile uygulamaya geçirilen önleme ilkesi, çevre sorunlarının çözümünden ziyade sorunların oluşmasını engelleyen bir ilke konumundadır. Bu derece önemli bir ilke, kaçınılmaz olarak ulusal ve uluslararası programlarda ve bildirgelerde yer almaktadır. Belgeler incelendiğinde, önleme ilkesinin hayata geçirilmesi için düzenlemelerin bulunduğu görülmektedir. Ulusal ve uluslararası belgelerin anlaşma, anayasa veya yasa düzeyinde bu belgeye yer veriyor olması, onun evrensellik özelliğinin göstergesi olmaktadır.¹⁰⁹

Sonuç olarak önleme ilkesinin öne çıkarılması ile birlikte çevre sorunları için önceden yapılacak müdahaleler akılcı, etkili ve az maliyetli olmaktadır.¹¹⁰ Çevre sorunlarının ortaya çıkmasından sonra yapılan çalışmalar, sorunların çözümü için atılan adımlardan oluşmaktadır. Çevre ile ilgili sorunların olumsuz etkileri uzun yıllar içerisinde incelendiğinde, sorunların oluşuktan sonra çözümünden ziyade çevresel bozulmalar oluşmadan etkili olacak faaliyetlerin hayata geçirilmesinin daha fazla önem taşıdığı görülmektedir. Bunun yanında çevre sorunlarının ortadan kaldırılması için gerçekleştirilen çözüm arayışlarının çoğu zaman etkisiz kalması, önceden tedbir alınmasına ikinci bir dayanak oluşturmaktadır. Bunlarla birlikte oluşan çevre sorunlarının

¹⁰⁶ Çevresel Etki Değerlendirme raporu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şule GÜNEŞ, **Uluslararası Hukuk Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi**, Siyasal Kitabevi, 2007

¹⁰⁷ SANDS, 2003. s. 247; GÜNEŞ, 2015, s. 44

¹⁰⁸ TURGUT, 2012. s. 112; GÜNEŞ, 2015, s. 42

¹⁰⁹ GÜNEŞ, 2015, s. 41

¹¹⁰ GÜNEŞ, 2015, s. 40

çözümü için gerekli maliyetin yüksek olması ekonomik olarak da sorunların oluşmasından önce alınacak tedbirlerin gerekliliğini desteklemektedir.

1.2.4.4. İşbirliği İlkesi

Çevre sorunlarının kapsamlı olması, devletin sadece tek elden çalışması ile çözebileceği bir konu olmaktan uzaklaşmıştır. Devlet egemenliği içerisinde kalan sorunlar için çözüm aramak, devletin çoğu zaman çözüm için yetersiz kalması sebebiyle tek başına yükümlülüğünde olmaması gereken bir durumdur. Bununla birlikte sınır aşan sorunlar için de diğer devletler ile beraber hareket etmek, işbirliği ilkesinin dayanağını oluşturmaktadır. Bu gerekçelere dayanarak ortaya çıkan işbirliği ilkesi, çevre sorunlarının çözümü ve çevrenin korunması konusunun yalnızca devletin sorumluluğunda olan bir ödev olmadığına aksine toplumun ve kamu birimlerinin dayanışma içinde hareket etmesine işaret etmektedir. Bunun yanında devletler ve diğer uluslararası hukuk kişileri arasındaki işbirliğinin sağlanması adına da uluslararası bir mekanizmanın kurulması, işbirliği ilkesi çerçevesinde oluşturulması, istikrarın sağlanması için gerekmektedir. Sorumluluklar genel olarak yerel, bölgesel, ulusal, evrensel düzeyde kamu kuruluşları, özel sektör, yerel topluluklar, sivil toplum örgütleri, uluslararası kuruluşlar arasında paylaşılmaktadır. Plan ve program hazırlanması, hukuk kurallarının oluşturulması amacıyla bunlara ek olarak uyumsuzlukların çözümü için bu paylaşım ihtiyacı vardır. İlke gereğince karşılıklı görüş alışverişi, bilgi ve teknoloji aktarımı yapılması ve bunlar için ortak çaba sarf edilmesi gerekmektedir.¹¹¹

Günümüzde ulusal, bölgesel veya evrensel bir metinde işbirliği ilkesi ile ilgili hükümlere rastlamak mümkündür. 1970’li yıllardan itibaren çevre sorunlarının çözümünde işbirliğinin öneminin anlaşılmış olmasıyla birlikte Stockholm Bildirisi’nin 24. maddesi, işbirliği ilkesine yer vermektedir. Çevrenin korunması ile ilgili uluslararası işbirliğine genel siyasi bir bağlılığın olması konusu, maddede yer almaktadır. Bunun ardından Rio Bildirgesi’nde ise devletlerin ve halkın bildirdede yer alan kuralların yerine getirilmesinde, ayrıca uluslararası hukuk kurallarının geliştirilmesinde iyi niyetle ve

¹¹¹ GÜNEŞ, 2015, s. 98; TURGUT, 2012, s. 113

ortaklık ruhu ile işbirliği yapmaları daha kesin bir dille ve ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir. Bu iki belgeden sonra iş birliği ilkesi, daha yaygın ve etkili bir şekilde konferanslarda ve sözleşmelerde yer almaya başlamıştır. Ayrıca iç hukuk belgelerinde de işbirliği ilkesinin yansımalarına rastlamak mümkündür.¹¹²

İşbirliği ilkesinin farklı yöntemler kullanılarak uygulamaya aktarılması konusu, çevre sorunlarının çözümü için önem arz etmektedir. Öncelikle kurumlaşmanın sağlanarak toplumun farklı kesimlerinin temsil edilmesi, işbirliği ilkesinin alt yapısını oluşturmaktadır. Bunun yanında, ilgililer arasında yapılacak olan bilgi ve belge aktarımı, sorunların çözümüne katılımı sağlamaktadır. Sonuç olarak bu gelişmelerin yaşanması ile yeni sözleşme ve protokol gibi hukuki düzenlemeler yapılmaktadır.¹¹³

Sonuç olarak işbirliğinin sağlanması zor olmakla birlikte çözüm için özellikle de diğer ilkelerin daha etkili uygulanması için gerekli bir adımı oluşturmaktadır. Bu ilkenin günümüzde metinlerde geniş şekilde yer alması ve evrensel olarak uygulanan bir ilke haline gelmeye başlaması ile birlikte devletlere farklı kesimler tarafından destek sağlanmasının yanında, devletlerin kendileri üzerinde bir baskı hissetmesini de sağlamaktadır. Ayrıca sınır aşan sorunlarda öne çıkacak olan devletlerin ve diğer uluslararası hukuk kişilerinin işbirliği, çevre sorununun büyümeden tespiti ve çözümü için faydalı olmaktadır.

1.2.4.5. Entegrasyon İlkesi

Çevre sorunları ele alınırken bütüncül bir bakış açısına sahip olmak gereklidir. Bu gerekliliği ifade eden ilke, entegrasyon ilkesidir. İlkeye göre çevre sorunları ile baş edilmesi gereken noktalarda sadece çevre konusuna dikkat etmek yeterli olmayacaktır. Bunun yanında öncelikle bir devlet içinde hazırlanan tüm politikaların çevre ile uyumlu hazırlanması gerekmektedir. Bu sayede boşluk kalmayacak şekilde çevre sorunlarının oluşmasından önce veya sonra, bu sorunlar ile mücadele edilebilmesi ve ayrıca daha etkili çözümler üretilmesi sağlanabilecektir.¹¹⁴

¹¹² GÜNEŞ, 2015, s. 100-101; SANDS, 2003, s. 249

¹¹³ GÜNEŞ, 2015, s. 100; TURGUT, 2012, s. 113

¹¹⁴ GÜNEŞ, 2015, s. 91; TURGUT, 2012, s. 114; AKBABA, 2016, s. 187

Entegrasyon ilkesi, iç entegrasyon ve dış entegrasyon olarak iki başlık altında değerlendirilmektedir. Dış entegrasyon çevre koruma politikalarının ekonomi, ulaşım, sanayi, ticaret ve diğer ilgili alanlarla birlikte planlanmasını ve uygulamaya konulmasını hedeflemektedir. Bu yaklaşım ile birlikte çevrenin diğer alanlarla uyum içinde değerlendirilmesi ve çevre koruma hakkındaki çözüm arayışlarında hazırlanacak olan planlarda ve yasama faaliyetlerinde daha geniş bir bakış açısı elde edilmeye çalışılmaktadır. Dış entegrasyon ile çevre koruma politikalarına mutlak bir öncelik tanımaktan ziyade, diğer politikalar hazırlanırken ve uygulanırken kamu makamlarına dengeli bir bakış açısının kazandırılması amaçlanmaktadır.¹¹⁵

İlkenin diğer bir bakış açısı olan iç entegrasyon başlığı ile çevrenin tüm unsurlarının birlikte değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Çevreyi oluşturan hava, su, toprak, bitki, hayvan, iklim ve atmosfer gibi unsurların birbirleri ile etkileşim halinde olduğu ve bu unsurların birinde meydana gelen sorunun diğerlerini de etkileyeceği açık olarak görülmektedir ve iç entegrasyon sayesinde geniş bir bakış açısı ile çevresel koruma sağlanmaya çalışılmaktadır. İkinci olarak iç entegrasyon yoluyla çevre ile ilgili yapılacak düzenlemeler hakkında da uyum hedeflenmektedir.¹¹⁶

Entegrasyon ilkesinin sürdürülebilir kalkınma ile olan yakın ilişkisi dolayısıyla son zamanlarda öneminin artmış olduğunun da belirtilmesi gerekmektedir. ÇED, ilkenin uygulamaya aktarılması konusunda önemli bir araçtır. ÇED ile birlikte oluşturulan karar, çevre konusunda kamu makamlarının atacağı adımın geniş ve stratejik şekilde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Bunun yanında entegre kirlilik önleme ve kontrolü, ilkenin uygulamaya aktarılması için kullanılan diğer önemli bir araçtır. Bu kontrol ile farklı çevre unsurlarının ortaya çıkardığı etkiler tek elden tespit edilebilmekte ve bütün olarak hukuki düzenlemelerin yapılması sağlanmaktadır.¹¹⁷

¹¹⁵ GÜNEŞ, 2015, s. 92

¹¹⁶ GÜNEŞ, 2015, s. 94

¹¹⁷ GÜNEŞ, 2015, s. 95-96; TURGUT, 2012. s. 115

1.2.4.6. Kirleten Öder İlkesi

Modern toplumun endüstriyel ve teknolojik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan tehlikeler ile yüzleşmesi sonucu yaşadığı endişe, günümüzde çevre hukuku konusunda genel kabul gören bir ilke olan “kirleten öder” ilkesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹¹⁸ Kirletenmenin kaçınılmaz olarak gerçekleştiği ve ekosistem üzerindeki olumsuz sonuçları, çevreye yönelik tehdit oluşturan önemli ihlalleri tespit etmeyi ve onları eylemlerinden sorumlu tutmak için uygun bir sistem kurmayı zorunlu kılmıştır. İlke bu bağlamda, genel olarak kirletmeden sorumlu tutulacak kişinin belirlenmesini ve sorumluluğun nasıl yerine getirileceğini sistemleştirmeye çalışmaktadır.¹¹⁹

“Kirleten öder” ilkesinin temelini, ekonomik tartışmalar oluşturmaktadır. Üretim aşamasında yaşanan kirliliğin yol açtığı zarar, sosyal maliyet olarak değerlendirilmektedir. Faaliyetleri ile çevre kirliliğine sebep olan gerçek veya tüzel kişi olarak tanımlanan kirleten, kirliliğin sebep olduğu sosyal ve ekonomik dengesizliği ortadan kaldırmak için çevreye verilen zararın masraflarını karşılamak; ayrıca kamu otoritelerinin çevrenin kabul edilebilir bir hal almasını sağlamaya yönelik kararlarını uygulamak zorundadır.¹²⁰

İlke uluslararası alanda ilk defa, 1972 yılında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü’nün (OECD) tavsiye kararında yer almıştır. Örgütün aldığı tavsiye kararı, diğer devletler üzerinde de etki oluşturmuş ve ilke zamanla ulusal nitelikte mevzuatta, ayrıca uluslararası ve bölgesel düzeydeki metinlerde yer almaya başlamıştır.¹²¹ Bu şekilde öncelikle ekonomik bakımdan değerlendirilen ilke, daha sonra hukuki metinlerde de yer alarak ile hukuki ve politik bir nitelik kazanmıştır.¹²²

¹¹⁸ GÜNEŞ, 2015, s. 58-69; TURGUT, 2012, s. 121-148; SANDS, 2003, s. 279-285; Ayrıntılı bilgi için bkz. Anisia-Teodora DONİGA, “The Polluter Pays Principles”, **Law Annals Titu Maiorescu**, 2016, s. 79-91; Roy E. CORDATO, “Polluter Pays Principle: A Proper Guide for Enviromental Policy”, **Institute for Research on the Economics of Taxation**, 2001, s. 1-21.

¹¹⁹ DONİGA, 2016, s. 79; GÜNEŞ, 2015, s. 61

¹²⁰ DONİGA, 2016, s. 80 GÜNEŞ, 2015, s. 61

¹²¹ TURGUT, 2012, s. 122

¹²² GÜNEŞ, 2015, s. 58

“Kirlüten öder” ilkesinin hayata geçirilmesi konusunda bazı sorunlar yaşanmaktadır. Kirlilik düzeyinin hangi aşamada sorumluluk doğuracağı, kirliliği önleme ve kontrol masraflarının hangi ölçütler ele alınarak saptanacağı ve alınacak önlemleri engelleyici durumların ortaya çıkması örnek olarak verilebilmektedir. Bu sorunların aşılabilmesi ve ilkenin işlevselliğinin sağlanabilmesi için uygulamada, ilkeden beklenen amacı gerçekleştirebilecek olan yöntemlerin ve araçların çevre sorunlarına bir bütün olarak bakılarak titiz bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir.¹²³

Sonuç olarak, kirlüten konumunda olan kişilerin toplum sağlığına ve mallarına verdikleri zararlar için ödeme yapmaları üzerine kurulan sistem, verimli çevre politikası ve ekonomik etkinlik için yol gösterici olmaktadır.¹²⁴

1.2.4.7. Katılım İlkesi

Çevre hakkının kullanılabilmesi yönünden değerlendirme yapıldığında hakkın uygulanabilmesine en çok katkı sağlayan ilke katılım ilkesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi çevre hakkının ortaya çıkmasında çevre örgütlerinin mücadelelerinin önemli bir yeri vardır. Katılım ilkesinin tanınması ve bireylere bu hakların verilmeye başlanması ile çevre örgütlerinin mücadeleleri resmi bir sonuç vermiş demektir.¹²⁵

İlkeye göre, bireylerin çevre ile ilgili politikalardan haber alma, bu politikalar için alınan kararlara katılma ve sonuç olarak başvuru hakları mevcuttur.¹²⁶ Buradan hareketle katılım ilkesi ile birlikte bireylere sadece çevreyi kirletmeme gibi bir sorumluluk verilmemektedir. Bireylerden ayrıca aktif olarak çevreyi korumak ve alınan kararlardan ziyade yürütülen politikalara yön verebilmesi beklenmektedir. Halkın çevre konusunda daha aktif olması sağlanarak alınacak kararların ve yürütülecek politikaların daha

¹²³ TURGUT, 2012. s. 126-127

¹²⁴ CORDATO, 2001, s. 15

¹²⁵ TURGUT, 2012. s. 149

¹²⁶ KABOĞLU, Dayanışma..., 1996, s. 93; TURGUT, 2012. s. 149; GÜNEŞ, 2015, s. 84; AKBABA, 2016, s. 192

demokratik olması sağlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca verilen denetleme yetkisi şeffaflığın ön plana çıkmasını sağlamaktadır.¹²⁷

Katılım ilkesinin ilk dikkat çekildiği metin Stockholm Bildirgesi olmakla birlikte, bundan sonraki belgelerde daha açıklayıcı ve ayrıntılı olarak yer almıştır.¹²⁸ Rio Bildirgesi'nde katılım ilkesi ile ilgili önemli bir adım atılmıştır. Bu belge ile birlikte katılım ilkesi konusunda devletlere açık bir şekilde yükümlülük getirilmiş ve bundan sonra hazırlanan belgelerde katılımın etkinleştirilmesi ve özendirilmesi yönünde devletlere ödev yüklenmeye devam edilmiştir. Bu gelişmelerin sonrasında katılımın uygulanmasının, bir ilke ve hak olarak birçok ulusal çevre mevzuatında yer almaya başladığı görülmektedir.¹²⁹

1.2.4.8. İhtiyat İlkesi

İhtiyat ilkesi, diğer çevre hukuku ilkelerine göre bazı alanları halen tartışıldığından dolayı daha geç düzenleme konusu olmuş yeni bir ilkedir. 1980'lerden itibaren belgelerde yer almaya başlayan ihtiyat ilkesi, bundan sonra hızlı bir şekilde ulusal ve uluslararası çevre mevzuatında düzenlenmeye başlamıştır.¹³⁰

İhtiyat ilkesinin tanımında ve uygulama ilkelerinin nasıl hayata geçirileceği konusunda tartışmalar devam etmektedir. İlke, çevre konularında karar alma yetkisinde olan yöneticileri, faaliyetlerin sonuçlarının tespit edilemez olduğu ve risklerin bulunduğu bilimsel belirsizlik durumlarında yönlendirmeyi hedeflemektedir. Çevre hakkında önemli bir tehdidin ve riskin varlığı halinde, ilkenin hayata geçirilebilmesi için öncelikle bilimsel belirsizliğin mevcut olması gereklidir. Sonrasında risk oranı tespit edilecek ve

¹²⁷ AKBABA, 2016, s. 192

¹²⁸ Örneğin Aarhus Sözleşmesi'ne Katılım ilkesinin araçları olan ve ilkenin hayata geçirilmesini sağlayan bilgiye erişim, karar alım süreçlerine katılım, yargıya erişim hakkı düzenlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. GÜNEŞ, 2015, s. 85

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. GÜNEŞ, 2015, s. 85. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Çevre Kanunu'na göre çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkı esastır. (3/e. md). Azerbaycan Anayasası bilgiye erişim hakkını kabul etmektedir. (An. 39/2. md) Kazakistan Anayasası'na göre yetkililer vatandaşların haklarını tehlikeye sokacak bilgiyi gizledikleri takdirde sorumlu tutulacaklardır. (An. 31/2. md) Anayasalarında katılım hakkını düzenleyen devletler için bkz. MAY/ DALY, 2018, 306-309

¹³⁰ SANDS, 2003, s. 267

alınabilecek önlem hakkında bir belirleme yapılacaktır. Risk oranı yüksek seviyeye ulaşmış ise ihtiyat ilkesi uygulanmaya başlanacaktır. Bunun yanında düşük bir risk oranının varlığı halinde, ilkenin hayata geçirilmesi hakkında ekonomik bakımdan sakıncalar oluşmaktadır.¹³¹

Yeni düzenlenmiş bir ilke olarak halen uygulanması ve içeriği konusunda tartışmalar olmasına rağmen ihtiyat ilkesi, çevre hukukunun ve politikasının oluşmasında etkili bir ilke olarak literatürde yerini almaktadır.¹³² İlkenin uygulanması konusunda, özellikle uluslararası toplum tarafından önemli bir destek söz konusudur.¹³³

1.2.5. Çevre Hakkının Kaynakları

Çevre hakkının kaynakları uluslararası ve bölgesel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Öncelikli olarak uluslararası alanda yaşanan gelişmeler ile ortaya çıkan kaynaklar ve akabinde bölgesel gelişmeler sonrasında ortaya çıkan kaynaklar bu alt başlığın konusunu oluşturmaktadır.

Çevre sorunlarının ulusal sınırları aşan nitelikte olması, devletlerin tek başına sorunlara çözüm bulamamasına sebep olmaktadır. Bu yüzden alınan önlemler veya yapılan çalışmalar bölgesel veya uluslararası şekilde gerçekleşmektedir. Bu amaçla imzalanan sözleşmeler, yapılan konferanslar sonucunda yayımlanan bildiriler ve hazırlanan insan hakları sözleşmeleri bağlayıcı nitelikte olmadıkları için uygulama aşamasında sorunlar yaşamaktadır. Bu sorunların çözümü için uluslararası nitelikte öngörülen sistemlere ihtiyaç vardır.¹³⁴

İnsan haklarının gelişiminde önemli yeri olan tarihi belgelerde, çevre hakkı kavramına yer verilmemektedir. İHEB, AİHS, birinci ve ikinci kuşak insan haklarının yer aldığı ikiz sözleşmelerde çevre konusu bulunmamaktadır. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Birleşmiş Milletler Şartı'nda da çevre konusuna yer

¹³¹ AKBABA, 2016, s. 206- 212. Bilimsel belirsizlik, risk, tehlike kavramlarının ayrıntılı tanımı için bkz. Ahmet M. GÜNEŞ, **Çevre Hukukunda İhtiyat ilkesi**, Bilge Yayınevi, Ankara, 2012, s. 33-58

¹³² GÜNEŞ, 2012, s. 33

¹³³ AKBABA, 2016, s. 212

¹³⁴ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 134-135

verilmemesine rağmen BM'nin insani, ekonomik, sosyal, kültürel sorunların dayanışma ile çözüme kavuşturulması amacı, çevre sorunlarının çözümünün ve kurulacak örgütlerin dayanağını oluşturmaktadır.¹³⁵

1.2.5.1. Uluslararası Alanda Yaşanan Gelişmeler Sonucu Ortaya Çıkan Kaynaklar

1.2.5.1.1. Genel Olarak

Uluslararası gelişmeler incelenirken uluslararası çevre hukukunun gelişimi açısından önemli bir basamak olan BM'nin kurulması öncesi yaşanan gelişmeler tarihi olarak aktarılacaktır. Sonrasında ise BM'nin uluslararası hukuk alanında yerini alması ile yaşanan gelişmeler incelenecektir. Bu dönemin ayrı olarak incelenmesi sebebi ise yaşanan gelişmelerde çevre kavramının politik olarak yer almaması, yapılan toplantıların amacının deneyimlerin paylaşılması olarak düşünülmesidir. Üçüncü başlık olarak inceleyeceğimiz Stockholm Konferansı ile artık çevre ve çevre hakkı kavramı, uluslararası hukuk alanında yerini almaya başlamış ve çevre hakkının uluslararası kaynakları ve hukuki düzenlemeler şekillenmeye başlamıştır. Bu sebeple Stockholm Konferansı ve diğer antlaşmalar ayrı başlık olarak ayrıntıları ile belirtilecektir.

1.2.5.1.2. Birleşmiş Milletler Örgütünün Kurulmasından Önce Yaşanan Gelişmeler

Uluslararası hukukun bağlayıcı kaynakları olarak kabul edilen antlaşmalar, örf-âdet hukuku ve hukukun genel ilkelerine bakıldığı zaman anlaşılacaktır ki uluslararası hukukta temel aktör devletlerdir ve kendi egemenlik alanlarında tek kural koyucu oldukları için uluslararası çevre sorunlarının çözümünde ön plana çıkmaktadır. Devletler ilk

¹³⁵ AKBABA, 2016, s. 128

uluslararası çevre kurallarının ortaya çıktığı dönemde sınırlı başlıklara odaklanarak vahşi yaşamın, denizlerin ve nehirlerin korunması gibi başlıklar için antlaşmalar yapmıştır.¹³⁶

Yapılan antlaşmalar ve organizasyonlar, uluslararası çevre hukukunun gelişiminde yaşanan ilk dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde çevre konularının ele alındığı düzenlemeler sınırlıdır ve ayrıca ele aldıkları konuları kapsayan bölgeler dar bir alanı ilgilendirmektedir. Doğal kaynakların sömürülmesi, sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin kendileri ile birlikte getirdiği kirlilik ve ilişkili sorunlar yapılan çalışmaların içeriğini oluşturmaktadır. Yaşanan gelişmeler uluslararası önlemlerin alınması gerektiğinin farkındalığını arttırmaktadır.¹³⁷

Bunun yanında devletlerin ve uluslararası kuruluşların girişimleri ile hazırlanan ve uluslararası çevre hukukunun gelişmesine katkı sağlayan yasal araçlar sayesinde hava, deniz, toprak gibi değerleri korumak, kirlenmeyi denetim altına almak amaçlanmaktadır.¹³⁸

1.2.5.1.3. Birleşmiş Milletlerin Kurulmasının Ardından Yaşanan Gelişmeler

Birleşmiş Milletlerin kurulması ve uzmanlaşmış kurumların oluşmaya başlaması ile birlikte çevre konularının işlenmesi açısından yeni bir döneme girilmiştir. 1945'te Birleşmiş Milletlerin kurulmasının ardından diğer bir uluslararası hukuk kişisi olan uluslararası örgütler ve bunların dışında hükümetdışı uluslararası örgütler çevre sorunlarının çözümünde yaptıkları çalışmalar ile etkili olmaya başlamışlardır.

BM'nin kurulmasından önce çevre ile ilgili yapılan çalışmalar olmasına rağmen, BM Antlaşması'nın içeriğinde çevreyi ve doğayı koruma ile ilgili hükümler bulunmamaktadır. Bununla birlikte BM Antlaşması'nın 1. maddesinde yer aldığı şekli ile BM'nin amacı uluslararası ekonomik, sosyal, kültürel ya da insani nitelikteki sorunları çözüme uluslararası işbirliğini sağlamaktır. Bu amaç, BM'nin daha sonra aktif şekilde etkili olacağı çevre faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca başlangıçta

¹³⁶ SANDS, 2003, s. 25

¹³⁷ SANDS, 2003, s. 30

¹³⁸ SANDS, 2003, s. 25

uzmanlaşmış kurumlar arasında çevre ve doğayı koruma birimi kurulmamasına rağmen, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ile Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) çevre koruma ile ilgili hükümlere yer verdiği görülmektedir.¹³⁹

1948 yılında hükümetler ve sivil toplum aktörleri, UNESCO'nun yardımıyla çevre sorunlarına yönelik ilk büyük organizasyonu yapmışlardır. Toplanan konferans sonucunda yaban hayatını ve doğal çevreyi korumak, eğitim, bilimsel araştırma ve mevzuatın geliştirilmesi konusunda devletleri ve sivil toplum kuruluşlarını teşvik amacıyla Uluslararası Doğa Koruma Birliği kurulmuştur. Ardından Ekonomik ve Sosyal Konsey kararı ile 1949 yılında BM Koruma ve Kaynakların Kullanımı Konferansı toplanmıştır. Konferans ile kaynak yönetimi ve korunması için dengeli bir yaklaşım oluşturmak için, uluslararası eylem ihtiyacının gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca tarihi gelişim içerisinde konferansın odaklandığı konular, ileride çevre ile ilgili oluşturulacak olan kurumların temelini oluşturmaktadır. 1954 yılında BM Genel Kurulu'nun düzenlediği Denizde Yaşayan Kaynakları Koruma Konferansı, 1955 yılındaki BM Genel Kurulu'nun atom enerjisi kullanımı ile ilgili aldığı kararlar, yaşanan diğer gelişmeleri ifade etmektedir. 1968 yılında UNESCO tarafından gerçekleştirilen Biyosfer Konferansı sonucu çıkan kararlar ile de uluslararası çevre hukukunun yapı taşı olan Stockholm Konferansı'nın temeli atılmış olmaktadır.¹⁴⁰

Sonuç olarak Birleşmiş Milletlerin kurulması ve uzmanlaşmış kurumlarının oluşturulması ile birlikte uluslararası çevre hukuku konusunda da devletler arasında yapılan ikili antlaşmaları aşan ikinci bir döneme girilmiştir. Artık küresel ve bölgesel düzeyde kurulan örgütler, çevre konularına daha fazla odaklanmaya ve çevre sorunlarını, sebeplerini de içine alacak şekilde araştırmaya başlamışlardır.

¹³⁹ SANDS, 2003, s. 30-31

¹⁴⁰ SANDS, 2003, s. 32-35

1.2.5.1.4. Stockholm İnsan ve Çevresi Konferansı

“Stockholm İnsan ve Çevresi Konferansı” 114 devlet, çok sayıda uluslararası kurum ve sivil toplum kuruluşunun gözlemci olarak katılımı ile 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Konferans sonucunda kurumsal ve mali düzenlemelere ilişkin bir karar¹⁴¹, 26 ilke içeren bir bildiri ve 109 öneri içeren bir eylem planı¹⁴² kabul edilmiştir.¹⁴³ Kabul edilen bu üç metin bağlayıcı olmamakla birlikte, konferans ve sonuç metinleri çevre hakkına yer veren ilk uluslararası hukuk belgesi olması çevre hukuku açısından konferansın başlangıç ve yapı taşı olması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca daha sonra hazırlanan birçok ulusal ve uluslararası metni etkiledikleri de ifade edilmektedir.

Konferans sonucunda yayımlanan ve 26 ilkeyi içeren Stockholm Bildirisi¹⁴⁴ çevre hakkını dolaylı olarak tanımaktadır. Bildiride çevre hakkı yaşam hakkı ile ilişkilendirilerek düzenlenmektedir. Bildirinin ilk maddesinde çevre, iyi bir yaşam sürmeye olanak sağlayan temel hak olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁵ Bildiride çevre ve yaşama hakkına yapılan vurgu, çevre hakkı kavramının gelişimi açısından önemli bir dönüm noktasıdır ve bu madde ile ilgili kendinden sonra düzenlenen birçok belgenin de ilerisindedir.

¹⁴¹ Karar sonucunda çevre programlarının yönü ve koordinasyonu için politika rehberliğinde bulunacak olan Hükümetlerarası Çevre Programları Yönetim Kurulu, Çevre Sekreteryası, çevre programlarına finansman sağlamak için Çevre Fonu ve kurumlar arasında işbirliği sağlamak için Çevre Koordinasyon Kurulu kurulmuştur. Bkz. SANDS, 2003, s. 37

¹⁴² Eylem Planı çevresel değerlendirme önerilerini içermektedir. Ayrıca doğal kaynak yönetiminde, eğitim-öğretim ve bilgi sağlama ile ilgili destekleyici tedbirler uygulanması için önerilerde bulunmaktadır. Bkz. SANDS, 2003, s. 37

¹⁴³ A/Conf.48/14/Rev. 1: Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Haziran 1972. Çalışmamızda yer alan tüm BM belgeleri için bkz: www.un.org/en/documets

¹⁴⁴ Stockholm Bildirisi’ndeki 26 İlke içerisinde, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkileri, devletlerin ekonomik sorunları, halkın çevre konusundaki farkındalığı ve devletler arasındaki uzlaşmayı yansıtan maddeler bulunmaktadır. Maddelerin içeriğine bakıldığında hukuki düzenlemelerin ve tanımlamaların yapıldığı, ayrıca çevrenin korunması için uluslararası işbirliğinin önemi konularında ilkeler getirildiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. SANDS, 2003, s. 38-40; GÜNEŞ, 2015, s. 345. Bildirinin tam çeviri metni bkz. **Türkiye’nin Taraf Olduğu Uluslararası Çevre Sözleşmeleri**; İzmir Barosu, İzmir, 2000, s. 16-20

¹⁴⁵ SEMİZ, 2016, s. 22-23

1972 yılında Stockholm Konferansı sonrasında çevre konusuna olan ilgi artmış ve BM Genel Kurulu'nun aldığı karar¹⁴⁶ ile Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP)¹⁴⁷ kurulmuştur. Konferans sonuç metninde belirtilen ilkeler ve eylem planı kadar, bu eylem planlarının hayata geçirilmesi için BM'ye bağlı olarak kurulan UNEP de Stockholm Konferansı'nın önemli başarılarından sayılmaktadır. UNEP kurulduktan sonra birçok konferansı organize ederek, çevre sorunları ile ilgili olarak devletlerin dikkatini çekmekte devletler arasındaki işbirliğini arttırarak kurulma amacını yerine getirmeye çalışmaktadır.¹⁴⁸

Konferansın ayrıntılarına baktığımız zaman, uluslararası toplumun çevrenin korunmasını resmi gündemine yerleştirme çabasının doruklara ulaştığını görmekteyiz. Konferans ile çevre sorunları ilk defa doğru şekilde tanımlanmış ve sorunlara yönelik politika arayışları hız kazanmıştır. Ayrıca devletlerin çevrenin kalitesi ve korunması hakkındaki kolektif sorumluluğu politik olarak tanınmış ve farklı kalkınma düzeyine sahip devletler ortak ilkeler etrafında bir araya gelmiştir. Aslında ulus-devletler, daha önce sadece belli ulusal yargı yetkileri sınırları içinde tanımlanabilecek ortak sorunları çözmek için kendi egemenliklerini ve yargı yetkilerini birleştirmişlerdir. Uluslararası meseleler yeniden tanımlanmış, çevre sorunlarının algılanış tarzındaki yetersizlik devletlerin olumlu tavrı ile ortadan kalkmıştır. Yasal düzenlemeler açısından bakıldığında ise yeni kurumların oluşturulmuş olması ve atılacak adımlar için bazı çerçevelerin tanımlanmış olması önemli gelişmelerdir.¹⁴⁹

Stockholm Konferansı'nın diğer konferanslardan farkı, onun önemini ortaya koymaktadır. Stockholm Konferansı'ndan önce çevre ile ilgili yapılan BM konferanslarının sonuçları ve alınan kararlar, sözde kalmıştır. Stockholm Konferansı'nın sonucunda yukarıda belirttiğimiz eylem planlarının ve ilkelerin belirtilmiş olması ve yayımlanmış kararları fiili başarılarla dönüştüren bir dizi pozitif tedbirin başlatılması, toplantının değerini arttırmıştır. Konferans, ilk hazırlık çalışmalarından beri eylem odaklı

¹⁴⁶ BM Genel Kurul Kararı, A/Res/2997 (XXVII) 15 Aralık 1972.

¹⁴⁷ Yaygın olarak kullanılan kısaltma olan "UNEP" tercih etmiştir.

¹⁴⁸ Bu konu hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Kerem Kayhan, "Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine bir İnceleme", MHB, Cilt: 33, Sayı: 1, 2013, s. 61-90

¹⁴⁹ Lynton Keith CALDWELL, **International Environmental Policy**, Third Edition, Durham, Duke University Press, London, 1996, s. 63; SANDS, 2003, s. 36; AKBABA, 2016, s. 132

çalışmalar yapmıştır. Konferansa katılan devletler siyasi konulara eğilmekten çok, sorun tespiti için çalışmış ve çözüme odaklanmışlardır. Bu yüzden konferansın bozulmasını engelleyebilecek tavizlerde bulunabilmişlerdir. Konferansı farklı kılan diğer bir özellik ise popüler ilginin ve desteğin olmasıdır. Sivil toplum kuruluşlarının konferans için yaptıkları hazırlıklar ve katkılar, konferans sonucunda kabul edilen kararlarda etkili olmuştur. Bu tür sivil katkılar, konferansı dünya çapında daha da görünür kılmıştır.¹⁵⁰ Bu konferans ile birlikte çevre konusu, farklı ekonomik yapılara ve gelişmişlik düzeyine sahip devletlerden oluşan uluslararası toplumun gündemine oturmanın yanında, çevre konusunda yapılan çalışmalar hem devletler hem de uluslararası kuruluşlar bakımından hız kazanmıştır.¹⁵¹

1.2.5.1.5. Dünya Doğa Şartı

Stockholm Konferansı'ndan 10 yıl sonra 1982 yılında BM Genel Kurulu, “doğayı etkileyen insan davranışlarının konusunu içeren koruma ilkelerini” ortaya koyan Dünya Doğa Şartı'nı kabul etmiştir.¹⁵² Şart bağlayıcı olamamakla birlikte uluslararası çevre hukukunun gelişiminde önemli bir yeri bulunmaktadır. Şartın maddelerini incelediğimizde, esas ve şekil bakımından Stockholm ve UNEP ilkelerinden farkının olduğu tespit edilebilmektedir. Daha önce düzenlenen belgelerde çevrenin korunması insan merkezli bir bakış açısı ile yorumlanarak insanın yararı için doğanın korunması gerektiği maddelerde işlenmiştir. Dünya Doğa Şartı'nda ise insanın doğanın bir parçası olduğu ve doğaya karşı eylemlerinin bir kurala bağlı olması gerektiği, ayrıca çevrenin korunmasının amacının yine çevre olduğu düşüncelerine odaklanılmaktadır.¹⁵³

Dünya Doğa Şartı'nın “Genel İlkeler” başlıklı birinci bölümü, doğaya ve onun temel süreçlerine saygılı olmayı teşvik eden bir dil ile ele alınmaktadır. Bu bölümde tüm yaşam formlarının hayatta kalmasını sağlamak, özel alanlarını korumak, diğer ekosistemleri

¹⁵⁰ CALDWELL, 1996, s. 65-67

¹⁵¹ ÖZDEK, 1993, s. 71; AKBABA, 2016, s. 130; Sevim BUDAK, “Uluslararası Çevre Düzenlemeleri Bağlamında Politika, Adalet ve Katılım, **Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar** (Ed. Mehmet C. MARIN/ Uğur YILDIRIM), Beta Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 411

¹⁵² BM Genel Kurul Kararı, A/ RES/37/7, 28.10.1982

¹⁵³ SANDS, 2003, s. 45; SEMİZ, 2016, s. 23

tehlikeye atmadan doğal kaynakların korunmasını sağlayabilmek ve savaşlardan kaynaklanan bozulmaya karşı doğayı güvence altına almak başlıkları işlenmektedir. Genel Kurul bu korumanın ancak ulusal ve uluslararası, bireysel ve kolektif, özel ve kamusal düzeyde dayanışma içerisinde önlemler alınarak gerçekleştirilebileceğini ifade etmektedir.¹⁵⁴

İkinci bölüm “İşlevler” başlığı şeklinde düzenlenmiştir. Bu başlık altında, doğa sistemlerinin göz önünde bulundurularak kalkınma faaliyetlerinin planlanması fikri ele alınmıştır. Bu başlık, ileride önemli bir ilke haline gelen sürdürülebilir kalkınma kavramının kurallarını ifade etmektedir. Şart, çevresel etki değerlendirme konusunda da düzenlemeler yapmakta ve bu konuyu üç şekilde değerlendirmektedir. İlk başlık doğada geri dönüşü olmayan hasara neden olabilecek faaliyetleri, bir başka deyişle kaçınılması gereken durumu belirtmektedir. İkinci olarak doğa için önemli bir risk oluşturabilecek faaliyetlerin kapsamlı bir inceleme ile önceden belirlenebilir olmasını ifade etmektedir. Son olarak ise doğayı bozabilecek faaliyetler için önceden yapılacak değerlendirme ile sonuçları konusunda önlem alınmasına işaret etmektedir. Bu yaklaşım, bugünkü uygulamada geniş ölçüde kullanılmaktadır.¹⁵⁵

Şartın üçüncü bölümü ise “Uygulama” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm altında bilimsel araştırmalar, koruma stratejileri, fonların sağlanması, halkın çevresel korumaya katılımı için bilgiye açık erişimi gibi bundan sonra imzalanacak olan antlaşmaların unsurları belirtilmiştir. Ayrıca bu başlık altında uluslararası aktörler arasında işbirliği sağlanmasının, devletlerin sınırları dışındaki doğal sistemlere zarar vermemesini sağlamak için önlemler alınmasının gerekliliği de ifade edilmektedir Şart son olarak, devletlerin yanında devlet dışı aktörlerin de kararların oluşumuna katılımını, çevre zarar gördüğü zaman tazmin yollarına erişimlerini ve Şart’ın hükümlerine uygun olarak hareket etme sorumluluğu bulunduğunu tanımaktadır.¹⁵⁶

Dünya Doğa Şartı’nın, Stockholm Bildirisi’ndeki önemli ilkeleri tekrarlamakla birlikte, çevre hakkının gelişimi açısından önemli bir adım atarak hakkın uygulamaya geçirilmesi konusunda devletlerin ve bireylerin yükümlülüklerinin ve ayrıca konunun daha somut

¹⁵⁴ SANDS, 2003. s. 46; SEMİZ, 2016, s. 23

¹⁵⁵ SANDS, 2003. s. 46

¹⁵⁶ SANDS, 2003. s. 46-47

şekilde ele alınmasını sağladığı söylenebilir.¹⁵⁷ Sonuç olarak Dünya Doğa Şartı, çevre hakkının gelişimi ve açıklanabilmesi bakımından önemli belgeler içerisinde yerini almaktadır.

1.2.5.1.6. Brundtland Raporu (Ortak Geleceğimiz Raporu)

1983 yılında BM Genel Kurulu tarafından Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu (WCED), hükümetlerden ve BM sisteminin kontrolünden bağımsız bir alt kuruluş olarak kurulmuştur.¹⁵⁸ Bu Komisyon, 1987 yılında önceki çalışmalarına dayanarak konuyla ilgili hukuki ilkelerin birleştirilmesini amaç edinerek hazırladığı, çevre ve kalkınma üzerine olan Ortak Geleceğimiz (Brundtland) Raporu'nu yayımlamıştır.¹⁵⁹ Rapor, dünyaya bakışımızdaki değişikliklere işaret etmektedir. En önemli özelliği, merkezine “sürdürülebilir kalkınma” kavramını alarak bu konu hakkındaki yasal ve kurumsal konuları belirleyerek sürdürülebilir kalkınmanın rolünün genişletilmesi için destek sağlamaya çalışmasıdır.¹⁶⁰ Sürdürülebilir kalkınma, bugünün ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılamayı ve insanların daha iyi koşullarda yaşamasını desteklemekle birlikte gelecek nesillerin de kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme hakkını elinden almamayı hedeflemektedir.¹⁶¹

Ortak Geleceğimiz Raporu somut olarak çevre sorunlarına yer vermenin yanında, çevre sorunlarının insan hayatı ve çevresindeki yaşamı olumsuz etkilediği, bu sebeple hukuki düzenlemelerin uluslararası işbirliği ve ekonominin rolü dikkate alınarak yapılması gerektiğini belirtmektedir.¹⁶²

¹⁵⁷ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 17

¹⁵⁸ A/RES/38/161

¹⁵⁹ Raporun Türkçe çevirisi için bkz. **Ortak Geleceğimiz**, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayınları, 1987

¹⁶⁰ SANDS, 2003, s. 48; Ahmet M. GÜNEŞ, “Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme”, İÜHFİM, C. LXX, S.1, 2012, s. 86

¹⁶¹ Ortak Geleceğimiz, 1987, s. 74

¹⁶² GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 86

Raporun BM Genel Kurulu tarafından kabul edilip yayımlanmasından sonra tarihi gelişim içinde, özellikle odaklanmış olduğu sürdürülebilir kalkınma konusunda yaptığı yenilikçi açıklamalar ile uluslararası çevre hukukunun gelişimini etkilediği açıktır.

1.2.5.1.7. Rio Konferansı

1972 yılında toplanan ve çevre sorunları konusunda hem katılım açısından hem de konferans sonrasında yayımlanan sonuç metinleri bakımından ilk büyük konferans olan Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra ikinci büyük konferans olarak Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) 3- 14 Haziran 1992 tarihleri arasında Rio de Janeiro'da toplanmıştır. Rio Konferansı, uluslararası düzeyde çevrenin korunması bakımından 20. yüzyılın en önemli konferansı olarak adlandırılmaktadır. Konferansta 179 devlet resmi şekilde temsil edilmiş, ayrıca çevreci örgütler, gazeteciler, iş dünyası ve bilim dünyası geniş katılım sağlamıştır. Toplam katılım 10 000 civarındadır. Katılım bakımından kendisinden önceki konferansların sayıca çok üstünde olan Rio Konferansı, ele aldığı konuların geniş içeriği bakımından da farkını ortaya koymuştur.¹⁶³

Konferans sonrasında Rio Bildirgesi¹⁶⁴, Gündem 21¹⁶⁵, Ormancılık Prensipleri¹⁶⁶, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi¹⁶⁷ ve BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi¹⁶⁸ olarak beş farklı metin kabul edilmiştir. Bu belgeler ve konferans hakkındaki genel görüşlere baktığımız zaman farklı konular dikkat çekmektedir. Konferansın en önemli özelliği yukarıdaki belgelerde düzenlenen gelişme politikalarının açık bir şekilde sürdürülebilir kalkınma ilkesine dayanması gerektiğinin belirtilmiş olmasıdır. Bu ilkenin konferans

¹⁶³ ÖZDEK, **1993**, s. 81; GÜNEŞ, Uluslararası..., **2012**, s. 87; Ahmet AKBABA, **2016**, s. 137; Burhan KUZU, **Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1997, s. 91

¹⁶⁴ A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I). Bildirinin tam çeviri metni bkz. **Türkiye'nin Taraf Olduğu Uluslararası Çevre Sözleşmeleri**; İzmir Barosu, İzmir, 2000, s. 387-392

¹⁶⁵ Orijinal metin için bkz. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>

¹⁶⁶ A/CONF.151/26/Rev.1(vol.III)

¹⁶⁷ Metnin Türkçe Çevirisi için bkz. http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_41.pdf (Erişim Tarihi 12.04.2018)

¹⁶⁸ Bildirinin tam çeviri metni için bkz. **Türkiye'nin Taraf Olduğu Uluslararası Çevre Sözleşmeleri**; İzmir Barosu, İzmir, 2000, s. 348-386. Bu sözleşme ile ulusal ve uluslararası biyolojik kaynakların korunması hedef olarak öngörülmüştür. Bu hususta ayrıntılı açıklama için bkz. KUZU, **1997**, s. 91-92

sonuç metinlerinde bulunabilmesi, devletlerin ortak ancak farklılaşmış sorumluluğu kabulü ile mümkün olmaktadır. Bu haliyle sorumluluğun düzenlenmiş olması, gelişmiş ve gelişmekte olan devletler arasındaki görüş ayrılıklarının azaltılmasını sağlamaktadır.¹⁶⁹

Konferansın ardından kabul edilen Rio Bildirgesi'nin kaynağı, 1972 Stockholm Bildirisi'dir. Aslen bağlayıcı olmamakla birlikte 27 ilkedden oluşan metnin bazı maddeleri teamül kuralı haline gelmiştir. Bildirge, çevre ve kalkınma konularında somut olarak devletlerin hak ve sorumluluklarını tespit etmekte ve etkili yasal düzenlemeler konusunda devletlere uyarılarda bulunmaktadır. Bu şekilde devletleri politik bir yükümlülük altına sokmaktadır.¹⁷⁰ Bildiride kalkınma konusu ayrıntılı olarak işlenmekle birlikte çevre hakkı, kavram olarak geri planda kalmaktadır. Bununla birlikte Stockholm Bildirisi'nin aksine Rio Bildirisi'nde, çevre konusuna insan merkezli bir yaklaşım söz konusudur. Ayrıca sürdürülebilir kalkınma ilkesi, insan odaklı şekilde işlenmiştir.¹⁷¹

Sonuç olarak Rio Konferansı geniş katılımı olarak düzenlenmiştir ancak konferans sonrasında bağlayıcı nitelikte evrensel bir sözleşme hazırlanamamış, atılması gereken somut adımlar atılmamış ve çevrenin uluslararası alanda yapılacak işbirliği ile yeterli şekilde korunabilmesi düşüncesi bir kez daha ileri bir tarihe kalmıştır.¹⁷² Bu olumsuzluklarla birlikte Rio Konferansı, çevre hukukunun küreselleşmesini sağlayarak çevrenin herkesin ve her devrin sorunu olduğu konusuna dikkat çekmektedir.¹⁷³ Ayrıca uluslararası sivil toplumda çevre konusundaki duyarlılığı arttıran çok önemli ve geniş katılımı bir konferans niteliği taşımaktadır. Bunların yanında, önemli bir nokta olarak konferansta sürdürülebilir kalkınma ön plana çıkarılarak çevre sorunlarının ekonomi ve kalkınma ile ilgisi olduğunun bir kez daha altı çizilmiştir.

¹⁶⁹ GÜNEŞ, 2015, s. 347

¹⁷⁰ GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 87

¹⁷¹ AKBABA, 2016, s. 139

¹⁷² ÖZDEK, 1993, s. 81; GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 8; KUZU, 1997, s. 97

¹⁷³ AKBABA, 2016, s. 141

1.2.5.1.8. Johannesburg Konferansı (Rio+10 Zirvesi)

Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Johannesburg kentinde, 26 Ağustos-4 Eylül 2002 tarihleri arasında Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi toplanmıştır. Zirvenin ana gündem maddesini, 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Konferansı'nın öngördüğü hedeflerin uygulamaya geçirilmesinde yaşanan aksaklıklar ve gelişmelerin değerlendirmesi oluşturmaktadır. Rio Konferansı sonrası hedeflenen adımlar hakkında bazı girişimlerde bulunulmuş olmakla birlikte toplanmasının ardından 10 yıl geçmiş olmasına rağmen umut edilen ciddi adımlar atılamamıştır. Bu sebeple Johannesburg Zirvesi'nde, çevre sorunlarının devam etmesine karşın verilen sözlerin tutulmasına dikkat çekilerek uygulamaya odaklanılmıştır.¹⁷⁴

Rio+10 olarak da ifade edilen Johannesburg Zirvesi 21. yüzyılın ilk evrensel düzeyde çevre konferansıdır. Zirvede uzun görüşmeler sonucu taraflar, bağlayıcılığı olmayan iki metin kabul etmişlerdir. Taraflar, ilk olarak devlet ve hükümet başkanları tarafından imzalanan ve siyasi nitelik taşıyan Sürdürülebilir Kalkınma Hakkında Johannesburg Bildirisi¹⁷⁵ ve ikinci olarak ise ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte eylem önerileri sunan Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi Uygulama Planı¹⁷⁶ üzerinde uzlaşmışlardır. Bildiride, sürdürülebilir kalkınma ilkesinin uygulanması için uluslararası alanda işbirliği ile hareket etmenin önemi vurgulanmakta ve daha önce düzenlenen belgelerde yer alan somut taahhütler ve yükümlülükler tekrarlanmaktadır. Kendinden önce düzenlenen belgelerde eylem planı olarak adlandırılan kapsamlı belge uygulamada gerçekleşen aksaklıklara dikkat çekerek bu sefer uygulama planı (Implementation Plan) olarak adlandırılmıştır. Plan, Rio Konferansında hedeflenen temel konuların hayata geçirilmesini kolaylaştıracak şekilde bir çerçeve sunmakta ve yoksulluğun azaltılması, doğal kaynaklar, tüketim, uygulama ve kurumsal çerçeve konularını içermektedir.¹⁷⁷

Sonuç olarak Zirve sonunda bağlayıcı belgelerin kabul edilememesinin yanında 1992 Rio Konferansı'nda belirtilen ilkeler tekrarlanmaktadır. Bunun yanında sürdürülebilir

¹⁷⁴ TURGUT, 2012. s. 98; GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 88

¹⁷⁵ A/ Conf/ 199/20, s. 1

¹⁷⁶ A/ Conf/ 199/20, s. 6

¹⁷⁷ GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 88; TURGUT, 2012. s. 40; BUDAK, 2004, s. 424

kalkınmaya odaklanan Johannesburg Bildirgesi'nde, çevre hakkı kavramının kullanılmamış olması hayal kırıklığı olarak ifade edilmektedir. Metin incelendiği takdirde, sürdürülebilir kalkınmanın çevreye ilişkin olan tarafının değil de ekonomi ile ilgili kaygıların ağır bastığı dikkat çekmektedir.¹⁷⁸ Yapılan eleştirilere rağmen Zirvenin, Rio Konferansı'ndan 10 yıl sonra devletleri tekrar Birleşmiş Milletler önünde bir araya getirmiş ve çevre sorunlarını tartışmaya açmıştır. Bu sebeple sorunları hatırlatıp en azından politik olarak önlem almaya zorlaması önem arz etmektedir.¹⁷⁹

1.2.5.1.9. Aarhus Sözleşmesi

Asıl ismi “Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi” olan Aarhus Sözleşmesi, BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından hazırlanarak Danimarka'nın Aarhus kentinde 25 Haziran 1998 tarihinde kabul edilmiş ve 30 Ekim 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁸⁰

Uluslararası çevre hukuku alanında getirdiği yenilikler incelendiğinde ise diğer sözleşmelerden ve bildirimlerden farklı olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Bu sözleşme, şimdiki ve gelecek nesillerin çevre ile ilgili konularda haklarının korunmasına katkı sağlamak amacıyla çevre konularında bilgi ve belgelere erişim, karar vermede halkın aktif katılım ve yargıya erişim hakkını güvence altına alan ilk uluslararası sözleşmedir.¹⁸¹ Bu yönüyle sözleşme, insan hakları ve çevrenin korunması arasındaki bağlantı kuran ilk metin ve devletlerin vatandaşlara karşı yükümlülükleri bulunduğunu kabul eden ilk uluslararası sözleşme olarak kabul edilmektedir.¹⁸²

¹⁷⁸ SEMİZ, 2016, s. 28; GÜNEŞ, 2015, s. 349

¹⁷⁹ BUDAK, 2004, s. 426

¹⁸⁰ Sözleşmenin tam orijinal metni için bkz. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf> . (Erişim Tarihi: 14. 04. 2018)

¹⁸¹ Ahmet M. GÜNEŞ, “ Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 1, 2010, s. 299

¹⁸² AKBABA, 2016, s. 143. Ayrıca bkz. Malcolm SHAW (çev. İbrahim KAYA, Yücel ACER, M. Turgut DEMİRTEPE, B. Engin ŞİMŞEK), **Uluslararası Hukuk**, TÜBA, Ankara, 2018, s. 614

Aarhus Sözleşmesi genel özelliklerinin yanında, içeriği ile de çevre hakkının korunması yönünde ciddi adımlar atan bir antlaşma niteliğindedir. Bilgi ve belgelere erişim hakkı, karar alma süreçlerine katılım hakkı ve yargıya başvuru hakkı “çevresel usuli haklar” olarak ifade edilmektedir. Bu haklar sözleşmenin içeriğinde üç sütun olarak anılan ve çevre hakkının uygulanmasına katkı sağlayan araçlardır. Söz konusu haklar idarenin hukuka uygun davranmasına, ayrıca bireylerin ve toplulukların bu haklara dayanarak çevre konularında daha güçlü bir koruma elde etmesini sağlamaktadır.¹⁸³ Bilgiye erişim hakkı, devletlerin çevre ile ilgili bilgileri toplama ve bilgi talep edildiği takdirde açıklama yükümlülüğü altında olduğunu garanti etmektedir. Katılım hakkı, kamunun çevre ile ilgili alınan kararlarda söz sahibi olabilmesini, politikaların hazırlanma süreçlerine katılabilme hakkını belirtmektedir. Ayrıca sözleşme ile çevrenin korunması bakımından adalete erişim hakkı da tanınmaktadır. Yargı yollarına başvurulması maddesi geniş yorumlanarak menfaatinin bulunması aranmadan, sivil toplum örgütlerine de dava açabilme yetkisi tanınmaktadır.¹⁸⁴

Sonuç olarak yukarıda da belirtildiği üzere sözleşmeye göre çevre sorunlarının çözümünde tek bir bakış açısı ile değil konunun tüm yönleri ile ele alınması ve tüm yetkililerin sürece katılımının sağlanması sonucunda sorunlara çözüm bulunabilmektedir.

1.2.5.1.10. Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20 Zirvesi)

Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı 20-22 Haziran 2012 tarihlerinde Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde sürdürülebilir kalkınmanın konusunun tekrar gündeme getirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu konferans, 1992 yılında toplanan Rio Konferansı'nın üzerinden 20 yıl geçmesinden ve bu konferans ile bağlantılı olmasından dolayı Rio+ 20 olarak da anılmaktadır.¹⁸⁵

Konferansın odak noktasını ilk olarak yeşil ekonomi olarak adlandırılan, sürdürülebilir kalkınmayı ve yoksulluğun giderilmesini amaçlayan ekonomiye geçiş oluşturmaktadır.

¹⁸³ ÖĞÜTÇÜ, 2009, s. 45-46; GÜNEŞ, 2010, s. 301

¹⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. AKBABA, 2016, s. 143-145; GÜNEŞ, 2010, s. 303-317

¹⁸⁵ AKBABA, 2016, s. 145

İkinci olarak ise sürdürülebilir kalkınma ile ilgili uluslararası kurumsal çerçevenin oluşturulması çabası konferansta işlenmektedir.¹⁸⁶

Konferans sonucunda “İstedığımız Gelecek” adlı bir sonuç bildirgesi yayımlanmıştır.¹⁸⁷ Bildirge ile öncelikli olarak geçmişte oluşturulan Rio metinlerinin ve eylem planlarının tekrar kabul edildiği açıklanmıştır. Bunun yanında bildirmede, konferansın odak noktası olarak belirttiğimiz yoksulluğun azaltılması ile bağlantılı yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınmanın kurumsal çerçevesi ve alt yapısının geliştirilmesi konuları yer almıştır. Ayrıca ortak vizyon ve bunun için gerekli uygulama araçları da metinde bulunmaktadır.¹⁸⁸

Konferans sonucunda oluşturulan metnin bağlayıcı nitelikte olmaması, çevreye bakışın halen insan merkezli şekillenmesi ve sürdürülebilir kalkınma konusunun ekonomi odaklı olması konularında eleştirilere maruz kalmasına rağmen Rio+20 Konferansı, şu ana kadar en çok katılımın sağlandığı ve çevre konusundaki politik kararlılığın bir kez daha tekrarlandığı çevre konferansı olarak tarihte yerini almaktadır.¹⁸⁹

1.2.5.2. Bölgesel Alanda Yaşanan Gelişmeler Sonucunda Ortaya Çıkan Kaynaklar

1.2.5.2.1. Genel Olarak

Bölgesel nitelikte yapılan antlaşmalar ile yaşanan çevre sorunlarına çözümler bulunmaya çalışılmaktadır. Bu sözleşmelerin sayısının fazla olmasından ve çevrenin korunmasına ilişkin hükümlerin insan hakları metinlerine eklenmesi yönünde fazlasıyla çabanın olmasından dolayı çalışmamızda doğrudan ya da dolaylı olarak çevre hakkına yer veren bölgesel ölçekteki insan hakları metinleri de incelenecektir.

¹⁸⁶ SEMİZ, 2016, s. 29

¹⁸⁷ A/RES/ 66/288. 11.09.2012

¹⁸⁸ GÜNEŞ, 2015, s. 350; SEMİZ, 2016, s. 29

¹⁸⁹ AKBABA, 2016, s. 145; GÜNEŞ, 2015, s. 350; SEMİZ, 2016, s. 29

Genel olarak dayanışma hakları konusunda yaşanan belirsizlik, özel olarak da çevre hakkının ekonomik gelişme önünde engel oluşturabileceği yönündeki kaygılar çevre hakkının insan hakları metinlerinde yer bulamamasının asıl sebebini oluşturmaktadır. Bu olumsuzluklarla birlikte dayanışma niteliğinin ön plana çıkarılması ile beraber klasik hakların yanında yeni hakların da oluşabileceği görüşü çevre hakkı ve diğer dayanışma haklarının insan hakları metinlerinde doğrudan ya da dolaylı şekilde yer almasını veya diğer haklara atıf yapılarak korunmasını sağlamaktadır. Aşağıda, bu bölgesel metinlere değinilmiştir.

1.2.5.2.2. Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı

Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı 21 Aralık 1986 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁹⁰ Şart kendi döneminin çok ilerisinde hareket ederek dayanışma haklarını “halkların hakkı” olarak tanımaktadır.¹⁹¹

İnsan ve Halklar Hakları bölümünde, “Bütün halklar gelişimlerine uygun genel tatmin edici bir çevreye sahip olma hakkına sahip olacaklardır.” şeklindeki 24. maddesiyle çevre hakkını tanımaktadır. Madde incelendiğinde, 24. maddenin Şartın içerisinde düzenlenme yeri¹⁹² ve “bütün halklar” şeklindeki hitaptan dolayı çevre hakkının bireysel olarak değil kolektif hak olarak tanındığı ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle hakkın öznesi, “halklar” olarak belirtilmektedir. Bu yönü ile çevre hakkını düzenleyen metinlerin arasında özgün bir nitelik taşımaktadır.¹⁹³

¹⁹⁰ Şartın orijinal metni için bkz. http://www.achpr.org/files/instruments/achpr/banjul_charter.pdf (Erişim Tarihi: 14.04.2018) Şartın Türkçe metni için bkz. <https://burakgemalmaz.files.wordpress.com/2015/05/01-1981-june-27-af-ihhc59f.pdf> (Erişim Tarihi: 14.04.2018) Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. GEMALMAZ, 2012, s. 451-508

¹⁹¹ AKBABA, 2016, s. 163

¹⁹² Çevre hakkı diğer dayanışma haklarının düzenlendiği 19-24 madde içerisinde düzenlenmektedir. KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 136

¹⁹³ SEMİZ, 2016, s. 30

Şart kendi güvence sistemini oluşturarak bir komisyon kurmaktadır. Bu komisyon ile kıta ölçeğinde öncelikli olarak insan hakları, özelde ise çevre hakkı ile ilgili koruma mekanizmasını işletmektedir.¹⁹⁴

1.2.5.2.3. Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokoller

Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi 18.07.1978 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁹⁵ Sözleşmenin ekonomik, toplumsal ve kültürel hakları düzenleyen ve 16.11.1999 tarihinde yürürlüğe giren Ek Protokolü'nün 11. maddesinde çevre hakkı bir insan hakkı olarak bireylere tanınmaktadır. Herkesin çevre hakkına sahip olduğunu düzenleyen metinde taraf devletlere, bu hakkın korunması ve geliştirilmesi yönünde bir yükümlülük getirilmektedir. Hakkın korunma mekanizması mahkemeye başvuru şeklinde değil taraf devletlerin çevre konusundaki gelişmelerin yer aldığı raporları sunması ile sağlanmaktadır. Bu protokol etkili denetim mekanizması sunmadığı için zayıf bir sözleşme olarak nitelendirilip eleştirilmektedir.¹⁹⁶

1.2.5.2.4. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Çevre Hakkı

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) incelendiğinde, çevre hakkı ile ilgili bir düzenleme içermediği görülmektedir. Sözleşme metninde çevre hakkı olmamasına rağmen bu sözleşme ile kurulan ve uluslararası önemli bir yargı organı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AİHM) görülen bazı davalarda, AİHS'de bulunan diğer insan haklarına atıf yapılarak çevre hakkı çerçevesinde karar verildiği görülmektedir. Çevre ile ilgili davalar yaşam hakkı, özel hayatın ve ailenin korunması, mülkiyet hakkı gibi haklar üzerinden görülmektedir. Mahkemenin başka haklar üzerinden yapmış olduğu bu

¹⁹⁴ KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 136

¹⁹⁵ Şartın Orijinal metni için bkz. https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf. (Erişim Tarihi: 14.04.2018) Şartın Türkçe çevirisi için bkz. <https://burakgemalmaz.files.wordpress.com/2015/05/02.pdf>. (Erişim Tarihi: 14.04.2018) Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. GEMALMAZ, 2012, s. 344-438

¹⁹⁶ AKBABA, 2016, s. 163; KABOĞLU, Çevre..., 1996, s. 137; SEMİZ, 2016, s. 31; GÜNEŞ, 2015, s. 175

incelemeler çevre hakkının metinde bulunmaması konusunu telafi etmemekle ve reform gereğini ortadan kaldırmamakla birlikte, mahkemede yapılan değerlendirmeler ve verilen kararlar çevresel değerlerin işlenmesine katkıda bulunmaktadır. Kabul edildiği yıllarda çevre sorunlarının bugün tartışıldığı kadar gündemde olmadığı düşünülürse çevre hakkının metinde olmaması, şaşırtıcı değildir. Ancak sonrasında çevre ile ilgili bir ek düzenlemenin yapılamamış olması, hayal kırıklığı şeklinde değerlendirilmektedir.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. KABOĞLU, Çevre..., **1996**, s. 137-146; AKBABA, **2016**, s. 164-179; GÜNEŞ, **2015**, s. 167-175

2. BÖLÜM: URMIYE GÖLÜ

İkinci Bölümde İran'ın kuzeybatısında yer alan Güney Azerbaycan coğrafyasında bulunan Urmıye Gölü konusu incelenecektir. Çalışmamızın özel kısmını oluşturacak olan ikinci bölümünde Urmıye Gölü konusunun seçilmiş olmasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Urmıye Gölü ve çevresi iklim bakımından çarpıcı değişikliklerle karşı karşıyadır. Bu değişimin coğrafi anlamının olmasının yanında, beşeri faaliyetlerin de olumsuz değişime sebep olduğu görülmektedir. Bu sebeplerle çalışma konumuzun özel kısmını Urmıye Gölü oluşturacaktır. Gölün kurumaya başlaması ile birlikte gölde yaşanan seviye değişimi ile ilgili birçok teknik araştırma yapılmış ve konu sadece bu çerçevede ortaya konulmuştur.

Bu bölümde öncelikli olarak İran hakkında bilgiler verilecektir. Su kaynakları ve kaynaklarda yaşanan sorunlar, bulunduğu ekosistemi ağır şekilde etkilemektedir. Bu sebeple konumuz açısından önemi olan İran su kaynakları hakkında ayrı bir değerlendirme yapılacaktır. Sonrasında Urmıye Gölü'nün de içinde bulunduğu Urmıye Havzası'nın iklim ve bitki örtüsü başlığı ele alınacaktır. Havzada bulunan su kaynaklarının özellikleri, konumuz açısından önem arz ettiği için ayrı bir başlık altında incelenecektir. Üçüncü olarak Urmıye Gölü'nün özellikleri belirtilecektir. Gölün fiziksel ve kimyasal özelliği ve su seviyesindeki değişimin belirtilmesinin yanında, gölün hukuki niteliği bu başlık altında tartışılacaktır. Dördüncü başlığımızı gölün kuruma sebepleri ve sonuçları oluşturacaktır. Bu başlık altında gölde yaşanan seviye değişimi üzerinde durulacaktır. Kurumanın sebepleri çeşitli çalışmalardan literatür incelemesi yapılarak ancak farklı bir sınıflandırma ile ele alınmaktadır. Son olarak kurumanın yaratacağı etkiler, Urmıye Gölü yakın çevresi ve sınır aşan etkiler şeklinde incelenecektir. 2013 yılında uygulanmaya başlayan Urmıye Gölü Restorasyon Programı, konumuz açısından önem arz etmesi sebebiyle ayrıntıları ile ele alınacaktır. Son olarak Urmıye Gölü'nün kuruması açısından emsal oluşturan Aral Gölü'nün kuruması ile İkinci Bölüm tamamlanacaktır.

2.1. BİR ORTADOĞU ÜLKESİ OLARAK İRAN

2.1.1. Genel Olarak

Kuruma tehlikesi ile karşı karşıya olan Urmiye Gölü konusunu incelemeye başlamadan önce, diğer başlıkların daha iyi anlaşılabilmesi için, Ortadoğu'da bulunan bir ülke olarak İran'ın bazı özellikleri hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. Özellikle de su kaynakları hakkında yaşanan sıkıntılar, çevre sorunları ve daha sonra inceleyeceğimiz başlık olan Urmiye Gölü ile bağlantısından dolayı açıklamaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Büyüyen nüfus, endüstriyel kalkınma ve sulanan alanın genişletilmesi dünya çapında su için yoğun bir talep yaratmıştır. Artan talebin yanında, yaşanan iklim değişikliğinin doğal döngü üzerinde önemli bir etkisi olmuş ve yarı kurak iklim bölgelerinde su kıtlığını arttırmıştır. Dünya genelinde bulunan su kaynakları incelendiğinde çıkarılabilecek en önemli sonuç, kaynakların insanlık için önemli ve hayatın birçok alanında ihtiyaç duyulan kilit nokta olduğu ancak doğru kullanılmadığı için yok olma riski taşıdığıdır. Su kaynakları, günümüzde ülkeler için güvenlik sorunu olarak görülmekle birlikte stratejik madde şeklinde ifade edilmektedir. Bunların yanında, su kaynaklarının kullanımı henüz daha siyasi ve ekonomik çıkarlardan arındırılmadığı için ortaklaşa kullanım konusunda sorunlar yaşanmaktadır. İklimin kurak ve su ihtiyacının fazla olduğu Ortadoğu'da ise tarih boyunca su kaynakları diplomatik ve askeri çatışmalara konu olmuş ve Ortadoğu uygarlığının şekillenmesinde etkili rol oynamıştır. Çoğu zaman petrol ile anılan Ortadoğu için artık alternatifi bulunmayan su ihtiyacı, üst sıralarda yer alan bir sorun olarak görülmektedir. Su kıtlığı devletler arasında çatışmalar yaratmıştır. Bundan sonra da sorun yaratabilecek kritik bir noktada olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁸

Ortadoğu'da yer alan diğer devletlerden daha gelişmiş bir su yönetim sistemine sahip olmasına rağmen, diğer devletler gibi İran da ciddi bir su krizi yaşamaktadır. Bir zamanlar binlerce yıldır sürdürülebilir su yönetiminin öncüsü olarak tanınan bir ulus, modern

¹⁹⁸ Metin DUYAR/ Oğuzhan ÖZÇELEBİ, **Ortadoğu'da Su Sorunu**, Derin Yayınları, İstanbul, 2012, s. 1-3,12-13

zamanlarda hızlı ekonomik ve sosyal gelişme sebebi ile su ve çevre sorunları yaşamaktadır.¹⁹⁹

2.1.2. İran Hakkında

İran, hem doğası hem de kültürel alt yapısı bakımından özel bir karaktere sahiptir. Coğrafi olarak değerlendirildiğinde İran'ın bazı bölgeleri aşırı kurak olarak nitelendirilmekte bazı bölgeleri ise aşırı yağış almaktadır. Bunun yanında, Avrupa, Asya ve Okyanusya gibi kıtaların bağlantı güzergâhları üzerinde bulunmaktadır. İran'ın siyasi coğrafyası incelendiğinde, iki büyük siyasi aktörün arasında tampon bölge konumunda olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁰

İran, kuzeybatıda Ermenistan ve Azerbaycan, kuzeydoğuda Türkmenistan, batıda Türkiye ve Irak, doğuda Afganistan ve Pakistan ile komşu olan bir Ortadoğu ülkesidir. Ayrıca Hazar Denizi'ne kıyıdaş bir ülke olmasından dolayı Rusya ve Kazakistan ile de aynı coğrafi havza içindedir. Güneyinde ise Basra ve Umman Körfezleri bulunmaktadır.²⁰¹

İran, nüfus olarak Ortadoğu'nun ikinci, dünyanın 17. devletidir. İran nüfusu 2011 nüfus sayımına göre 75.149.669 kişidir. Bu oranın %71,4'ü şehirde ve %28,5'i köyde yaşamaktadır. İklim, doğal kaynaklar, su, toprak gibi yaşam ihtiyaçlarının dengesiz dağılımı ayrıca sosyal, siyasi, iktisadi, kültürel fırsatların orantısız dağılımı sebebiyle İran coğrafyasında nüfus dengesiz bir dağılım göstermektedir. Yukarıda saydığımız doğal etkenlerin yanında, siyasi amaçlarla doğru mekân planlamasının yapılamamış olması, dengesiz nüfus dağılımının diğer sebebinin oluşturmaktadır.²⁰²

¹⁹⁹ Kaveh MADANI, "Water Management in Iran: What Is Causing the Looming Crisis?", **Journal of Environmental Studies and Sciences**, C. 4, S. 3, 2014, s. 315-317

²⁰⁰ Muhammed R. HAFEZİNİYA, **İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası**, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017, s. 24-25

²⁰¹ MADANI, 2014, s. 315

²⁰² HAFEZİNİYA, 2017, s. 103-107; 2015 yılındaki verilere göre ülke nüfusu 81 milyon olarak hesaplanmıştır. Bkz. Harun ÖZTÜRKLER, **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ekonomilerine Giriş**, ORSAM Kaynak, No 2, 2016, s. 31

İran, doğal gaz ve petrol rezervi konusunda dünya sıralamasında üst sıralarda yer almasının yanında, diğer madenler bakımından da zengin bir ülkedir. Bunların yanında, tarım alanındaki zenginliği açısından dünyada önemli ülkeler arasındadır. Saymış olduğumuz çeşitli ekonomik getirilerin İran ekonomisine yansımamasının ana sebebinin uygulanan uluslararası ambargolar olduğu ifade edilmektedir.²⁰³

İran'ın yüzölçümü 1.648.195 km²'dir. Ortadoğu'nun ikinci, dünyanın 18. büyük ülkesidir. Ülkenin % 21'lik bir kesimi dağlardan oluşmaktadır. Yarı kurak ve kurak iklime sahip alanlar, % 66 gibi büyük bir orana ulaşmaktadır. Geri kalan %13'lük bir kesim ise çöllerden ve verimli sahil topraklarından oluşmaktadır. Yükselti kısa mesafelerde çok fazla değişmektedir. Ortalama yükselti, 1200 m'dir. Toprakların bir kısmı tuzlu, bir kısmı ise tarıma elverişli olmayan gevşek kumlu topraklardan oluşmaktadır. Tarım alanı olarak kullanılan topraklar ise toplam yüz ölçümünün % 29'u olarak tahmin edilmektedir. Sıcaklıklar ülke genelinde yıl boyunca önemli ölçüde farklılık göstermektedir (-20'den +50 C'ye kadar). Yıllık yağış oranı, çöllerde 50 mm'den az olarak ölçülmektedir. Hazar Denizi yakınlarında ise 2275 mm'ye kadar yağış düşmektedir. Yıllık yağış ortalaması 250 mm ve buharlaşma oranı % 72 seviyelerine kadar ulaşmaktadır. Bu veriler İran'ın kurak ve yarı kurak bir iklime sahip olduğunu göstermektedir.^{204 205}

Bir sonraki başlıkta İran'ın su kaynakları ve yaşanan sıkıntılar hakkında bilgiler verilecektir ancak İran'ın yaşadığı tek çevre sorunu, su krizi değildir. İran ayrıca her yıl etkisi daha fazla hissedilen hava kirliliği ile baş etmek için uğraşmaktadır. Bununla

²⁰³ ÖZTÜRKLER, **2016**, s. 11; İran'a uygulanan yaptırımlar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak için bkz. Selcan ERDAL, **Uluslararası Hukuk Perspektifinden İran'ın Nükleer Programı**, Adalet Yayınları, Ankara, 2018, s. 147-187

²⁰⁴ FAO, "Iran (Islamic Republic of)", **Irrigation in the Middle East Region in Figures**, 2008, FAO, Roma, s. 185; Tuğba Evrim MADEN, "İran'da Su Kaynaklarının Durumu ve Yönetimi", **Ortadoğu Analiz**, Eylül 2011, C. 3, S. 3, s. 76; Burak TANGÖR, **İran: Toplum-Devlet-Siyaset** (Ed. Bülent TANGÖR), TODAİE, Ankara, 2016, s. 2; MADANI, **2014**, s. 315-316; HAFEZİNİYA, **2017**, s. 75

²⁰⁵ İran kuraklık haritası için bkz. N. ZARRINEH/ M. ABAD, "Integrated Water Resources Management in Iran: Environmental, Socio-Economic and Political Review of Drought in Lake Urmia", **International Journal of Water Resources and Environmental Engineering**, C. 6, S. 1, 2014, s. 44

birlikte Hazar kıyısındaki nüfus yoğunluğu ve petrol üretimi kaynaklı çevre sorunları da İran'ın baş etmesi beklenen çevre sorunları arasındadır.²⁰⁶

2.1.3. İran'ın Su Kaynakları

Bu başlık altında ilk olarak İran'ın su kaynakları incelenecektir. Su kaynakları, bağlı olduğu ekosistemi etkilemektedir. Sonrasında su kaynakları hakkında karar vermede yetkili olan resmi makamlar belirtilecektir. İran, su kaynakları konusunda ciddi sıkıntıları olan bir ülkedir. Su kaynakları ve resmi makamlar belirtildikten sonra su kaynakları sorunlarının sebepleri hakkında bilgiler verilecektir.

İran'ın su kaynakları akarsular, sabit yüzey suları ve yer altı sularından oluşmaktadır. Ülkenin akarsu su hacmi yılda 100 milyar metreküp olarak hesaplanmıştır. Sabit yüzey suları, denizler ve göller şeklinde merkez ve etrafında bulunmaktadır. İran'ın yeraltı suları yağışların yeraltına nüfuz etmeleriyle oluşmuşlardır. Yeraltı suları ülke genelinde yoğun olarak kullanılmaktadır. Yeraltı sularına ulaşmak için açılan kuyular, İran'da önemli sürdürülebilir kaynaklar arasında sayılmaktadır.²⁰⁷

İran, merkezde yer alan Merkez Platosu, kuzeyde Urmiye Gölü havzası, batı ve güneyde Basra ve Umman Körfezi havzası, doğuda Hamoon (Ghara-Ghoom) havzası, kuzeydoğuda Karaçam havzası ve Hazar Denizi havzası olarak konumlanan altı büyük havzaya ayrılmaktadır.²⁰⁸

İran'da su kaynaklarının geliştirilmesi ve düzenlenmesinden sorumlu olarak doğrudan üç bakanlık belirtilmektedir. İlk olarak Enerji Bakanlığı'nın su kaynakları ve enerji kaynaklarının yönetilmesi konusunda sorumluluğu vardır. Barajlar, su dağıtımı, kanallar

²⁰⁶ İran'da yaşanan hava kirliliği hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Merve ÇAKIR, **İran'da Hava Kirliliği Sorunu**, İRAM, 2017; Hazar Denizi hakkındaki ayrıntılı inceleme için bkz. Kenan ASLANLI, **Hazar Denizi'nin Jeopolitik ve Jeoekonomik Konumu: Enerji, Taşımacılık, Hukuk ve Çevre Boyutları**, İRAM, 2018

²⁰⁷ HAFEZİNİYA, 2017, s. 78-79

²⁰⁸ FAO, 2008. s. 188; İran'da bulunan havzalar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak için bkz. Gholamreza ZEHTABIAN/ Hassan KHOSRAVI/ Marzieh GHODSI, "High Demand in a Land of Water Scarcity: Iran", **Water and Sustainability in Arid Regions** (Ed. Graciela Schneier – Madanes, Marie- Françoise Courel), Springer, 2010, s. 77

şeklinde belirtebileceğimiz ana başlıklar altında çeşitli daireler tarafından ayrıntılı olarak planlamalar ve denetlemeler yapmaktadır. İkinci olarak Tarım Bakanlığı'nın sorumluluğu bulunmaktadır. Bakanlık sulama ile ilgili olarak mahsul gelişimini denetler ve tarım alanındaki kalkınma hakkında çalışmalar yapar. Üçüncü olarak havza yönetimi ile ilgili olarak çalışmalar yapan Jihad-e Sazandagi Bakanlığı, su kaynakları hakkında düzenlemeler ve denetlemeler yapmaktadır. Bunlara ek olarak İran Devleti Çevre Dairesi ise çevre koruma politikaları üretmektedir. Daire, sosyal ve ekonomik kalkınma planları, özellikle de sulama ve hidroelektrik projelerinin çevre üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve bunların uygulanmasını takip etmek için gerekli direktiflerin ve sistemlerin hazırlanmasından sorumludur.²⁰⁹

İran, nüfus artış oranı yüksek bir ülkedir. Su kaynaklarının durumunu etkileyen ilk özellik, yaşanan bu nüfus artışıdır. Genellikle kurak bir iklime ve 80 milyonun üzerinde bir nüfusa sahip olan İran, su taleplerini karşılamakta zorluk çekmektedir. Bunun yanında, düzensiz şekilde nüfus dağılımı, su taleplerini karşılamamanın bir başka engelini oluşturmaktadır. Özellikle şehirleşme oranının % 60 seviyelerine gelmesi ile şehirlerdeki su talepleri daha fazla artmıştır. Devlet bu talepleri karşılamak için su dengesini bozacak projeler üretmektedir. Güçlü bir ülke oluşturmak için nüfus artışını destekleyen devletin su kaynakları ve alt yapısı hakkında bu artışı karşılayabilecek bir gücünün ve planının olması gerekmektedir.²¹⁰

Ekonomik gelişme için yanlış yönetimlerin tercih edilmesi su kaynaklarının bir başka sorununu oluşturmaktadır. Su kaynakları, bölge ekonomilerini geliştirmek için kullanan saldırgan insani gelişmelerin kurbanı olmaktadır. Son dönemlerde İran'da, ekonomik kalkınma amacı ile uzun vadeli planlar yapılmadan büyük yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Bu yatırımlar gerekli planlamanın olmamasından dolayı su ve çevre sorunları yaratmaktadır. Acil ekonomik faydalar hedeflediği için ekosistemin korunması göz ardı edilmektedir. Kalkınma amaçlı projeler planlanırken arazi kullanımı, halk sağlığı, ulaşım, enerji güvenliği, kentleşme konularında hem iller arasında hem de hükümetler arasında uyum görülmemektedir.²¹¹

²⁰⁹ FAO, 2008, s. 195

²¹⁰ MADANI, 2014, s. 319

²¹¹ MADANI, 2014, s. 322

İran’da tarım sektörü, en önemli ekonomik sektörlerden biridir. İslam Devriminden sonra hükümet gıda güvenliğinin sağlanması, ekonomik yaptırımlar ile başa çıkmak ve petrol dışı üretim gelirlerinin artması için bu sektörün desteğini almaya çalışmaktadır.²¹² Daha az su kullanımı ile daha fazla tarım verimliliği elde etmek için çalışmalar yapılmasına rağmen, kendi yeterliliğini arttırmaya yönelik girişimleri de olduğu için su kaynakların % 90 gibi büyük bir kısmı, dünya genelinde de olduğu gibi tarım sektöründe kullanılmaktadır. Sulama alanları son 25 yılda artmış olmasına rağmen, sulamanın çok verimsiz olduğu görülmektedir. Sulamadaki kötü yönetimden dolayı her yıl belli miktarda tarım arazisi bozulmakta ve çöl bölgelerinin alanı artmaktadır. Bunun yanında, kullanılan suyun büyük bir kısmının yer altı sularından karşılanması son yıllarda İran’da kuraklığı azaltmak için yapılan bir çalışmanın sonucudur ancak teknolojinin ilerlemesi sayesinde daha derine açılan su kuyuları ile kullanımın tahmin edilenden daha fazlaya doğru ilerlemesi, olumsuz bir su dengesine yol açmış ve çölleşme yönünde eğilimi hızlandırmıştır.²¹³

Ekonomik kalkınma isteğinin aracı olarak barajlar, tarım faaliyetlerini desteklemek, enerji üretimini artırmak ve kentin su kaynaklarını güvence altına almak için birbiri ardına inşa edilmektedir. İran’da su kaynaklarının kullanılması için barajlar önemli bir rol oynamaktadır. Yıllık yağış oranı 250 mm olan İran’da yağışlar, tarım sektörünün ihtiyaç duymadığı zamanlarda düşmektedir. Yağışların zaman olarak düzensiz olması, barajların inşasını gerekli kılmaktadır. İran devletinin su kaynaklarını geliştirme planına uygun olarak su kaynaklarının kontrolünü ve düzenlemesini barajlar yolu ile yapmaktadır. 132’si yapım aşamasında, büyüklü-küçüklü 316 baraj bulunmaktadır. Ayrıca halen planlama aşamasında olan barajlar da mevcuttur. Ancak ciddi uluslararası yaptırımlar altında kalkınmayı sürdürebilen bir ülke için bu rakamların sonuçları ağır olmaktadır. Farklı ekosistem hasarları, su kalitesinin bozulması, tarihi alanların su altında kalması, arazi kullanımındaki değişiklikler, su mevcudiyetinde azalma İran’daki barajların amacının ve varlığının sorgulanmasına sebep olmaktadır.²¹⁴

²¹² MADANI, 2014, s. 320

²¹³ ZEHTABIAN/ KHOSRAVI/ GHODSI, 2010, s. 75-77; Somayeh SHADKAM, **Preserving Urmia Lake In A Changing World**, Wageningen Üniversitesi Doktora Tezi, 2017, s. 6

²¹⁴ FAO, 2008, s. 189; MADANI, 2014, s. 317

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, İran genelinde su kaynaklarının coğrafi olarak eşit şekilde dağılmaması, nüfus artışı sonucu kişi başına düşen su kaynaklarını değerinin azalması, kaynakların kötü yönetimi sonucunda gerçekleşen israf, geleneksel sulama sistemlerinin yaygın şekilde kullanılması sırasında gerçekleşen yüksek miktarda buharlaşmanın olması, yeraltı sularının düzensiz kullanımı, belediye ve endüstriyel atıkların sebep olduğu kirlilik, su kaynaklarının aşırı kullanımı ve bu aşırı ve düzensiz kullanım sonucunda artan tuzluluk oranı gibi, sebepler İran'daki su kaynaklarının genel olarak sorunlarını oluşturmaktadır.²¹⁵

Sonuç olarak 1.648.000 km²'lik alanı kaplayan bir ulus olarak İran'da halk, antik çağlardan beri suyun temini, transferi ve kullanımı hakkında kaygılar duymuş; doğanın gücü ile karşı karşıya kalmış ve çözüm yolları aramaya çalışmıştır. Başlangıç olarak belki yerel düzeyde olan su sorunu zamanla bölgesel ve küresel ölçekte bir sorun haline gelmiş, barışı ve güvenliği tehdit noktasına varacak kadar önemli bir hal almıştır. Son yıllarda, yukarıda sayılan sebeplerden dolayı yaşanan toprak ve suyun kalitesindeki ciddi düşüş, İran hükümetinin temel ekonomik ve sosyal stratejilerinden birinin, su kaynaklarının kullanımını planlamaya yönelik olması gerektiğini açık şekilde göstermektedir. Su sorunlarının çözülmesi için su kaynakları ile ilgili karar veren yöneticiler etkili ve mantıklı kararlar almak, politikalar geliştirmek ve uzun vadeli stratejiler benimsemek zorundadır.²¹⁶

Nitekim İran devleti uzun yıllardır modern sulama tekniklerini uygulamaya çalışarak, su transferi projeleri geliştirerek, depolama amacı ile barajlar yaparak ve komşuları ile işbirliği yürüterek sorunlarına çözüm bulmak için çaba göstermektedir.²¹⁷ Bununla birlikte çözüm stratejileri dar bir bakış açısı ile ele alınmakta ve temel olarak sorunların sebebine değil sonuçları ortadan kaldırmaya odaklanmaktadır. Nüfus artışı ile ilgili politikaların gözden geçirilmesi gerekmektedir. Kontrolsüz nüfus artışı ve hızlı kentleşme, sadece su kaynakları üzerinde değil tüm ekosistem üzerinde baskı yaratacaktır. Tarım sektöründe verimsiz uygulamaların yeniden ele alınması

²¹⁵ MADEN, 2011, s. 76; ZEHTABIAN/ KHOSRAVI/ GHODSI, 2010, s. 76, 80; HAFEZİNİYA, 2017, s. 80-82

²¹⁶ ZEHTABIAN/ KHOSRAVI/ GHODSI, 2010, s. 75, 85

²¹⁷ MADEN, 2011, s. 81

gerekmektedir. Çevre konusunda resmi makamların siyasi olarak güçlendirilmesi denetim açısından önemlidir. Bunların yanında, İran halkının ekosistem hizmetleri ve sürdürülebilir kalkınma konusunda bilinçlendirilmesi gerekmektedir.²¹⁸

2.2. URMİYE GÖLÜ HAVZASI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ

2.2.1. Genel Olarak

Yukarıda belirtildiği gibi İran'ın uzun yıllardır su kaynakları hakkında çeşitli sorunları bulunmaktadır. Son zamanlarda İran'da önemli bir göl olan Urmıye Gölü'nde yaşanan ciddi seviye değişimi, su kaynaklarını konusunun tekrar gündeme gelmesini sağlamış; ayrıca sorunlar ve çözümleri üzerinde tekrar düşünülmesi gerektiğini göstermiştir.

Urmıye Gölü bulunduğu havzaya da ismini vermektedir. Urmıye Gölü Havzası'nda yaşanan değişiklikler gölün mevcut durumunu da oldukça etkilemektedir. Bu sebeple bu alt başlıkta Urmıye Gölü Havzası'nın özellikleri incelenecek ve gölde yaşanan sonuç bir bütün olarak görülmeye çalışılacaktır.

Coğrafi terim olarak "havza" akarsuyun toplanma, başka bir deyişle beslenme alanını ifade etmektedir. "Açık havza", suyun denizlere ulaştığı durumu ifade etmek için kullanılmaktadır. "Kapalı havza" ise suyun denizlere ulaşmadan kurumasını veya göle dökülmesini tanımlar.²¹⁹ Urmıye Gölü'nün de içinde bulunduğu Urmıye Gölü Havzası kapalı havza niteliğindedir ve İran'ın önemli su havzalarından birini oluşturmaktadır.

Urmıye Gölü Havzası, İran'ın kuzeybatısında 35°.40'- 38°.00' kuzey paralelleri ve 44°.07'- 47°.53' doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Havzanın batı sınırında Türkiye – İran sınırı yer almaktadır. Yüzölçümü 52.210 km² olarak hesaplanan havzanın 400 km²'si Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Havzanın kuzeydoğusunda Sebelan Dağı, kuzeybatısında Doğanlı Dağları bulunmaktadır. Havzanın batı kesimi sınırını Büyük Zap

²¹⁸ MADANI, 2014, s. 322 İran su kaynaklarının korunması konusunda çözüm önerileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. MADANI, 2014, s. 322-324

²¹⁹ Sami ÖNGÖR, *Coğrafya Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961, s. 336-337

nehri, güneybatı kesimini ise Küçük Zap nehri oluşturmaktadır. Sehend Volkanik Dağı ve Bozkuş Dağları ise havzanın doğu kesiminde yer almaktadır. Coğrafi konum incelendiğinde havzanın genel olarak dağlarla çevrili olduğu ve yükseltinin fazla olduğu görülmektedir.²²⁰

2.2.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Urmie Gölü Havzası özellikle de Urmie Gölü'nün çevresi, yarı kurak iklim özelliklerini göstermektedir. Havzanın yükseltisi, enlem özellikleri, kapalı havza özelliği göstermesi, çevresindeki yüksek dağların etkisi ile farklı iklim özellikleri gösteren bir havza özelliği taşımaktadır. Havza, nem kaynaklarının uzağında bulunmaktadır. Ayrıca etrafında bulunan yüksek dağlardan dolayı deniz kaynaklı nemli hava kütlelerinin havzaya girmesi engellenmektedir. Örneğin etrafını çevreleyen yüksek dağların da etkisi ile Hazar Denizi ılıman iklimi, havza içerisinde etkili olmamaktadır. Bu sebeple de havzanın karasallık özelliği artmaktadır. Havzanın ortalama sıcaklığı üzerinde gölün olumlu etkisi bulunmakla birlikte karasallık özelliği ağır basmaktadır. Mevsim sıcaklıkları arasında büyük farklar bulunmaktadır. Sıcaklıklar -20 ile 40 derece arasında değişmektedir.²²¹

Yıllar içerisinde yağış grafiği incelendiğinde ise havzanın yıllık yağış oranında azalma görüldüğü tespit edilmektedir. 1967'den 1996'ya kadar yıllık ortalama yağış miktarı 246

²²⁰ Adem KIRÇIÇEK, **Urmie Gölü Havzası'nın (İran) Fiziki Coğrafyası**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 2; Hüseyin İSALI/ Adem KIRÇIÇEK, "Güney Azerbaycan'dan Bölgeler Ötesine Uzanan Ekolojik Facia: Ölüme Terk Edilen Urmu Gölü", **Urmie Gölü Faciəsi (Məqalələr Toplusu)**, Elm və Təhsil, Bakı, 2014, s. 86

²²¹ Urmie Gölü Havzasının iklim özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KIRÇIÇEK, **2010**, s. 67-100; M. GHAHERI/ M.H. BAGHAL-VAYJOOEE/ J. NAZIRI, "Lake Urmia, Iran: A Summary Review", **International Journal of Salt Lake Research**, 1999, s. 20; İrfan AKAR, **Çok Zamanlı Uydu Görüntüleri Kullanılarak Acıgöl (Türkiye)- Urmie (İran) Göllerinde Su Yüzeyi Değişimleri ve Yakın Çevresinde Arazi Kullanımının Belirlenmesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2011, s. 126; A. H. DELJU/ A. CEYLAN/ E. PIGUET/ M. REBETEZ, "Observed Climate Variability and Change in Urmia Lake Basin, Iran", **Theor Appl Climatol**, C. 111, 2013, s. 286

mm'dir. 1997-2006 yılları arasında yağış miktarı 204 mm olarak ölçülmüştür Bu 10 yıl içerinden yağış oranı yaklaşık olarak %17 azalmıştır.²²²

Yarı kurak iklim özelliğine bağlı olarak yağışın az olması ile havzada kahverengi topraklar görülmektedir. Bunun yanında, akarsu boylarında alüvyal topraklar bulunmaktadır. Urmıye Gölü yakın çevresinde tuzlu sahalar bulunmakta ve bu sahalarda soloncak ve solonez topraklar yer almaktadır.²²³

Havzanın bitki örtüsü çeşitliliği iklim koşulları, eğim, yükselti gibi etkenlerden etkilenmekle birlikte genel olarak havza İran-Turan iklim bölgesi içerisinde yer almaktadır. İran'ın batı bölgesi step bitki örtüsüne sahip olmasına rağmen, tarım ve hayvancılıktan dolayı bitki örtüsünün asli yapısında bozulmalar meydana geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca havzada bulunan dağların yüksek kesimlerinde alpin çayırları görülmektedir. Urmıye Gölü yakın çevresinde ise tuzlu toprak özelliği görüldüğünden tuzcul bitkiler yaygın olarak gölün çevresinde bulunmaktadır.²²⁴

Yapılan araştırmalar sonucu havzanın 1500 ekonomik ve ekolojik değere sahip olan bitki türüne ev sahipliği yaptığı belirtilmektedir. Ayrıca yaban hayatı açısından çeşitli memeli hayvan, kuş, sürüngen ve balık, havzanın ekolojik alanı içerisinde bulunmaktadır. Ayrıca havza yaklaşık olarak 6,4 milyon nüfusu ile önemli bir tarım bölgesi olarak bilinmektedir.²²⁵

²²² Elmira HASSANZADEH/ Mahdi ZARGHAMI/ Yousef HASSANZADEH, "Determining the Main Factors in Declining the Urmia Lake Level by Using System Dynamics Modeling", **Water Resour Manage, C. 26**, 2012, s. 132

²²³ Urmıye Gölü Havzasının toprak özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KIRÇIÇEK, **2010**, s. 100-106

²²⁴ Urmıye Gölü Havzasının bitki örtüsü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KIRÇIÇEK, **2010**, s. 107-111

²²⁵ İSALI/ KIRÇIÇEK, **2014**, s. 96; UNEP, "The Drying of Iran's Lake Urmia and its Environmental Consequences", **Thematic Focus: Climate Change, Resource Efficiency, Ecosystem Management, and Environmental Governance**, 2012, s. 1

2.2.3. Havzada Bulunan Su Kaynaklarının Özellikleri

Urmiye Gölü Havzası 21 tane sürekli akabilen, 39 tane dönem dönem kuruyan akarsudan oluşmaktadır. Akarsular genellikle yağmur suları ve yer altı kaynaklarından beslenmektedir. Yarı kurak iklime sahip olan havzada, bazı kurak dönemlerde sürekli akan akarsular bile kuruma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Zagros Dağlarının yüksek kesimlerine düşen yağmur suları ile beslenen Zerrineh ve Simineh akarsuyu Urmiye Gölü Havzası içerisinde gölü besleyen en büyük iki akarsuyu oluşturmaktadır.²²⁶ Akarsuların beslenme kaynağını genel olarak yağmur suları oluşturmaktadır. Bundan dolayı akarsuların akış miktarı üzerinde iklim koşullarının etkisi bulunmaktadır. Akım özelliklerinin oluşmasını tarım amacıyla su kullanımı da etkilemektedir. Bu şekilde oluşan akım özelliğinde akarsu rejimlerinin düzensiz olması kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca yapılan çalışmalar, göle akan akarsuların ciddi ölçüde kentsel ve endüstriyel atık taşıdığını belirtmektedir.²²⁷

Alüvyonlu toprakların bulunduğu bölgelerde çoğunlukla yeraltı sularının bulunduğu bilinmektedir. Yapılan araştırmalarda, son 20 yıldır düzenli olarak yeraltı sularının seviyelerinde azalmalar olduğu tespit edilmiştir. Havzanın güneyinde bulunan kaynaklar ve yine bu bölgede bulunan derinlikleri 1 veya 2 metre kadar olan sulak alanlar, havzadaki diğer su kaynaklarını oluşturmaktadır. Göçmen kuşlar, sulak alanların daimi ziyaretçileridir. Bu özelliğinden dolayı bazı sulak alanlar Ramsar Sözleşmesi ile korumaya alınmış, uluslararası önemde bir nitelik kazanmıştır.²²⁸

Havzada ayrıca Urmiye Gölü ve Kuru Göl de bulunmaktadır. Diğer ana başlığımızı oluşturacağı için su kaynağı olarak göller konusuna bu başlık altında değinilmeyecektir.

²²⁶ Urmiye Gölü Havzasında bulunan akarsuların akım miktarları ve havza alanlarını gösteren tablo için bkz. GHAHERI/ BAGHAL-VAYJOOEE / NAZIRI, **1999**, s. 19

²²⁷ KIRÇIÇEK, **2010**, s. 112; İSALI/ KIRÇIÇEK, **2014**, s. 97; GHAHERI/ BAGHAL-VAYJOOEE / NAZIRI, **1999**, s. 19

²²⁸ KIRÇIÇEK, **2010**, s. 133-139

2.3. URMİYE GÖLÜ'NÜN ÖZELLİKLERİ

2.3.1. Genel Olarak (Göl Tanımı)

Urmıye Gölü hakkında ayrıntılı açıklamalara geçilmeden önce göl tanımının hukuki ve coğrafi olarak yapılması konumuzun ilerleyen başlıkları açısından faydalı olacaktır.

Coğrafi alanda “göl”, karalar üzerinde çeşitli sebeplerle birikmiş durgun su birikintisi olarak tanımlanır. Biriken su alanlarının göl sayılabilmesi su birikintisinin insan müdahalesi olmadan oluşmuş olması, denizler ile sadece nehirler aracılığı ile bağlantı kurabilmesi, yılın dört mevsiminde su bulundurması gerekmektedir.²²⁹

Hukuki nitelik olarak göller devletlerin iç sularının içinde değerlendirilmektedir. İç sular denizler için esas hattın gerisinde kalan suları ifade ederken karada ise göller ve nehirleri ifade etmektedir. Deniz ülkesinin ve kara ülkesinin bir parçasını oluşturan iç sular, devletin ülke egemenliğinin söz konusu olduğu alanlardır.²³⁰ Bu verilen bilgiler ışığında Urmıye Gölü coğrafi ve hukuki olarak göl tanımına uymaktadır.

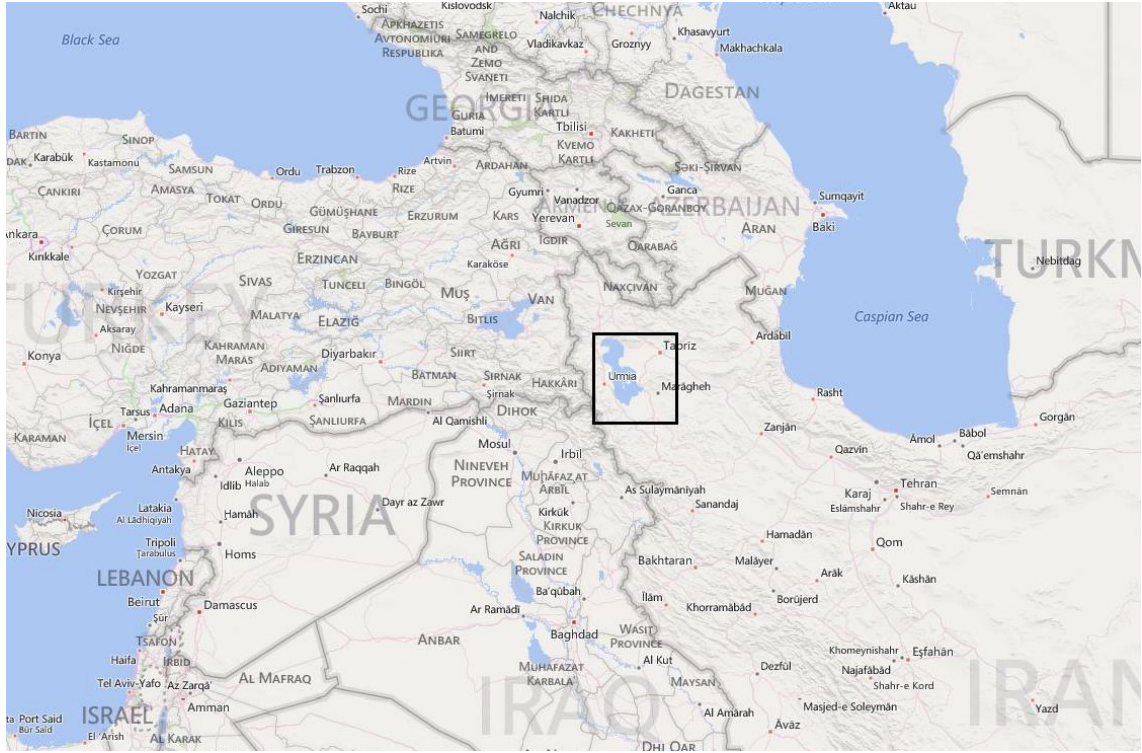
2.3.2. Konumu ve Oluşumu

Urmıye Gölü coğrafi olarak 36°.45'- 38°.20' kuzey paralelleri ve 44°.50'- 46°.10' doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Göl idari anlamda, İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinin Urmıye şehri ile Doğu Azerbaycan Eyaletinin Tebriz şehri arasında bulunmaktadır. Urmıye'nin İran'ın en kalabalık onuncu şehri, Tebriz'in ise beşinci şehri

²²⁹ ÖNGÖR, 1961. s. 305; Reşat İZBIRAK, **Coğrafya Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 141; Adem Yavuz SÖNMEZ/ Olcay HİSAR/ Mehmet KARATAŞ/ Gökhan ARSLAN/ M. Sıtkı ARAS, **Sular Bilgisi**, Nobel Yayınevi, 2008, s. 35. Ayrıntılı bilgi için bkz. Anıl ÇAMYAMAÇ, **Uluslararası Hukukta Göller**, Seçkin Yayıncılık, 2016, s. 16- 31

²³⁰ ÇAMYAMAÇ, 2016, s. 12-15

olduğu bilinmektedir. Göl Türkiye, Irak ve Azerbaycan sınırlarına yakın bir bölgededir. (Şekil 1)²³¹

Şekil 1: Urmia Gölü Konumu²³²

Urmia Gölü'nün oluşumu hakkında farklı dönemlerde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Sonuç olarak kesin bilgiye ulaşılamamasına rağmen, gölün tektonik hareketler ile oluştuğu ileri sürülmektedir. 35 bin yıl önce gölün oluştuğu, önceleri tatlı su gölü olduğu, daha sonra ise fay hareketleri ile tuz gölü haline geldiği görüşü daha öne çıkmaktadır.²³³

²³¹ KIRÇIÇEK, **2010**, s. 119; Mahmoud OURIA/ Harun SEVİNC, "The Role of Dam in Drying Up Lake Urmia and Its Environmental Impacts on Azerbaijani Districts of Iran", **SAUSSUREA (ISSN: 0373-2525)**, C. 6, S. 1, 2016, s. 54-56

²³² Harita için bkz. Amerika Birleşik Devletleri Jeolojik Araştırmalar sitesi veritabanı <https://earthshots.usgs.gov/earthshots/node/72#ad-image-0-0> (Erişim tarihi 12.01.2019)

²³³ Gölün oluşumu hakkında birçok teori mevcuttur. Bu konu hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. KIRÇIÇEK, **2010**, s. 121-123

2.3.3. Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri

Urmıye Gölü, İran'ın ve Ortadoğu'nun en büyük göllerinden biridir. Dünyanın en büyük yirminci gölü ve ikinci en büyük tuzlu gölü olduğu bilinmektedir. Önemli tuz üretim alanlarından biridir. Göl, deniz seviyesinden 1274 metre yüksekliktedir. Derinlik ise ortalama olarak 5-6 metre civarındadır.²³⁴ Kuzeyi ile güneyi arasındaki mesafe 136 km ve genişliği 15-55 km arasında olduğu belirtilmektedir. Bu aralıklı değerlerin belirtilmesinden dolayı gölün yüz ölçümü 4500- 6000 km² olarak tespit edilmektedir.²³⁵ Büyüklükleri farklı 102 ada, gölün çeşitli bölgelerinde bulunmaktadır. Bu ekosistem, çoğu endemik tür olan 212'den fazla kuş türünün, 41 sürüngenin, 7 amfibinin ve 27 memelinin yaşam alanıdır. Göl içerisinde bulunan adalar, UNESCO tarafından koruma altına alınmıştır. Doğrudan yağış ve yeraltı su kaynakları göle su akışının % 25'ini, nehirler ise su girişinin % 75'ini sağlamaktadır. Gölü besleyen en önemli akarsular Acıçay, Azersehr, Sofi, Merdi, Simineh, Zerrineh, Godar, Baranduz, Zola, Berdsur olarak sıralanmaktadır.²³⁶

Göl sularının buharlaşmadan başka herhangi bir yol ile (kapalı havza olmasından dolayı) çıkışı yoktur. Göl havzası, tuzlu sahalardan oluşmaktadır. Bu sebeple gölün farklı yerlerinde ve farklı mevsimlerde ölçülen değerler birbirinden farklı olmakla birlikte göl, tuz oranı yüksek bir göl olarak kayıtlara geçmektedir. Kapalı havzalarda meydana gelen tuzlu göllerin, çevrede yaşanan değişimlere duyarlı olduğu bilinmektedir. Urmıye Gölü

²³⁴ Gölün en derin noktası 16 metre olarak belirtilmekte ve sığ bir göl olarak sınıflandırılmaktadır. Bu özelliği, gölü buharlaşmaya karşı daha fazla savunmasız hale getirir. Bkz. DELJU/ CEYLAN/ PIGUET/ REBETEZ, **2013**, s. 286

²³⁵ Bu değerler ortalama olarak verilmektedir. Güncel değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi, bu bölümün "Urmıye Gölü'nün Kurulmasının Sebepleri ve Sonuçları" başlıklı dördüncü ana alt başlığında verilecektir.

²³⁶ KIRÇIÇEK, **2010**, s. 119; Mohammad BABADOOST, "Desiccation of the World's Second Largest Salty Lake in Northwest Iran (Azerbaijan): A Serious Ecological Crisis in the Region", **Urmıye Gölü Faciəsi (Məqalələr Topplusu)**, Elm və Təhsil, Bakı, 2014, s. 28; AKAR, **2011**, s. 164-167; ZARRINEH/ ABAD, **2014**, s. 41

incelendiğinde de yaşanan seviye değişimleri ile göl kenarlarında tuz tabakalarının birikmeye başladığı görülmektedir.²³⁷

Yukarıda belirttiğimiz gibi Urmiye Gölü tuz oranı yüksek bir göldür. Bununla birlikte göl, birçok canlıya ev sahipliği yapabilmektedir. Gölün besin zincirinde önemli yeri olan su yosunlarının ve alglerin, yaşam alanı göl olan kuşların beslenmesinde önemli yeri bulunmaktadır. Gölde hayatını sürdüren ve ekonomik anlamda en önemli canlı, eklembacaklı ailesinden olan ve tuz karidesi olarak da bilinen *Artemia*'dır. *Artemia* 'nın gölün besin zincirinde önemli bir yerinin olmasının yanında, besin işletmelerinde de tercih edilen bir canlı olduğu için ekonomik değerinin yüksek olduğu bilinmektedir.²³⁸

2.3.4. Urmiye Gölü Çevresindeki Ekonomik ve Sosyal Hayat

Göl çevresinde iki komşu ilde, 7 milyondan fazla insan yaşamaktadır. Genel olarak ahali tarım, bahçecilik, hayvancılık, el işi yapımı, arıcılık, madencilik, ticaret ve sanayi ile geçimini sağlamaktadır. Kıyı bölgelerinde turizm, *artemia* hasadı, tuz çıkarımı ve avcılık yaygın gelir kaynağıdır.²³⁹

Ortalama 50 yıldır, Urmiye havzasında yaşayan insanlar için hububat ve bahçecilik yapılması çok önemli bir iş alanı olarak görülmektedir. Göl çevresindeki iklim koşullarının da el vermesinden kaynaklı olarak buğday ve arpa, en yaygın ekilen ürünlerdir. Önceleri sadece aile içinde üretilip tüketilen ürünler olmasına karşın artık tarım ürünleri komşu pazarlara gönderilmektedir.²⁴⁰

²³⁷ İSALI/ KIRÇIÇEK, **2014**, s. 100; KIRÇIÇEK, **2010**, s. 123-125; Amin EIMANIFAR/ Feridon MOHEBBI, "Urmia Lake (Northwest Iran): A Brief Review", **Saline Systems**, C. 5, S. 5, 2007, s. 2

²³⁸ KIRÇIÇEK, **2010**, s. 119; İSALI/ KIRÇIÇEK, **2014**, s. 99

²³⁹ DELJU/ CEYLAN/ PIGUET/ REBETEZ, **2013**, s. 286

²⁴⁰ Ramiz MƏMMƏDOV, "Urmiya Gölü Faciəsi", **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Toplusu)**, Elm və Təhsil, Bakı, 2014, s. 15-16

2.3.5. Urmiye Gölü'nün Hukuki Niteliği

Bu başlık altında Urmiye Gölü'nün statüsü hakkında bilgi verilecektir. Bunun yanında, Urmiye Gölü'nün ve gölde bulunan değerlerin korunması hakkında yapılan antlaşma ve bu antlaşmanın özellikleri belirtilecektir.

2.3.5.1. Urmiye Gölü'nün “Uluslararası Göl” Niteliği

Yukarıda belirttiğimiz gibi göller, devletin kara ülkesinin parçasını oluşturur ve sınırları içerisinde bulunduğu devletin gölün üzerinde tam egemenliği söz konusudur. Devletin mutlak yetkisinin olduğu bu göllerde başka devletlerin çıkarı ve ilgisi bulunmamaktadır. Bu göller “ulusal göl” olarak ifade edilmektedir. Bunun yanında, birden fazla devletin ilgi alanında bulunan göller ise “uluslararası göl” olarak tanımlanmaktadır. Göllerin uluslararası göl olarak tanımlanması için gölün sınır gölü olarak iki veya daha fazla devletin egemenliğinde bulunması gerekmektedir. Ancak yapılan tanımda belirttiğimiz gibi *başka devletlerin ilgi alanında bulunmak* sadece sınır gölü olmakla açıklanamamaktadır. Birden fazla devletin gölün üzerinde hukuki talebinin, hayati sorununun veya çıkarının olması durumunda göl, uluslararası nitelik kazanabilecektir. Birden fazla devleti kapsayan antlaşmaların yapılması ve gölün ana unsurlarının uluslararası rejimlere bağlanması ile göl yine uluslararası göl olarak nitelendirilebilecektir.²⁴¹

Yapılan bu tanımlardan yola çıkarak Urmiye Gölü başlangıç olarak “ulusal göl” statüsünde kabul edilebilir. Ancak daha sonra inceleyeceğimiz başlıkların da ayrıntılı olarak değerlendirilmesi ile birlikte Urmiye Gölü'nün kurumasının çevre ülkeleri de etkileyebilecek büyük bir çevre sorunu teşkil edebileceği düşünüldüğü takdirde, Urmiye Gölü'nün “uluslararası göl” statüsü kazandığı ileri sürülebilir.

²⁴¹ Sınır göllerinin yanı sıra hidrolojik havzaların birden fazla devlette bulunması durumunun uluslararası göl tanımına girebileceği görüşü de mevcuttur. Bununla birlikte sadece sınır göllerinin uluslararası göl niteliğinde bulunduğunu iddia eden yazarlar da bulunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgiye ve çeşitli örneklerle ulaşmak için bkz. ÇAMYAMAÇ, 2016, s. 32-47

2.3.5.2. Ramsar Sözleşmesi

Asıl adı *Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme*²⁴² olan ve kısaca Ramsar Sözleşmesi olarak bilinen bu sözleşme, Uluslararası Su Kuşları Araştırma Bürosu öncülüğünde bir dizi önemli toplantının ardından 1971 yılında İran'ın Ramsar şehrinde imzalanmıştır. 1975 yılında yürürlüğe giren Ramsar Sözleşmesi ile ekosistemde önemli bir yeri olan sulak alanların öncelikli olarak korunması amaçlanmaktadır. Sözleşme daha ayrıntılı olarak incelendiğinde ve daha sonraki düzenlemelere bakıldığında ise ekosistemi korumaya yönelik bir çerçeve sözleşme halini aldığı ve ilk modern doğa koruma sözleşmesi olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁴³

Sulak alanların yönetiminde tahmini olarak dört dönem ortaya çıkmaktadır. Başlangıçta sulak alanlar kurutulması gereken, hastalık kaynağı olan ve artan nüfus için potansiyel tarım alanları olarak görülmüş ve bu alanlar imkân verdiği ölçüde insanlar tarafından kurutulmuştur. 1960'lardan sonraki dönemde ise sulak alanların taşkınları önlemedeki rolü ve insanlık için önemi tespit edilmiş olmakla birlikte artan nüfus ve sanayi için sulak alanların kurutulmasına devam edilmiştir. Üçüncü dönem olan 1980'ten sonraki dönemde, daha önce önemi kavranan sulak alanların kurutulmaması gerektiği konusunda sivil toplum kuruluşları çalışmalar başlatmıştır. Son dönemde ise sulak alanların faydalarının yanı sıra bu alanların tarih boyunca insanlık için önemli alanlar oldukları, ekosistemin bir parçası olduğu kabul edilmiş ve kurutma çalışmaları yasalarla engellenme durumuna gelmiştir. Sulak alanların korunması planlanırken önceleri sadece koruma penceresinden bakılırken artık yerel halkın da etkisi ve önemi anlaşılmış, buna göre

²⁴² Sözleşmenin İngilizce metni ve Türkçe çeviri metni için bkz. Selim ERDOĞAN, "Çevrenin Siyasallaştırılması ve Ramsar Sözleşmesi Örneği", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 421-437; 17.05.1994 tarihli 21937 sayılı Resmi Gazetede sözleşmenin Türkçe ve İngilizce metni yayınlanmıştır. Bkz. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21937.pdf>; Ramsar Sözleşmesi hakkında hazırlanan internet sitesi için bkz. <https://www.ramsar.org/>

²⁴³ Ramsar Sözleşmesi'nin hazırlık süreci hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak için bkz. G. V. T. MATTHEWS, **The Ramsar Convention on Wetlands: It's History and Development**, Ramsar Convention Bureau, Gland, 1993; Galip Engin ŞİMŞEK, **Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması**, Beta, İstanbul, 2016, s. 151-167

düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Ramsar Sözleşmesi de bu gelişmeler ile birlikte şekillenmiştir. Ek düzenlemeler yapılarak korumanın yerel halktan ayrı düşünülmeceği gerçeğini kabul eden maddeler ve ek düzenlemeler getirilmiştir.²⁴⁴

Sözleşmenin 1. maddesinde *sulak alanlar* tanımlanmıştır. Sözleşmenin birinci maddesine göre sulak alanlar; “doğal veya yapay, devamlı veya geçici, suları durgun veya akıntılı, tatlı, acı veya tuzlu, denizlerin gel-git hareketinin çekilme devresinde altı metreyi geçmeyen derinlikleri kapsayan bütün sular” olarak tanımlanmaktadır. 2.-5. maddelerde, sulak alanların korunması için devletlere düşen görev ve sorumluluklar belirtilmiştir. Devletlerden öncelikli olarak uygun sulak alanları “Ramsar Listesine” kayıt ettirmeleri beklenmektedir²⁴⁵. Sonrasında ise akit tarafların gerekli korumaları sağlamak amacı ile yasal düzenlemeleri bir an önce yapması gerektiği belirtilmektedir. Bunların haricinde uluslararası işbirliğinin bir zorunluluk olduğu ve devletlerin bu konu hakkında dayanışma içinde olması gerektiği öngörülmektedir. Devam eden maddelerde ise sulak alanların sınıflandırılması, Sözleşmenin uygulanması, katılım kuralları, yürürlüğe girme ile ilgili maddeler bulunmaktadır.²⁴⁶ Sözleşme, bu alanların sadece korunması ile ilgilenmemektedir. Ayrıca alanların sürdürülebilir kullanımını, ekosistemlerin araştırılmasını ve bunlar için gerekli eğitimlerin verilmesi konularında da düzenlemeler getirmektedir.²⁴⁷

Ramsar Sözleşmesi’ne 147 devlet taraftır. 1525 farklı alandan, 129,5 milyon hektar alan koruma altındadır. Ramsar Sözleşmesi’ne taraf olan devletler, kendi egemenlik haklarını kullanmaya devam etmekle birlikte uluslararası ilişkiler sisteminde bir taahhüt altındadırlar. Bununla birlikte Sözleşme, diğer uluslararası antlaşmalarda da görüldüğü gibi herhangi bir yaptırım sistemi getirmemiş, kararların uygulanmasını devletlere bırakmış ve sadece raporların düzenlenmesi ile bir denetim mekanizması öngörmüştür. Bu özelliklerinden dolayı Sözleşmenin uygulanmasında özellikle gelişmekte olan devletler arasında sorunlar yaşanmaktadır. Bu olumsuz özellikleri ile birlikte 1975

²⁴⁴ Yılmaz ARI, “Ramsar Sözleşmesi’nin Doğa Koruma Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C. 15, 2016, s. 280-282, 297-298

²⁴⁵ Bu kayıtlar Sözleşme’nin kurumlarından biri olan “Sekreteryaya” tarafından tutulmakta ve devletlerin 6 yılda bir listeyi güncelleme yükümlülüğü bulunmaktadır. Bkz. ŞİMŞEK, **2016**, s. 153

²⁴⁶ ERDOĞAN, **2008**, s. 263-266

²⁴⁷ ŞİMŞEK, **2016**, s. 153

yılından bu yana Ramsar Sözleşmesi, sulak alanların korunmasında en etkili doğa koruma antlaşmalarından biri olarak kabul edilmektedir. Kurduğu ve geliştirmekte olduğu sistem ile birlikte gelecekte daha etkin rol oynayacağı öngörülmektedir.²⁴⁸

Sözleşme, 21 Aralık 1975'te İran'da yürürlüğe girmiştir. İran'da şu anda 1.486.438 hektarlık bir yüzey alanına sahip, Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar olarak belirlenmiş 24 alan bulunmaktadır.²⁴⁹ Eşsiz doğal ve ekolojik özelliklerinin olması ve ülkedeki en önemli ve değerli su ekosistemlerinden biri olması dolayısı ile Urmiye Gölü Havzası Ramsar Alanı olarak belirlenmiş ve 23 Haziran 1975 tarihinde uluslararası öneme sahip sulak alanlar listesine dahil edilmiştir.²⁵⁰

2.3.5.3. İnsan ve Biyosfer Programı / Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi

UNESCO İnsan ve Biyosfer Programı 1971 yılında UNESCO tarafından başlatılan, insan ve çevre arasındaki bağı bilimsel bir temele dayandırmaya çalışan Hükümetler arası bir programdır. Dünya Biyosfer Rezervleri, şu anda dünya genelinde **122 ülkede 686** alanını kapsamaktadır.²⁵¹ Urmiye Gölü UNESCO çerçevesinde yürütülen İnsan ve Biyosfer Programı (MAB) kapsamında, 1976 yılında koruma altına alınmıştır. Bu çerçevede göl ve çevresindeki biyolojik çeşitliliğin korunması, ekonomik ve kültürel değerlere dönük uygulamaların geliştirilmesi beklenmektedir.²⁵²

²⁴⁸ ARI, **2016**, s. 298-299; Selim ERDOĞAN, “Ramsar Sözleşmesi ve Uluslararası Süreç”, **Sulak Alanların Yönetim Planı Rehberi**, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 99-105

²⁴⁹ İran sınırları içerisinde Ramsar Sözleşmesi ile koruma altına alınan alanların tam listesi için bkz. http://archive.ramsar.org/cda/en/ramsar-documents-list-anno-iran/main/ramsar/1-31-218%5E16557_4000_0 . (Erişim Tarihi 18.12.2018)

²⁵⁰ UNEP, **2012**, s. 1

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/man-and-biosphere-programme/about-mab/>

²⁵² İSALI/ KIRÇIÇEK, **2014**, s. 110; Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.unesco.org/mabdb/br/brdir/directory/biores.asp?mode=gen&code=IRA+07>

İnsan ve Biyosfer Programı çerçevesinde belirlenen biyosfer rezervleri birçok sözleşmenin temelini oluşturmaktadır. Bu sözleşmelerden biri olan Rio-92 Konferansı sonrasında imzalanan “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi”²⁵³ uluslararası alanda kapsamlı bir sözleşmedir. Ekosisteme karşı insan kaynaklı büyük bir tehdidin doğmaya başlamasından dolayı kapsamlı bir girişime gerek duyulmuştur. Sözleşmeye göre çeşitli nedenlerle çok önemli olan yaşayan tüm canlıların korunması ve geliştirilmesi gerekmektedir. Dünyanın sürdürülebilirliğinin devam etmesi adına biyolojik çeşitlilik korunmalıdır. Biyolojik çeşitliliğin korunması, tüm çevre bileşenlerinin sürdürülebilir kullanımı ayrıca doğal kaynakların uygun teknoloji ile adil şekilde paylaşılmasını sağlamak sözleşmenin amacını oluşturmaktadır. Sözleşmeye taraf olan devletler biyolojik çeşitliliğin bileşenlerini belirlemek ve bu çeşitlilik üzerinde oluşabilecek olumsuz eylemler üzerinde acil koruma önlemleri oluşturmayı ayrıca bozulmuş ekosistemleri rehabilite etmeyi taahhüt etmektedirler. Ekolojik dengenin sürmesi için ülkelerin bu anlaşmanın gereklerini yerine getirmesi gerekmektedir.²⁵⁴ İran Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’ni 1992 yılında imzalamış ve 1996 yılında onaylayarak taraf olmuştur. Sözleşme gereği gerçekleştirilen toplantılara ve etkinliklere katılmakta ve uygulama hakkında raporlar hazırlamaktadır.²⁵⁵

2.3.5.4. Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES)

CITES Sözleşmesi²⁵⁶ 1975 yılında yürürlüğe giren, 175 devletin taraf olduğu ve doğal yaşamdaki yasa dışı ticaretin engellenmesini amaçlayan önemli bir sözleşmedir.

²⁵³ Sözleşmenin Türkçe tam metni için bkz. Türkiye Barolar Birliği, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, 2014, s. 209-247

²⁵⁴ Necmi SÖNMEZ, “Ortak Geleceğimiz Stocholm 1972-Rio 1992 ve Sonrası”, **Yeni Türkiye**, Sayı. 5, 1995, s. 201. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ferhunde Hayırsever TOPÇU, “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi: Müzakereden Uygulamaya”, **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Cilt 20, Sayı 1, 2012

²⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.cbd.int/countries/?country=ir>.

²⁵⁶ Sözleşmenin Türkçe tam metni için bkz. Türkiye Barolar Birliği, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, Ankara, 2014, s. 73-97

Sözleşme, yabancı bitki ve hayvan türlerinin neslinin tükenmesine karşı bu türlerin ticaretini yasaklamayı veya ithalat ve ihracat süreçlerini kontrol etmeyi amaçlayan bir prosedür öngörmektedir. Türlerin ticaretinin kontrol altına alınmaya çalışılması ile ekolojik dengenin korunması hedeflenmektedir. Sözleşmeye taraf olan devletler belirtilen düzenlemeleri yapması ve diğer taraf devletlerle işbirliği halinde olması gerekmektedir.²⁵⁷ İran bu sözleşmeyi 1975 yılında onaylamıştır. Mevcut bilgilere göre Urmıye Gölü bölgesinde 24'ten fazla kuş, 5 memeli sözleşme listesinde bulunmaktadır.²⁵⁸

2.4. URMİYE GÖLÜ'NÜN KURUMASININ SEBEPLERİ VE SONUÇLARI

2.4.1. Gölde Yaşanan Seviye Değişimi

Göl seviyesindeki değişim, 1997 yılından itibaren doğrusal bir azalma göstermiştir. Yaşanan değişim, Ağustos 1998'den 2001'e kadar 3 metre kadardır. 2010 yılının başından beri bu düşüş hızla devam etmektedir. 2010 yılında yaşanan seviye değişimi 6,8 metre olarak ifade edilmektedir.²⁵⁹

Yapılan çalışmalara göre gölün su seviyesi, deniz seviyesinin 1274,1 metre üzerindeki seviyelerde dalgalandığı sürece, çevre çeşitliliğinin korunması için işlevini sürdürecektir. Deniz seviyesinden 1274,1 metreden daha düşük seviyeler, gölün ekolojik fonksiyonları üzerinde olumsuz etki yaratacaktır. Canlı yaşamının devam etmesi için gerekli olan su seviyesi olarak ifade edilen bu seviye, *ekolojik su seviyesi* olarak ifade edilmektedir. Gölün su seviyesi 1978 yılında 1275,74 metre olarak hesaplanmıştır. Bu seviye 2012 yılında 1270,9 metreye gerilemiştir.²⁶⁰

²⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.cites.org/>; Yasemin KAYA, **Uluslararası Çevre Anlaşmalarına Uyum Sorunu**, Ezgi Kitabevi, 2012, Bursa, s. 74-79

²⁵⁸ Ahmad LOTFI, **Lake Uromiyeh A Concise Baseline Report**, 2012, s. 101

²⁵⁹ DELJU/ CEYLAN/ PIGUET/ REBETEZ, 2013, s. 287

²⁶⁰ HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 143; Mohammad Bagher GHALIBAF/ Zahra MOUSSAVI, "Development and Environment in Urmia Lake of Iran", **European Journal of Sustainable Development**, C. 3, S. 3, 2014, s. 221; 2016 Nisan ayında Urmıye Gölü seviyesi 1270,85 metre olarak hesaplanmıştır. Bkz. <http://ulrp.sharif.ir/en>.

Gölün yüzey alanının 1990'lı yıllarda 6100 km² olduğu ifade edilmektedir. Bu değer, göl için ölçülen en yüksek değerdir. Veriler 2005 yılında yüzey alanının 4280 km² olarak değiştiğini göstermektedir. Bundan sonra keskin bir şekilde olan azalma ile göl 2011 yılında 2323 km² olmuştur. ²⁶¹

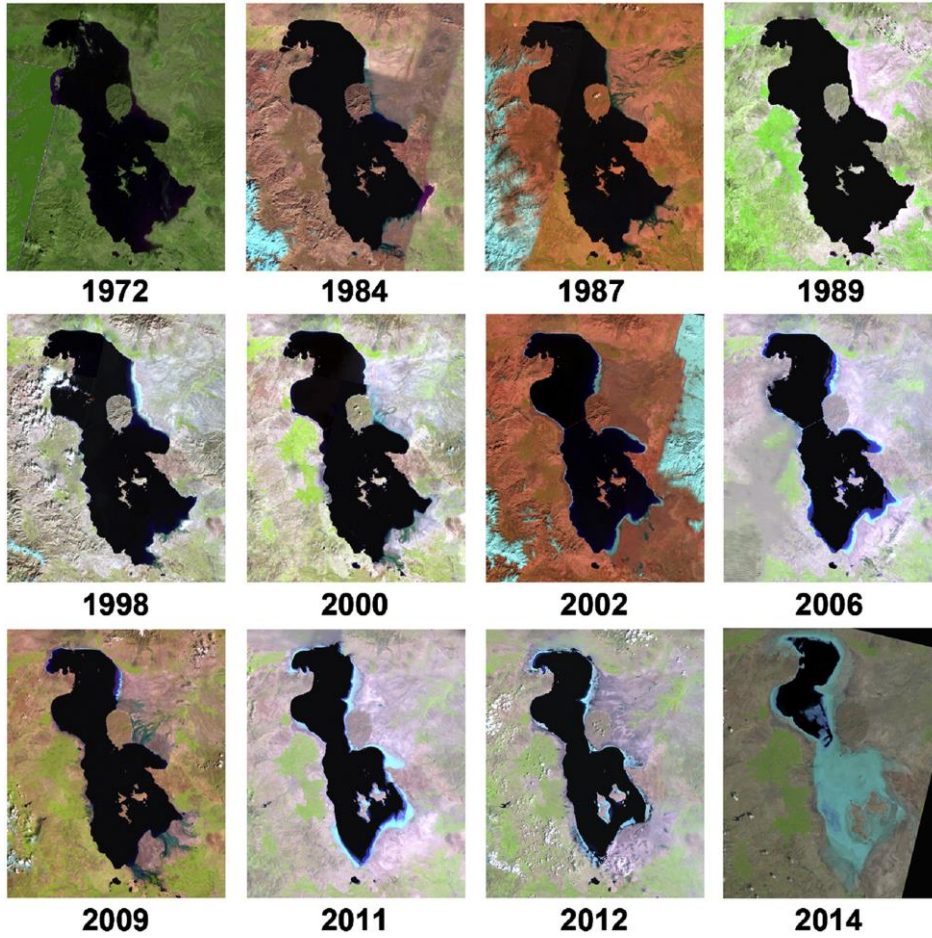
Uydu görüntüleri gözlemlenerek yapılan başka bir çalışmaya göre, 1972 yılından 2014 yılına kadar göl alanı büyük değişiklikler göstermektedir. Uydu görüntüleri kullanılarak hesaplanan Urmıye Gölü'nün hacminde, 1972 yılından 2014 yılına kadar % 80 oranında bir azalmanın olduğu tespit edilmektedir. (Şekil 2)²⁶²

Bir başka çalışmada, uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleri kullanılarak sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmada 1995 yılında 5982 km² olan göl yüzey alanının 2006 yılında 2000 km² azaldığı ve 2013 yılında 1852 km² olduğu belirtilmektedir. Deniz seviyesinden 1250 m yükseklikte olan gölün ortalama derinliğinin 6 m olduğu ifade edilmektedir. ²⁶³

²⁶¹ O. ALIZADEH-CHOOBARI/ F. AHMADI-GIVI/ N. MIRZAEI/ E. OWLAD, "Climate Change and Anthropogenic Impacts on the Rapid Shrinkage of Lake Urmia", **International Journal of Climatology**, 2016, s. 4283

²⁶² Amir AGHAKOUCHAKA/ Hamid NOROUZI/ Kaveh MADANI/Ali MIRCHI/ Marzi AZARDERAKHSH/ Ali NAZEMI/ Nasrin NASROLLAHI/ Alireza FARAHMAND/ Ali MEHRAN/ Elmira HASSANZADEH, "Aral Sea Syndrome Desiccates Lake Urmia: Call for Action", **Journal of Great Lakes Research**, C. 41, S. 1, 2014, s. 2

²⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Alizade Govarchin GHALE, "Multitemporal Change Detection on Urmia Lake and Its Catchment Area Using Remote Sensing and Geographical Information Systems", **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2014, s. 167

Şekil 2: Urmia Gölü'nün 1972-2014 yılları arasındaki uydu görüntüleri ²⁶⁴

2.4.2. Sebepleri

2.4.2.1. Genel Olarak

Urmia Gölü'nde yaşanan seviye değişiminin birçok sebebi bulunmaktadır. Kurumanın sebeplerini belirten kaynaklar farklı bakış açıları ile değerlendirmeler yapmaktadır. Birçok model kullanılarak öncelikli olarak gölün kurumasındaki sebep ortaya çıkarılmaya ve sonrasında çözüm için yardımcı olunmaya çalışılmaktadır.

²⁶⁴ AGHAKOUCHAKA/ NOROUZI/ MADANI/ MIRCHI/ AZARDERAKHSH/ NAZEMI/ NASROLLAHI/ FARAHMAND/ MEHRAN/ HASSANZADEH, **2014**, s. 2. Ayrıntılı uydu görüntülerine ulaşmak için bkz. Amerika Birleşik Devletleri Jeolojik Araştırmalar sitesi veri tabanı <https://earthshots.usgs.gov/earthshots/node/72#ad-image-0-7>. (Erişim tarihi: 12.01.2018)

Yapılan bir çalışma sonucunda elde edilen verilere göre gölün kurummasında % 65 oranında iklim değişikliğinden kaynaklanan akış değişikliklerinin ve yüzey su kaynaklarının aşırı kullanımının etkili olduğu ortaya konulmaktadır. Ayrıca % 25 oranında yapılan barajların kurumadan sorumlu olduğu bildirilmektedir. % 10 oranında da yağış oranındaki azalmanın gölün seviyesi üzerinde etkili olduğu sonucuna varılmaktadır.²⁶⁵

2018 yılında yayımlanan, kuraklık analizi ve su denklemine dayanarak yapılan bir çalışma, göl ve havza üzerindeki insan etkilerinin iklim etkenlerinden daha önemli olduğunu göstermektedir. 1998 yılından bu yana gölün seviyesini azaltan değişiklikler gözlenmektedir. Göl seviyesi değişiminde insan kaynaklı etkenler % 80, iklim etkenleri % 20 etkili olmaktadır.²⁶⁶

Urmıye Gölü hakkında geniş bir zaman aralığı incelemeye tabi tutularak yapılan bir çalışmaya göre, 1994 yılından itibaren göl seviyesindeki negatif eğilim, doğal göl su seviyesi değişimi olarak düşünülmemektedir. Çalışmaya göre sadece iklim değişikliği, bu çarpıcı sonucu açıklamaya yetmemektedir. İnsan yapımı etkenlerin gölün olumsuz durumuna sebep olduğu ifade edilmektedir.²⁶⁷

Urmıye Gölü'nün çevre yönetimi hakkında yapılan bir çalışma, seviye değişiminin sebebini % 45 oranında doğal kuraklık, % 40 oranında geleneksel olarak doğrudan sulama amaçlı kullanılan nehirlerden su çekilmesi, % 15 oranında su kaynakları geliştirme projesi sonucunda inşa edilen barajlar olarak belirtmektedir. Bu sebeple insan kaynaklı etkenlerin

²⁶⁵ HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 129

²⁶⁶ Yusuf Alizade Govarchin GHALE/ Abdusselam ALTUNKAYNAK/ Alper ÜNAL, "Investigation Anthropogenic Impacts and Climate Factors on Drying up of Urmia Lake Using Water Budget and Drought Analysis", **Water Resources Management**, 2018, s. 325, 335

²⁶⁷ Sheida JALILI/ Sajad Ahmad HAMIDI/ Reza Namdar GHANBARÍ, "Climate Variability and Anthropogenic Effects on Lake Urmia Water Level Fluctuations, Northwestern Iran", **Hydrological Sciences Journal**, 2016, s. 10

toplam katkısının, mevcut göl koşullarında doğal kuraklıktan daha önemli bir etkisinin olduğu ifade edilmektedir.²⁶⁸

1964-2005 yılları arasındaki ortalama aylık ve yıllık sıcaklık ve yağış verilerinin analiz edilerek yapılan bir çalışmada ise elde edilen sonuçlara göre seviye değişiminin, doğal kuraklıktan kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır.²⁶⁹ İran Enerji Bakanlığı tarafından yürütülen bir çalışmanın sonucuna göre ise seviye değişimi üzerinde yaşanan kuraklığın % 67 oranında, geleneksel su kullanımının % 27 oranında ve barajların % 6 oranında etkili olduğu belirtilmektedir.²⁷⁰

Çeşitli hükümet yetkililerinin yaptıkları açıklamalarda, iklim değişikliğinin gölün küçülmesinde başlıca etken olduğu ve insanlığın kontrolü dışında gerçekleşen kuraklıkta, hiçbir şey yapılamayacağı ifade edilmektedir.²⁷¹

Urmiye Gölü hakkında yazılan makalelerin taranması ile krizin kaynağı, sonuçları ve önerilen olası çözümler hakkında genel sonuçları elde eden bir çalışmada, kuruma sebepleri olarak öncelik sırası ile barajların inşası, kötü su yönetimi ve gölün üzerine inşa edilen yol olarak tespit edilmektedir.²⁷²

Çalışmamızda seviye değişiminin sebepleri incelenirken sebebin kapsamı, önemi, kurumaya etki etme oranı tespit edilerek bütün kuruma sebepleri sınıflandırılmaya çalışılmaktadır. Genel olarak kurumaya sebep olan başlıklar etkin havza yönetiminin

²⁶⁸ Fatemeh Ghobadi HAMZEKHANI/ Bahram SAGHAFIAN/ Shahab ARAGHINEJAD, "Environmental Management in Urmia Lake: Thresholds Approach", **International Journal of Water Resources Development**, C.32, S.1, 2016, s. 77, 86

²⁶⁹ DELJU/ CEYLAN/ PIGUET/ REBETEZ, **2013**, s. 295

²⁷⁰ HAMZEKHANI/ SAGHAFIAN/ ARAGHINEJAD, **2016**, s. 86

²⁷¹ Yapılan açıklamalar hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bkz. Simon DALBY/ Zahra MOUSSAVI "Environmental Security, Geopolitics and the Case of Lake Urmia's Disappearance", **Global Change, Peace & Security**, 2017, s. 49-51

²⁷² Vahid GAROUSI/ Arel NAJAFI/ Azar SAMADI/ Kabir RASOULI, **Environmental Crisis in Lake Urmia, Iran: A Systematic Review of Causes, Negative Consequences and Possible Solutions**, Conference Paper, 2013, s. 5. Genel olarak ele alınan bir çalışma olmasına rağmen, kuruma sebeplerini dar bir alanda değerlendirdiği için çalışmada bu sınıflandırma kullanılmayacaktır.

bulunmaması, kalkınma programları aracılığı ile insani müdahaleler²⁷³, iklim değişikliği olarak tespit edilmektedir. Aşağıda belirtilen kuruma sebepleri, daha anlaşılır olması için ayrı başlıklar şeklinde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.4.2.2. Etkin Havza Yönetiminin Bulunmaması

Kuruma sebeplerinin en kapsamlısı olarak Urmiye Gölü havza yönetiminin planlanmasında yaşanan sorunlar belirtilmektedir. Büyüyen nüfus için doğal kaynaklar üzerinde yıkıcı etkiye sebep olmadan su yönetimini sağlamak, dünyada birçok havzada ciddi bir sorun haline gelmektedir. Havza yönetiminin, havza içerisinde yer alan toprak, su, bitki örtüsü, doğal hayat yani tüm ekosistem göz önünde bulundurularak yapılması ve sürdürülebilirlik ilkesinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Havza yönetiminde bütünlüğün olmaması, doğal kaynakların yanlış kullanılması sonucunu doğurmaktadır. Etkin havza yönetimi için çevre ve sosyal dışsallıklar da dikkate alınarak yapılacak olan herhangi bir müdahalenin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak bu şartlar dikkate alınmadan gerçekleştirilen havza yönetimi, göldeki seviye değişiminin en geniş kapsamlı sebebini oluşturmaktadır.²⁷⁴

2.4.2.3. Kalkınma Programları Çerçevesindeki İnsani Müdahaleler

İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsız ulus devletler, dünya düzeni hakkında farklı yorumlar yapmaya başlamışlardır. Sermayenin bilim ve teknoloji ile birleşmesi sonucu, kalkınma alanında yeni gelişmeler yaşanmıştır. Üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan ve ekonomik olarak gelişimi hedeflerine koyan devletler, doğayı gerekli zenginlik kaynağı olarak kabul edip kalkınmayı sağlayacak projeler üretmeye başlamışlardır. Bu geleneksel ve tek boyutlu kalkınma yaklaşımı, dünyada birçok çevre sorunun ortaya

²⁷³ Çalışmada yararlanan kaynaklarda genel olarak barajların yapılması, tarım faaliyetleri için kullanılan sulama yöntemleri ve gölün üzerine inşa edilen geçit ayrı ayrı kuruma sebebi olarak ele alınmakta veya genel başlık olarak göle yapılan insani müdahaleler olarak belirtilmektedir. Çalışmamızda bu başlıklar kalkınma programları çerçevesindeki insani müdahaleler olarak ifade edilecektir.

²⁷⁴ İSALI/ KIRÇIÇEK, 2014, s. 107; ZARGHAMI, s. 87; SHADKAM, 2017, s. 6

çıkmasına ve genel olarak gezegenin, özel olarak da ülkelerin ekonomik ve politik sistemlerini tehdit eden sorunlar yaşanmasına yol açmıştır.²⁷⁵

İran kalkınma planlarının gölün kurumasının bir başka sebebi olduğu belirtilmektedir. Birçok araştırma, insanlığın Urmiye Gölü'nün kurutulmasında ve istikrarsız durumunun artmasındaki rolünü açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, İran nükleer programının niyetleri ile ilgili artan endişeler ABD ve Avrupa devletlerinin çeşitli yaptırımlarına yol açmıştır. Bir dizi uluslararası yaptırım ile İran ekonomisinin hem sembolik hem de pratik izolasyonu yaşanmıştır. Bu durum İran devletinin kendi kendine yeterliliğini hedefleyen programlar üretmesini sağlamıştır. Çevreye olan uzun vadeli olumsuz sonuçlar görmezden gelinerek kısa vadede kendi kendine yeterlilik için programlanan kalkınma stratejileri çevrenin tahribine sebep olmuştur.²⁷⁶

Bu süreçte Urmiye Gölü ve çevresi için de planlanan kalkınma projeleri hayata geçirilmiştir. Baraj yapımı, tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi, göl üzerine yapılan geçit, bu projelerin bazılarını oluşturmaktadır.

2.4.2.3.1. Barajların İnşası

Kalkınma planları çerçevesinde Urmiye Gölü'ne ve gölü besleyen akarsulara yapılan insani müdahaleler su krizi yaşanmasının bir sebebini oluşturmaktadır. Barajların inşası, İran merkezi hükümetinin, göl üzerindeki yadsınamaz çevre etkileri sebebi ile en çok tartışılan konulardan biridir. Çevre ile ilgili STK'lar su kaynakları üzerindeki barajların kurumanın asıl sebebi olduğunu bildirirken, su şirketleri bu fikre karşı çıkararak iklim kaynaklı kuraklığın ve daha az yağışın ana etken olduğunu vurgulamaktadır.²⁷⁷

Göle akan ana tatlı su kaynağı, gölün güneyinde yer alan Zarrineh Nehri'dir. Yıllık girişlerin % 50'sinden fazlası bu nehirden akmaktadır. Simineh ve Ghadar Nehirleri ise göle girişin % 35'ini sağlamaktadır. Bu kaynaklardan gelen tatlı suların bir kısmı, Urmiye Gölü'ne herhangi bir engel ile karşılaşmadan akmakta ancak çoğu sulama, içme suyu, enerji üretimi (hidroelektrik santral) ve suyun endüstriyel kullanımı için barajlarda

²⁷⁵ GHALIBAF/ MOUSSAVI, 2014, s. 219-226

²⁷⁶ DALBY/ MOUSSAVI, 2017, s. 40, 45

²⁷⁷ HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 131

kullanılmaktadır. Mevcutlara ek olarak, henüz yapım veya inceleme aşamasında olan su projeleri de bulunmaktadır.²⁷⁸

Son 30 yılda göle akan 13 nehir üzerinde, çoğunlukla sulama amaçlı olmak üzere, aynı zamanda bölgenin elektrik ve hane halkı suları ile bölgenin ekonomik kalkınması ve artan nüfusu için birçok baraj inşa edilmiştir. Urmie Gölü Havzası'nda 56 baraj bulunmaktadır. 1970-1990 arasında 14 baraj, sonraki 10 yıllık dönemde 10 baraj ve 2000 yılından 2014 yılına kadar 32 baraj yapılmış ve faaliyete geçirilmiştir. Ayrıca yapım veya proje aşamasında olan başka barajlar da bulunmaktadır.²⁷⁹ Havzaya son 30 yıllık dönemde yapılan birçok baraj ve gölet, su kaynaklarını yönetmenin bir yolu olarak düşünülmüş ancak bunlar herhangi bir planlama ve düzenleme gerçekleştirilmeden yapılmıştır. Barajlar, gölü besleyen akarsuların üzerlerine kapsamlı bir mekân planlaması eksikliği ile kontrolsüzce yapılmaktadır. Bu sebeple göle ulaşan tüm yüzeyden akışlar kontrol altına alınmaktadır.²⁸⁰

Barajların inşa edilmesinin temel amacı, bölgenin kapasitesi dikkate alınmadan hızla genişleyen bölge arazilerinin sulama taleplerini karşılamaktır. Urmie şehri, bölgenin turistik merkezi olarak görülmekteydi ancak barajların inşası ile birlikte verimli bir tarım bölgesi olarak sınıflandırılmaktadır. Bunların sonucunda yaşanan kuruma ile gölün kıyısındaki hayvan çeşitliğine ev sahipliği yapan ve turist çeken yeşil bölge artık geniş bir tuz toprağına dönüşmüştür.²⁸¹

²⁷⁸ ZARRINEH/ ABAD, 2014, s. 42

²⁷⁹ Elham TORABIAN, "Exploring Social Vulnerability and Environmental Migration in Urmia Lake of Iran: Comparative Insights From the Aral Sea", **The State of Environmental Migration 2014: A review of 2013** (Ed. Editors : François Gemenne, Pauline Brücker & Dina Ionesco), 2014, s. 69; GHALE, 2014, s. 168. Barajların buldukları konumları ve kuruldukları nehirleri, kapasitelerini ve çalışma durumlarını gösteren ayrıntılı liste için bkz. OURIA/ SEVINC, 2016, s. 59-61

²⁸⁰ İSALI/ KIRÇIÇEK, 2014, s. 108-109; KIRÇIÇEK, 2010, s. 129-130; FAO, 2008, s. 193

²⁸¹ OURIA/ SEVINC, 2016, s. 56; HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 133

2.4.2.3.2. Tarım Faaliyetlerinin Geliştirilmesi

Yine kalkınma planları başlığı altında yapılan atılımlarla tarım faaliyetleri, bölge için ana geçim kaynağı olarak görülmüş ve gelişimi için çeşitli projeler üretilmiştir. Tarım sektörü, yenilenebilir kaynaklardan elde edilen toplam suyun, % 90 oranı ile en büyük tüketicisi konumundadır. Bunun bir sebebi arazi kullanımındaki artıştır.²⁸² Urmiye Gölü Havzası'nda ekili alanın büyüklüğünde 1979 ve 2011 yılları arasında 158.523 hektardan 450.000 hektara doğru bir artış gözlenmiştir. Yağmur suları ile beslenebilen araziler artık sulanan araziler haline gelmiştir. Şeker pancarı gibi yetiştirilen susuz ürünler elma, üzüm gibi su ihtiyacı fazla olan ürünlerle yer değiştirmiştir. Birlikte ele alındığında tarım arazilerindeki artış ve yetiştirilen ürünlerin fazla suya ihtiyaç duyması, gölde suyun hızla çekilmesine sebep olmuştur. Tarım alanındaki kalkınmanın yüksek oranı, su talebinin su arzından çok daha yüksek bir oranda artmasına yol açmıştır. Bu durum, sosyoekonomik kuraklık olarak adlandırılmaktadır.²⁸³

Tarım için kullanılan alanın artması sadece gölün su seviyesi üzerinde değil su kalitesi üzerinde de etkili olmaktadır. Havzadaki tarım faaliyetlerinin yoğunlaşması, tarım kimyasallarının tüketiminin artmasına sebep olmuştur. Her yıl gölün çevresinde milyonlarca böcek ilacı ve gübrenin kullanıldığı tahmin edilmekte ve bunları içeren atıklar her yıl havzadan göle boşaltılmaktadır.²⁸⁴

Su tüketiminin fazla olmasının bir diğer sebebi su kullanımı ile ilgilidir. Düşük verimli sulama sistemleri, çalışma alanında su kaynaklarının yanlış yönlendirilmesi ile bağlantılı olarak yüksek su kullanım oranlarının temel sebepleridir. Yukarıda belirtildiği gibi tarım alanında su tüketimi fazla ve sulama verimliliği düşüktür. Gelişmiş ülkelerde % 60, gelişmekte olan ülkelerde % 45 oranına ulaşan sulama verimliliği havzada % 33 seviyesinde kalmaktadır. Sulama tesislerinin uygunsuz tasarımı, yetersiz bakım, dikkatsiz

²⁸² Urmiye havzasındaki arazi kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. AKAR, **2011**, s. 176-308

²⁸³ DALBY/ MOUSSAVI, **2017**, s. 48; ALIZADEH-CHOOBARI/ AHMADI-GIVI/ MIRZAEI/ OWLAD, **2016**, s. 4281

²⁸⁴ GHALIBAF/ MOUSSAVI, **2014**, s. 225

çalışma, su fiyatlarının az olması ve çiftçilerin yetersiz eğitimi sulama verimsizliğinin ana sebeplerini oluşturmaktadır.²⁸⁵

Havzadaki tarım ve su kullanımı ile ilgili sorunların yanında yeraltı su kullanımı sorunu da mevcuttur. Kuyular açılarak havzanın yer altı su kaynakları çeşitli amaçlar, özellikle de tarım faaliyetleri için kullanılmak üzere denetimsiz şekilde harcanmaktadır. Havzada yarısı yasadışı, 90.000 kuyunun olduğu bilgisi verilmektedir. Başlangıçta daha yüzeyle ulaşılabilen yer altı sularına artık daha derin kuyular açılarak ulaşılmaktadır. Ulaşılan su, eskisine göre ciddi oranda yetersiz ve tuzludur. Yaz aylarındaki tarım için sulama, artan tarım arazisi alanı²⁸⁶ ile akarsulara ve yeraltı sularına olan bağımlılığı bir kat daha arttırmaktadır. Modern sulama yöntemleri kullanılması için girişimler olmakla birlikte halen geleneksel olan yüzeyle sulama, yüksek buharlaşma oranına rağmen kullanılmaya devam edilmektedir. Bununla birlikte fazla suya ihtiyacı olan mısır, yonca ayçiçeği gibi ürünler ekilmekte ve sulanmasında kanal yöntemi kullanılarak buharlaşmanın etkisi had safhada hissedilmektedir. Üretilen ürünlerden verim ise su kıtlığından ve tuz oranının yüksek olmasından dolayı düşük seyretmektedir.²⁸⁷

Urmiye Gölü havzasında su kaynakları üzerinde baskıların çoğu arazi kullanımı politikaları ve sulama politikalarının sebep olduğu artan tarım taleplerinden kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır. Bir başka deyişle tarım sektöründeki büyüme ile arazi kullanımı artmış ve bununla birlikte araziler için su kullanımı düzensiz, verimsiz ve ihtiyacı karşılayamayacak şekilde artış göstermiştir.

2.4.2.3.3. Göl Üzerine İnşa Edilen Geçit

Urmiye Gölü üzerine otoyol inşa etme projesi 1979 yılında Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi Tebriz ili ve Batı Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi Urmiye şehirleri arasındaki mesafenin düşürülmesi ve ulaşımı kolaylaştırmak için başlatılmıştır. Şehit Kalantari Yolu, gölü kuzey ve güney olarak ikiye ayırmaktadır. Bölümler arasında su akışını

²⁸⁵ Ali HESAMI/ Ata AMINI, "Changes in Irrigated Land and Agricultural Water Use in the Lake Urmia Basin", **Lake and Reservoir Management**, C. 32, S.3, 2016, s. 294

²⁸⁶ Urmiye havzasındaki arazi kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. AKAR, **2011**, s. 176-308

²⁸⁷ İSALI/ KIRÇIÇEK, **2014**, s. 108-109; KIRÇIÇEK, **2010**, s. 129-130; FAO, **2008**, s. 193

kolaylaştırmak için bir köprü bulunmaktadır. Bu köprü sayesinde gölün içindeki akışın devam ettiği ayrıca, tuzluluk oranının etkilenmediği iddia edilmektedir.²⁸⁸

Diğer taraftan geçiş yolunun inşası ile gölün akış ve tuzluluk rejiminin baskı altına alındığına inanılmaktadır. İki boyutlu ve üç boyutlu sayısal modellerin kullanılması ile elde edilen sonuçlar gölün hidrodinamiği ve su kalitesi üzerindeki yol yapımının etkisi olduğunu göstermektedir. Nüfusun ve ticaretin büyümesinin doğrudan sonucu olarak ulaşım talebinin artması baskısı ile geçit inşa edilmiş ve ulaşımda kolaylık sağlamıştır. Ancak gölün şiddetli şekilde kuruması, proje yapım süreciyle çakışmakta ve projenin tamamlanması ile birlikte yoğunlaşmaktadır.²⁸⁹

2.4.2.4. İklim Değişikliği

Bölgede son yıllarda iklim değişikliği sonucunda kurak yılların yaşanması, bir diğer kuruma sebebini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu etkeni ilk sıralarda yazmamamız ise yukarıda belirttiğimiz gibi insan müdahalesinin iklim değişikliğinin de üzerinde etkilerinin olmasından kaynaklanmaktadır.

İran 1.648.000 km² yüzölçümüne sahiptir. Yeryüzünün en kurak bölgelerinden birinde yer almaktadır. Yıllık yağış oranı 252 mm olmakla birlikte % 71 gibi büyük bir oranda buharlaşma gerçekleşmektedir. Sadece Urmiye Gölü'nde değil İran'ın genelinde yaşanan büyük miktarda su kayıpları ve su yüzey alanında küçülmeler görülmektedir. Bu şekilde yaşanan kuraklık meteorolojik kuraklık olarak ifade edilmektedir.²⁹⁰

Bazı kaynaklar sorunun temeli olarak yağış oranının düşmesi ile birlikte yaşanan kurak yılları göstermektedir.²⁹¹ Kamu ve politik duyarlılığı arttıran bu çevre felaketinin ortaya

²⁸⁸ EIMANIFAR / MOHEBBI, 2007, s. 3

²⁸⁹ ZARRINEH/ ABAD, 2014, s. 42

²⁹⁰ Tuğba Evrim MADEN, "İran'ın Urmiya Gölü Sorunu", *Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Toplusu)*, Elm ve Təhsil, Bakı, 2014, s. 120; ALIZADEH-CHOOBARI/ AHMADI-GIVI/ MİRZAEI/ OWLAD, 2016, s. 4279

²⁹¹ MADEN, 2014, s. 120; DELJU/ CEYLAN/ PIGUET/ REBETEZ, 2013, s. 295

çıkması sırasında uzun süren kuraklık dönemleri ve iklim değişiklikleri, yerel otoriteler tarafından gölün küçülmesinin sebebi olarak iddia edilmiştir.²⁹²

Yaşanan iklim değişikliğindeki sıcaklık ve yağış oranları incelendiğinde gölde yaşanan kuraklığı açıklayabilecek, su dengesini bozabilecek kadar büyük bir değişiklikten bahsedilememektedir. İklim değişikliğinin özellikle de buharlaşma oranının fazla olmasının sadece şu dönemde yaşanan bir sorun olmadığı, bu bölgede 1300 yıl öncesinden beri uzun süren kuraklık dönemleri yaşandığı belirtilmektedir. Ayrıca iklim değişikliğinin tek bir noktayı etkilemeyeceği, bu gibi değişikliklerin geniş çaplı sonuçlarının olacağı açıktır. Bu bilgi ışığında havza çevresinde olduğu bilinen Van Gölü (Türkiye) ve Sevan Gölü (Ermenistan) seviyesinde, Urmiye Gölü'nün su seviyesindeki kadar dramatik bir düşüş gözlenmemiştir.²⁹³ Bu sebeple öncelikli olarak havza yönetimi ve kalkınma programları incelenmiş ve sonrasında iklim değişikliği faktörü değerlendirilmiştir.

Urmiye Havzası 1990 yılından başlayarak meteorolojik kuraklığa maruz kalmıştır. Ancak bölge son yıllarda yağışın fazla olduğu bir dönem de geçirmiştir (2006-2011). Bu yağışın bol olduğu dönemlerde bile göl küçülmeye devam etmiş çünkü insan kaynaklı olan sosyoekonomik kuraklık engellenmemiştir.²⁹⁴

Sonuç olarak gölün mevcut durumunun sebebi yukarıda sayılan sebeplerle ilgilidir. Urmiye Gölü Havzası, kapalı havza özelliği göstermektedir. Bu özelliği sebebi ile değişikliklere karşı kırılğan bir yapısı bulunmaktadır. İklim faktörleri daha fazla buharlaşmaya ve daha az yağışa sebep olmaktadır. İnsan kaynaklı müdahaleler ile göle tatlı su girişi engellenmektedir. Daha az tatlı su girişi ve daha fazla buharlaşma, tuzluluk oranının yükselmesine ve su seviyesinin düşüşüne sebep olmaktadır.

²⁹² AGHAKOUCHAKA/ NOROUZİ/ MADANİ/ MİRCHİ/ AZARDERAKHSH/ NAZEMİ/ NASROLLAHİ/ FARAHMAND/ MEHRAN/ HASSANZADEH, **2014**, s. 3; Yapılan açıklamalar için bkz. DALBY/ MOUSSAVI, **2017**, s. 49-51

²⁹³ Mohammad Bagher GHALIBAF/ Javad ETAAT/ Hosein MOHAMMADI/ Zahra MOUSSAVI, "The Development Programs in Iran and The Environmental Problems Of Urmia Lake", **Research Political Geograpy (Peer- Reviewed Journal)**, C. 1, S. 1, 2017, s. 1-3; UNEP, **2012**, s. 9

²⁹⁴ ALIZADEH-CHOOBARI/ AHMADI-GIVI/ MİRZAEI/ OWLAD, **2016**, s. 4285

2.4.3. Kurumunun Yaratacağı Etkiler

Urmıye Gölü'nün kurumması ile yaşanacak olan durum çevre felaketi olarak adlandırılabilir. Bölge ekonomisinde ve insan yaşamında gölün önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu sebeple gölde yaşanan seviye değişiminin etkileri, insanları tahmin edilenden daha fazla etkileyecektir. Yaşanan su sıkıntısı sadece gölün seviyesi üzerinde etkili değildir ayrıca, çevresindeki insanlar ve tarım toprakları için de negatif etkisi bulunmaktadır. Aşağıda ekonomi, çevre ve sağlık üzerindeki somut etkiler, ele alınacaktır. Ayrıca sınır aşan şekilde yaşanacak olan siyasi ve sosyal sorunlar da önemi itibari ile ayrı bir başlık altında incelenecektir.

2.4.3.1. Ekonomi, Çevre ve Sağlık

Gölün kurumaya devam etmesi ile gölün yakınlarındaki kırsal alanlarda birçok meyve bahçesi ve tarım arazisi tahrip olmaya devam etmektedir. Tarım verimliliğinin düşmesi ile bölge halkı geçimini sağlayacak parayı kazanamayacak ve bölge ekonomisi çökecektir. Çevre odaklı sermayenin kaybı ile işsizlik baş gösterecektir. Kırsal alanda geçimini sağlayamayan halkın bu durumu, şehirlere göçü zorlayacaktır. Zaten planlı gelişimi bulunmayan şehirlerin sosyal ve ekonomik sorunlarının büyümesi kaçınılmaz olacaktır.²⁹⁵

Gölün tuzluluk oranı önemli ölçüde artmış ve artmaya devam etmektedir. Tuzluluk son 41 yılda, 166g/L'den 340g/L'ye çıkmıştır. Bu koşullarda, çok yüksek tuzluluk oranına sahip su, flora ve fauna için artık uygun ve sürdürülebilir bir ortam olmadığı gibi gölün ekolojisinin tahrip edildiği anlamına gelmektedir. Bu değişiklik gölün önemli bir canlısı olan *Artemia*'nın etkilenmesi demektir. *Artemia*, yerel ve göçmen kuşların yiyeceği ayrıca bölge halkı için geçim kaynağı olan bir canlıdır. Son yapılan çalışmaların gösterdiği gibi *Artemia* nüfusu azalmış ve krizin devam etmesi soyu tükeneyeceği anlamına

²⁹⁵ HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 134

gelmektedir. Artemia'nın yok olması sadece ekonomik etkilere değil ayrıca çevre anlamında etkilere de sahiptir.²⁹⁶

Son yıllarda gölün dörtte biri toksik madde içeren tuzlu alana dönüşmüştür. Ayrıca yine son yıllarda tuz fırtınası olaylarında artış görülmektedir. Rüzgarlar, gölün yakınındaki bu zararlı maddeleri içeren tuzlu alandan, bölgedeki diğer yerlere doğru tuzlu toprakları taşımaktadır. Bu yer değişiminin bölgenin ekosistem döngüsünde ve aynı zamanda insanların yaşamında değişikliğe sebep olacağı düşünülmektedir.²⁹⁷

Son olarak gölün suyunun şifa kaynağı olduğu bilinmekte ve turizm açısından potansiyele sahip olduğu kabul edilmektedir. Göl seviyesinin gerilemesi sonucu, gölün kıyı şeritleri değişmektedir. Bu sebeple yerli ve yabancı sermaye, turizm odaklı yatırım yapamamaktadır. Ayrıca kıyı şeridi tehdit altındadır. Bu eğilimin devam etmesinin yaban hayatının ortadan kalkmasına ve gölün iç adalarının birbirine bağlanmasına sebep olacağı açıktır.²⁹⁸

2.4.3.2. Sınır Aşan Siyasi ve Sosyal Etkiler

Urmiye Gölü Havzası, Irak ve Türkiye'yi çevreleyen jeo-politik açıdan hassas bir bölgede yer almaktadır. Ağırlıklı olarak Azerbaycan Türkleri ve Kürtler olmak üzere iki etnik gruba sahip, dil ve kültür açısından farklı bir nüfus tarafından karakterize edilmektedir. Bunların yanında, 500 km²'lik bir alanı ifade eden ve Türkiye, Irak, Azerbaycan ve Ermenistan'ı içine alan bir bölgenin, gölün kurumasının olumsuz sonuçlarından etkilenmesi beklenmektedir. Urmiye Gölü'nün kötüleşen koşullarının getireceği

²⁹⁶ Artemia urmiana'nın ana yaşam alanı Urmiye Gölü'dür. İran salamura karidesi olarak bilinen bu tür için göl, korunmuş bir su ortamıdır. Bkz. Abdolreza KARBASSI/ Gholamreza Nabi BIDHENDI/ Amirhossein PEJMAN, "Environmental Impacts of Desalination on the Ecology of Lake Urmia", **Journal of Great Lakes Research**, 2010, s. 419; HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 134; ZARRINEH/ ABAD, 2014, s. 41

²⁹⁷ HASSANZADEH/ ZARGHAMI/ HASSANZADEH, 2012, s. 133; ZARRİNEH/ ABAD, 2014, s. 45

²⁹⁸ İSALI/ KIRÇIÇEK, 2014, s. 112; DELJU/ CEYLAN/ PIGUET/ REBETEZ, 2013, s. 294

yoksulluk, zaten siyasi olarak da sorunların bulunduğu bu kritik bölgenin ekonomik, politik ve etnik gerilimlerini daha da kötüleştirebileceği düşünülmektedir.²⁹⁹

Urmıye Gölü ve çevresindeki yaşanan çevre felaketinden sadece bölgede yaşayan İran nüfusu etkilenmemektedir. Urmıye Gölü'nün küçülmesinin bu safhasında, gölün etrafında bulunan bölgedeki zararlı maddeler tuz fırtınaları ile komşu bölgeleri de etkileyecektir. Tuz fırtınaların 500 km'ye kadar etkili olduğu bildirilmektedir. Göl etrafında yaşayan insanların sağlık sorunlarına benzer şikayetler Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'da da görülmektedir.³⁰⁰

Yukarıda belirttiğimiz etkilerin insan yaşamındaki bir sonucu olarak Urmıye Gölü ve çevresinde yaşayan insanlar, başka alanlara göç etmektedir. Burada son yıllarda daha fazla dikkat çeken “çevre kaynaklı göç” kavramından bahsetmemiz gerekmektedir. İklim değişikliği ve diğer insan kaynaklı çevre değişimlerinin refah üzerindeki olumsuz etkileri kavramın daha ayrıntılı incelenmesini gerektirmiştir. Çevre felaketini yaşamış olan 20 milyondan fazla insan, sınırlar içinde veya dışında yer değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu sayının 40 yıl içinde 25 milyon ile 1 milyar arasında değişeceği düşünülmektedir. Özellikle kademeli olarak yaşanan bir çevre değişiminde, çevre ile bağlantılı olarak değişen ekonomik şartlar insanları gönüllü veya kerhen göç etmesine sebep olmaktadır. Nüfusun geçim kaynağı, ekonomik ve sosyal refahı, yakın çevredeki değişimlerle kademeli olarak zayıflatıldıkça sorunlarla yüzleşecek olan kişiler geçici veya kalıcı olarak göçü tercih edebilirler. Urmıye Gölü'nde yaşanan sorunlar, yakınında yaşayan insanları göçe mecbur etmektedir. Bu etki ulusal ve uluslararası bir hareketliliğe sebep olmaktadır.³⁰¹

Mevcut durumun devam etmesi halinde gölün ekolojik seviyesine dönmesi beklenmemelidir. Diğer bir değişle yukarıda belirtilen seviye değişimi sebepleri devam ettikçe göldeki kuraklık devam edecektir. Doğal olarak kurumaya sebep olan ana etkenler

²⁹⁹ SHADKAM, 2017, s. 75; GAROUSI/ NAJAFI/ SAMADI/ RASOULI, 2013, s. 7

³⁰⁰ TORABIAN, 2014, s. 73; ZARRINEH/ ABAD, 2014, s. 41; GAROUSI/ NAJAFI/ SAMADI/ RASOULI, 2013, s. 6

³⁰¹ Çevre felaketi ve göç arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TORABIAN, 2014, s. 65-80

ortadan kalkmadıkça kurumunun sonuçları etkilerini, hem İran’da hem de komşu coğrafyalarda hissettirmeye devam edecektir.

2.4.4. Urmiye Gölü Restorasyon Programı

İran hükümeti, gölün yeniden canlandırılması için ulusal bir programı, farklı bakanlık ve hükümet kuruluşlarının desteğini alarak planlamıştır. Hükümet gölün kurtarılması adına verdiği taahhüdü gerçekleştirmek için 18 Ağustos 2013 tarihli kabine oturumunda “Urmiye Gölü Restorasyon Programı” (ULRP)³⁰² adlı kurtarma planını onaylamıştır. Programın izlenmesi ve değerlendirilmesi Şerif Teknoloji Üniversitesi kontrolüne verilmiştir.³⁰³

ULRP ile devam eden krizin kesin boyutları tespit edilip gölün olası durumunu daha iyi anlamak hedeflenmektedir. Programa göre, Urmiye Gölü ile ilgili ekoloji, jeoloji, çevre, ekonomi, sosyal, iklim ve hidroloji boyutunun ayrı ayrı ve birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. İlgili tüm kuruluşların katılımını ve işbirliğini sağlamak, uzmanların görüşlerini almak ayrıca, sürece yerel yönetimlerin özellikle de yerel halkın da uyumu sağlamak konusunda çaba gösterilmesi gerektiği Programda yer almaktadır. Bu içerik ile ULRP Komitesi Şerif Üniversitesi’nin de desteğini alarak bir eylem planı hazırlamıştır.

³⁰⁴

Geliştirilen Eylem Planı tarım sektöründe su tüketiminin kontrolü ve azaltılması, havza içerisindeki yeraltı su kaynaklarının kullanımının azaltılması, olumsuz etkilerin azaltılması ile ilgili girişimler, göle giren su hacminin arttırılması, yazılım önlemleri ve yeni su kaynaklarından su temini başlıklarını içermektedir. Yol haritası ve zaman çizelgesine göre ULRP’nin, 10 yıl içinde gölü yeniden canlandırma hedefine ulaşabileceği öngörülmektedir.³⁰⁵

Gerekli çalışmalar yapılarak restorasyon planı onaylanmıştır. Bu programa göre Urmiye Gölü Restorasyon programı, 10 yıllık süre boyunca uygulanacak olan üç aşamadan

³⁰² Restorasyon Programı için hazırlanmış bulunan internet sitesi için bkz. <http://ulrp.sharif.ir/en>

³⁰³ Urmia Lake Restoration Program (ULRP), Brief Report and Projects Outline, 2015, s. 1, 13

³⁰⁴ ULRP, 2015, s. 14

³⁰⁵ ULRP, 2015, s. 15-17

oluşmaktadır. Öncelikli olarak gölün su seviyesinin mevcut durumunu koruması amaçlanmaktadır. Bu aşamada ayrıca gölün şu anki durumu sebebiyle ortaya çıkan olumsuz etkileri ortadan kaldırmak için projeler oluşturulmaktadır. İkinci olarak göl seviyesini kademeli olarak arttıracak olan çözümlerin uygulanması yani restorasyon aşamasına geçilecektir. Son aşamada ise canlandırılan gölün korunması amacı ile gerekli yaptırımların oluşturulması ve restorasyonunun sürdürülmesi planlanmaktadır.³⁰⁶

ULRP onaylandıktan ve uygulamaya başlandıktan sonra bazı eleştiriler almıştır. ULRP'nin hem nicel hem de nitel olarak değerlendirilmesinin yapıldığı çalışmada, programdaki önlemlerin iklim değişikliğinin oldukça sınırlı olması durumunda işe yarayabileceğini öngörmektedir. Bu gerekçe ile daha sert önlemlerin alınması önerilmektedir. Havza nüfusunun zaten karşı karşıya kaldığı su kıtlığından dolayı uygulanması planlanan sulama verimliliğinin artırılması planı ile su tasarrufu sağlanamayacağı, sadece su telafisine yardımcı olacağı iddia edilmektedir. Ayrıca sulama sistemlerindeki değişikliğin su tasarrufundan ziyade, sulama alanlarının artırılması ve göle geri akışın engellenmesi sonucunu doğuracağı endişesi bulunmaktadır. Saha ziyaretleri sırasında uygulanmaya başlanan eylem planlarının değerlendirilmesinin ve geri dönüşünün kolay olmayacağı yine çalışmada belirtilmektedir.³⁰⁷

2.5. BENZER BİR FELAKET: ARAL GÖLÜ'NÜN KURUMASI ve SONUÇLARI

Urmie Gölü hakkında yapılan çalışmalarda Aral Gölü ile ilgili de bilgiler verilmektedir. Bunun sebebi ise Aral Gölü'nün kuruma sürecinin Urmie Gölü ile olan benzerliğidir. Sadece kuruma süreci değil kurumunun sebepleri ve bu sürecin sonunda ortaya çıkmaya başlayan sonuçlar da paralellik göstermektedir. Aral Gölü havzasında halihazırda şahit

³⁰⁶ Restorasyon Programı'nın uygulanması sonucunda ulaşılması hedeflenen göl seviyesini gösteren grafik için bkz. International Cooperation Division ULRP, Challenges of Urmia Lake and Restoration Program, 2017; SHADKAM, 2017, s. 57; ULRP, 2015, s. 18

³⁰⁷ SHADKAM, 2017, s. 36, 68, 92

olunanlara dayanarak Urmiye Gölü'nde yaşanmaya başlanmış olan çevre felaketinin tersine çevrilmesi için acil şekilde harekete geçilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁰⁸

Aral Gölü, Özbekistan ve Kazakistan sınırları içerisinde yer alan bir göl olmasına rağmen, gölün havzası bu iki devletten ayrı olarak Türkmenistan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan ve İran topraklarını da kapsamaktadır. Bu sebeple sınır aşan sular sorunu olarak ele alınması gerekmektedir. Aral, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına kadar Sovyet hükümetinin egemenliği altında bulunmuş; sonrasında Kazakistan'ın ve Özbekistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi ile bu devletlerin sınırları içerisinde yer alan bir göl olmuştur.³⁰⁹

1960 yılında Aral Gölü 53,41 metre seviye ve 68.000 km²'lik bir alanla dünyanın dördüncü büyük gölü olarak adlandırılmaktaydı.³¹⁰ 20. yüzyılın ortalarında Aral Gölü değişmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği hükümetinin bu dönemde Türkistan (Orta Asya) Cumhuriyetlerinde uygulamaya başladığı büyük kalkınma projeleri ile bu bölgelerde tarım geliştirilmiştir. Projelerdeki amaç, insanlar için daha iyi kaynaklar sağlamak ve pamuk üretiminde belli bir kapasiteye ulaşmaktır. Uygulanan tarım projeleri ile tarım toprakları % 60 oranında genişletilmiş ve bu toprak için sulama ihtiyacı artmıştır. Tarımın genişlediği bölge olan Ghare Ghom Çölü için sulama ihtiyacı Aral Gölü'ne su taşıyan Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri üzerine su kanalları açılarak karşılanmıştır. Yanlış ekonomi politikalarının neticesinde, barajlar ve santraller kurulmuştur. Kalkınma için yapılan bu destek, nehir sularının Aral Gölü'ne ulaşmasını engellemiştir.³¹¹

³⁰⁸ AGHAKOUCHAKA/ NOROUZI/ MADANI/ MIRCHI/ AZARDERAKHSH/ NAZEMI/ NASROLLAHI/ FARAHMAND/ MEHRAN/ HASSANZADEH, **2014**, s. 4; TORABIAN, **2014**, s. 69; UNEP, **2012**, s. 2

³⁰⁹ Philip MICKLIN, "The Aral Sea Disaster", **Annual Review of Earth and Planetary Sciences**, C. 35, 2007, s. 48; Necati İYİKAN, "Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü Sorununda Rusya Faktörü", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 6, S. 12, 2013, s. 228

³¹⁰ Philip P. MICKLIN, *Desiccation of the Aral Sea: A Water Management Disaster in the USSR*, 1988, s. 1

³¹¹ Nasser KARAMI, "The Drying of Lake Urmia as a Case of the 'Aralism' Concept in Totalitarian Systems", **International Journal of Geography and Regional Plannig**, C.4, S. 1, 2018, s. 47; Salih

Bu sürecin sonunda 1985 yılında su seviyesi 11,46 metre düşmüş ve Aral Gölü'nün hacmi 44.400 km² olarak hesaplanmıştır.³¹² Aral Gölü'nde 1987 yılında kurumunun etkileri belirginleşmiş ve göl ikiye ayrılmıştır. 2005 yılında göl % 75 oranında kurumuş ve göldeki tuz miktarı beş kat artmıştır. 2007 yılında göl dört kısma ayrılmıştır. 2009 yılında uydu görüntüleri ile tespit edilen şekli ile gölün doğu ve güney kısmı tamamen kurumuştur.³¹³

1970'li ve 1980'li yıllarda kuraklığın yaşanmış olmasına rağmen, gölün kurumasına sebep olarak iklim değişikliğinin gösterilmesi çok basit bir kaçış olacaktır. Hem bu yıllarda hem de sonraki yıllarda insan kaynaklı etki daha baskın şekilde hissedilmiştir. İnsan merkezli etkilerin oluşmaya başladığı 1960'lı yıllardan itibaren bazı önlemler alınmış olmasına rağmen, özellikle de Aral Gölü'ne su taşıyan nehirler üzerindeki tüketim çekişmeleri hızla devam ettiği için Aral yok olmaya devam etmiştir.³¹⁴

Gölün yok olması, sadece ekolojik anlamda bir sorun olarak değerlendirilmemelidir. Bölge ekonomisine olan etkisinin yanında, sosyal ve demografik yapısına olumsuz etkisi olmaktadır. Bütün bu sorunlar sadece devletlerin kendi egemenliğinde olan sorunlar olarak değil sınır aşan siyasi sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır.³¹⁵

Sonuç olarak dünya, insan kaynaklı en kötü çevre felaketi ve sonuçları ile yüzleşmektedir. Gölde yaşanan değişim ile 5 milyonluk nüfusu olan 400.000 km²'lik bir alan sonuçlardan etkilenmektedir. Bölgede yaşam kalitesi düşmekte ve bilinmeyen hastalıklar yayılmaktadır. İklim değişikliği³¹⁶ bölgede etkisini diğer yerlere oranlara daha fazla hissettirmektedir.³¹⁷ Aral Gölü'nün kuruması ile birlikte ortaya çıkan tuz tabakası kaplı

YILMAZ, "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya", *Avrasya Etüdüleri*, 2000, s. 94; İYİKAN, 2013, s. 229

³¹² MICKLIN, 1988, s.1

³¹³ KARAMI, 2018, s. 47

³¹⁴ MICKLIN, 1988, s. 2-3

³¹⁵ İYİKAN, 2013, s. 224

³¹⁶ Aral Gölü'nün kuruma sürecinde yaşanan iklim değişikliği sadece gölün sınırının bulunduğu iki devleti değil ayrıca, havzanın bulunduğu diğer devletleri de etkilemektedir. Bölgede yazlar daha fazla sıcak olmaya, kışlar ise daha fazla soğuk olmaya başlamıştır. Sonuç olarak don olaylarının yaşanması artmış ve bitkilerin büyüme mevsimleri kısalmıştır. Bkz. MICKLIN, 2007, s. 55

³¹⁷ KARAMI, 2018, s. 47; YILMAZ, 2000, s. 100-102

alan, doğal veya yapay şekilde canlandırma ile geri dönüşümü sağlanabilecek araziler olarak düşünülmemektedir. Ayrıca bu tuz alanları, içerisinde çeşitli kimyasallar barındırmakta ve yaşanan tuz fırtınaları ile insan hayatını ve fırtına ile taşındığı arazilerdeki tarım ürünlerini tehdit etmektedir. Gölün kuruması ve tuz oranının artması, gölde yaşayan canlıların çeşitliliğinin ve miktarının azalmasına da etki etmiştir. Aral Gölü etrafında yaşayanlar için geçim kaynağı olan balıkçılık, durma noktasına gelmiş ve büyük göçler yaşanmıştır. Sadece göldeki değil gölün etrafındaki ekolojik sistem de bozulmuş ve burada bulunan hayvan ve bitki türlerinin çeşitliliği azalmıştır.³¹⁸

1980 yılının sonlarından itibaren Sovyet hükümeti durumun ciddiyetini kabul edip bazı önlemler almaya çalışmıştır. Sonrasında da 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile birlikte bölgenin yeni devletleri (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan)³¹⁹, gölün kurtarılması konusunda ortak sorumluluğu kabul etmiş ve işbirliği için antlaşmalar imzalamışlardır. Bunun sonrasında uluslararası kuruluşların da gündeminde olan Aral Gölü için bazı destekleyici faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bölge devletleri İran'ın ve Rusya'nın yanı sıra, Avrupa Birliği (AB) ve BM de konu ile ilgili değişik projeleri desteklemiştir. Bununla birlikte antlaşma hükümleri yerine getirilmemiştir. Projelere verilmesi gereken destek siyasi anlamda zayıf kalmış ve öngörülen yaptırım gücü dolayısıyla kullanılamamıştır. Başka bir eleştiriye göre, projelerin gölün kuruması ile ortaya çıkan sonuçlara odaklanmış olduğu asıl sebeplere çözüm bulmaya yönelik olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca bu projelerin gölün tamamen eski haline getirilmesini sağlamak için geç kalınmış adımlar olduğu düşünülmektedir.³²⁰

Bir başka bakış açısı ile konuyu değerlendiren çalışmaya göre, Sovyetlerin Soğuk Savaş döneminden kalan güvenlik hassasiyetinin, sorunu çözecek olan paydaşlarla bilgi ve işbirliği paylaşımını engellediği düşünülmektedir. Ayrıca bölgede Sovyetlere olan biat kültürü sebebiyle, sorunu derinden ve en yakından hisseden yerel halkın uzun süre sessiz

³¹⁸ MICKLIN, 1988, s. 4-5; Aral Gölü'nün kurumaya ve kirlenmeye başlaması ile birlikte yaşanan ekolojik sorunlar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Recep SANAL, Türk Cumhuriyetleri'ndeki Çevre Sorunları Üzerine Bir İnceleme, **TİKA**, 2001, s. 18-22

³¹⁹ Bu devletlerin yaşadığı diğer çevre sorunları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. SANAL, 2001, s. 31-56

³²⁰ MICKLIN, 2007, s. 57; İYİKAN, 2013, s. 233. Aral Gölü'nün kurtarılması için planlanan projeler ve iyileştirme çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. MICKLIN, 2007, s. 57-60; İYİKAN, 2013, s. 230-231; YILMAZ, 2000, s. 103-107

kaldığı ve etkili STK'ların oluşturulamadığı bilinmektedir. Çeşitli projeler ile göle akışı engellenen Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin asıl kontrolü Kırgızistan ve Tacikistan egemenliği altındadır. Bu da sorunun muhataplarının artmasına ve çözümün zorlaşmasına sebep olmaktadır.³²¹

Önceleri gölün etrafının tarım arazisine çevrilerek yeni iş fırsatlarının doğmuş olması, yerel halk tarafından destek görmüş ve hatta uluslararası medyada bu projeler olumlu olarak yer almıştır. Bu tür çevre felaketlerinin uzun süre içinde sonuçlarının belirgin olarak ortaya çıkmamasından dolayı bu destek devam etmiştir. Aral Gölü'nün bu duruma gelmesi sürecinde, özellikle de nehirlerden su çekilmesinin Aral Gölü'nü tahrip edeceğinin resmi makamlar tarafından bilinmesi gerekmekteydi. Çevre analizleri iyi okunmalı, projeleri yönetenleri denetimleri eksiksiz gerçekleştirilmeli ve dışsallıklar iyi hesaplanmalıydı. Ancak bunun aksine süreç, hükümetler tarafından kaçınılmaz doğal süreç olarak adlandırılmış ve kalkınma hedefine odaklanılarak çevre ikinci plana atılmıştır. O dönemde bölgede projeleri gerçekleştiren ve hedefine ekonomik gelişmeyi koyan sisteme karşı koyacak bir gücün olmaması, doğal kaynakların geniş çapta sömürülmesine sebep olmuştur.³²²

Bölge üzerinde etkisi olan birden fazla devletin, doğa ve çıkarları arasında kaldığında çıkarlarını tercih ettiğini, sorunun çözümsüz kaldığı gerçeğini de göz önünde bulundurursak söyleyebiliriz.³²³ Gölün kuruması ile yaşanacak olan pişmanlık, Özbek Türkü şair Muhammed Salih'in "Aral Gölü gözyaşları ile doldurulamayacaktır" deyimi ile etkili şekilde ifade edilebilir.³²⁴ Türkistan çöllerinin arasında yer alan ve bölge için önemli bir yeri olan Aral Gölü'nün çoğunluğu (% 90) artık kurumuştur. Yapılan çalışmalar gölün tamamen eski haline gelemeyeceğini kabul etmektedir. Aral Gölü için atılan adımlar çok geç olabilir ancak Aral Gölü'nde yaşananların bundan sonraki yaşanması muhtemel olan çevre felaketlerine emsal oluşturması gerekmektedir.

Urmiye Gölü'nde olduğu gibi iklim değişikliği ve yıllık yağışların düşmesi Aral Gölü üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Bununla birlikte özellikle insan kaynaklı değişiklikler,

³²¹ İYİKAN, 2013, s. 233; YILMAZ, 2000, s. 97

³²² KARAMI, 2018, s. 48,53

³²³ İYİKAN, 2013, s. 238

³²⁴ YILMAZ, 2000, s. 103

iki havzada da aynı etkileri göstermektedir. Bu benzerlikler birçok çevreciyi, Urmiye Gölü ve çevresindeki nüfusun yakında Aral Gölü Havzası nüfusunun daha önce yaşadığı benzer zorluklara maruz kalacağına inandırmaktadır.³²⁵

³²⁵ TORABIAN, 2014, s. 70

3. BÖLÜM: İRAN VE ÇEVRE HAKKI

3.1. İRAN ULUSAL MEVZUATINA GÖRE ÇEVRENİN KORUNMASI VE URMIYE GÖLÜ

3.1.1. Genel Olarak

Çevre sorunlarının küresel boyutları itibari ile devletler arasında çözüme ihtiyaç duyduğu daha önce de belirtilmiştir. Bunun yanında devletlerin egemenlik yetkisi gereği ve sorunlara daha somut olarak yaklaşılması gerektiğinden, sorunlarının çözümünde aynı zamanda ulusal olarak da önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu sebeple İran'ın çevre sorunlarına bakış açısının yakından incelenebilmesi için anayasaya ve iç hukuk düzenlemelerine bakılması gerekmektedir. Ardından bu başlıkların Urmıye Gölü için hukuki bir koruma sağlayıp sağlamadığı incelenecektir.

3.1.2. İran Anayasası'na Göre Çevre Hakkı ve Urmıye Gölü

Dünya genelindeki anayasalar incelediğinde çevre hakkının değişik şekillerde birçok devletin anayasasında diğer insan hakları gibi yerini aldığı net bir şekilde görülmektedir.³²⁶ Özellikle de Stockholm Konferansı'ndan sonra anayasasında çevre hakkına yer veren devlet sayısı artış göstermiştir. Uluslararası düzeyde belirlenen evrensel değerler, anayasalar aracılığı ile yerele uygun hale getirilmektedir. Anayasalarda ve ayrıca diğer iç hukuk düzenlemelerinde çevre hakkına yer verilmesi uluslararası düzenlemelerin pekiştirilmesi ve bağlayıcı hale gelmesi anlamına gelmektedir. Uluslararası sözleşmelerde çevreyi korumak için verilen taahhütler, yerel düzeyde yapılan düzenlemeler ile yerine getirilmeye çalışılmaktadır.³²⁷

İran Anayasası'nda çevre ile ilgili maddeler Beşinci Bölümde, "İktisadi ve Mali İşler" başlığı altında iki maddede düzenlenmektedir. İlk olarak 45. maddede doğal kaynakların

³²⁶ Çeşitli anayasalardaki çevre hakkı düzenlemeleri için bkz. James MAY/ Erin DALY (çev. Tolga Şirin/ Umut Orcan), **Dünyada Çevresel Anayasacılık**, Ekoloji Kolektifi, 2018, s. 248-311

³²⁷ MAY/ DALY, 2018, s. 16-17

sahibinin kim olduğu ve bu kaynaklar üzerindeki kullanma yetkisi belirtilmektedir. İkinci olarak ise 50. maddede çevre hakkı ve çevrenin korunması ile ilgili bir düzenleme yer almaktadır. Bu iki madde ayrıntılı olarak aşağıda incelenecektir.

İran Anayasası 45. maddesinde şöyle bir düzenleme yer almaktadır:

“Yararlanılmayan veya bırakılmış araziler, madenler, denizler, göller, ırmaklar ve diğer kamusal sular, dağlar, vadiler, ... İslam hükümetinin etki alanında olup, kamu yararına uygun biçimde kullanılır.”³²⁸

Maddeye göre çevre hakkının konusu tek tek belirtilmektedir. İran doğal çevre özellikle de göller üzerinde söz sahibidir. Devlet bu yetkisini tek başına kullanmaktadır. Ancak İslam hükümeti bu yetkisini sınırsız olarak kullanamaz. Yetkinin, anayasaya göre kamu yararına uygun biçimde kullanılması gerekmektedir. Bu sebeple Hükümet, halkın çıkarına dayanarak hareket etmek zorundadır.

45. maddede doğal kaynaklar üzerindeki devletin sınırlı yetkisi tespit edildikten sonra 50. madde ile bu yetkinin sınırları daha net şekilde belirtilmekte ve çevre hakkına yer verilmektedir. 50. madde konumuz açısından kilit bir noktada yer aldığı için ayrıntılı olarak ortaya koyulacaktır. İran Anayasası 50. maddesine göre

“İslam Cumhuriyeti’nde bugünkü neslin ve gelecek nesillerin (şimdiki ve gelecek kuşakların), içinde gelişime yönelik bir toplum hayatı sürmeleri için gerekli yaşama çevresinin korunması (toplumsal refah için çevre korunması), genel ödev (kamu görevi) sayılır. Bu sebeple yaşama çevresini kirleten veya düzeltilemez biçimde bozan (geri dönülemez zararlara sebep olan) iktisadi (ekonomik) vesaire faaliyetler yasaktır.”³²⁹

İran Anayasası’nda çevre hakkının konusunu sadece doğal çevre oluşturmamaktadır. Ayrıca insanların yaşadığı çevre de bu hakkın konusudur. Hakkın amacı yaşama çevresinin bir bütün olarak korunmasıdır. Buna göre hakkın konusuna olan müdahaleler

³²⁸ TUNÇ, 2008, s. 90; İran Anayasası’nın Türkçe tam çeviri metni için ayrıca bkz. TUNÇ, 2008, s. 73-114

³²⁹ TUNÇ, 2008, s. 91; MAY/DALY, 2018, s. 267

ve dengeleri tehdit eden olumsuzluklar, çevre hakkının gerçekleşmesini engelleyecek ve hak, ihlal edilecektir.³³⁰

Çevre hakkının öznesi, haktan faydalananlar ve hakkın ihlal edildiği durumlarda ihlale son verilmesini talep edebilenlerdir. 50. maddeye göre çevre hakkının öznesini şimdiki ve gelecek kuşaklar oluşturmaktadır. Bireyler, hakkın korunması için gerekli olan adımların atılmasını hakkın yükümlüsünden talep edebilecektir. Burada vatandaş ve yabancı ayrımının yapılmamış olması, haktan faydalanacakların sayısını arttırmakta ve daha nitelikli bir koruma sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca maddede gelecek kuşaklar da hakkın öznesi olarak belirtilmektedir. Gelecek kuşakların hakkın öznesi olarak belirtilmesi, çevre hakkının klasik haklardan farkını oluşturmaktadır. Bu konu hakkında bazı tartışmalar bulunmasına rağmen ilerici bir bakış açısı ile 50. maddede gelecek kuşaklar da hakkın öznesi olarak sayılmaktadır. Çevrenin tüm insanlığın ortak malı olarak kabul edilmesi ve çevrenin korunmasında uzun vadeli girişimlerin gerekleri, kuşaklar arasındaki etkileşimi ve dayanışmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu sebeple çevre üzerindeki politikalar planlanırken ve uygulamaya konulurken gelecek kuşakların da menfaatinin düşünülmesi gerekmektedir.³³¹

50. maddeye göre İslam hükümeti, hakkın hem öznesi, bir başka deyişle hakkın sahibi hem de yükümlüsü konumundadır. Çevre hakkının dayanışma niteliği ve ayrıca çevre sorunlarının devlet sınırlarını aşan niteliği gereği devletlerin çevre hakkını ileri sürebilmesi, bireyleri aşarak devletlerin bu hakka taraf olmasını gerektirmektedir. Devletler, hakkın öznesi olmasının yanında hakkın yükümlüsü konumundadır. 50. maddenin birinci cümlesinde çevrenin korunmasının kamu görevi olduğu belirtilerek devlete hem şimdiki hem de gelecek kuşaklar için çevrenin korunması hakkında yükümlülük getirilmektedir. Bu madde gereği devlete bazı sorumluluklar yüklenmektedir. Devletin hem ulusal hem de uluslararası alanda çevrenin korunmasını sağlama yükümlülüğü bulunmaktadır. Bu amaca ulaşmak adına kamu makamları devlet tarafından yönlendirilmelidir. Devlet, korumanın yanında doğal kaynakları kullanırken

³³⁰ Çevre hakkının konusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ÖZDEK, **1993**, s. 102-104; KABOĞLU, Çevre...,**1996**, 61-67. Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, “Çevre Hakkının Konusu” başlığı.

³³¹ Çevre hakkının öznesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ÖZDEK, **1993**, s. 108-111. Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, “Çevre Hakkının Öznesi” başlığı.

özen göstermeli ve çevre sorunlarına sebep olabilecek eylemlerden kaçınmalıdır. Bu yükümlülük hem 45. maddede hem de 50. madde de vurgulanmaktadır.³³²

Çevre hakkının sahibi olan bireyler, aynı zamanda çevre hakkının yükümlüsü konumdadır. 50. maddenin ikinci cümlesine göre yaşama çevresini bozan faaliyetler yasaktır. Ayrıca ulusal yasalarda bireyin yükümlülükleri belirtilmektedir. Maddede ekonomik faaliyetler olarak bir sınırlama yapılmaktadır. Ancak bu sınırlamanın mevcut olmadığı, “ekonomik faaliyetler” teriminin örnek vermek adına kullanıldığı ve her türlü olumsuz faaliyetin ifade edildiği iddia edilmektedir. Ayrıca sosyal ve ekonomik büyümenin çevre gereksinimlerine uygun yapılması gerektiği belirtilmektedir.³³³

İran hükümeti, çevre koruma konusunun İslam genel kurallarına göre düzenlendiğini ve bu çerçevede ekolojik bilgelik doğrultusunda anayasada yer aldığını belirtmektedir.³³⁴ Kısacası İran Anayasası’nda çevre hakkını düzenleyen 50. Maddeye ve ayrıca 45. maddeye göre, hakkın sahibi şimdiki nesiller, gelecek nesiller ve ayrıca devlet olarak kabul edilmektedir. Hakkın konusu olarak yaşama çevresinin korunması en özet şekilde ilgili metinler referans alınarak ifade edilebilmektedir. Hakkın yükümlüsü, öncelikli olarak kamu görevi yüklenen İslam Cumhuriyetidir. Ayrıca halk da çevreyi kirletmeme yükümlülüğü altındadır. Burada ikinci cümlede İran Anayasası, vatandaşlara bireysel olarak çevre kaynaklı ödevler ve sorumluluklar yüklemektedir. Çevre hakkının ayrıntılı olarak düzenlendiği 45. ve 50. maddelerden anlaşılacakla birlikte, çevrenin kötüye kullanılması durumunda mahkemelerdeki soruşturma olasılığı hiçbir zaman kurumsallaştırılmamıştır.³³⁵

Sonuç olarak İran Anayasası’nda çevre hakkı düzenlenmiştir. Ancak Urmıye Gölü’nün korunması açısından Anayasa hükmünün yerine getirilmediği görülmektedir. 45.

³³² Çevre hakkının yükümlüsü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ÖZDEK, **1993**, s. 110-116. Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, “Çevre Hakkının Yükümlüsü” başlığı

³³³ Abbas TAGHVAEE/ Seyedeh KHODASHANAS/ Hamid GHOLAMALIZADEH, “Environmental Problems in Iran’s Law”, **Biological Forum- An International Journal**, 2015, s. 112

³³⁴ Kaveh L. AFRASIABI, “The Environmental Movement in Iran: Perspectives from below and Above”, **Middle East Journal**, Cilt. 57, No. 3, 2003, s. 432; Richard FOLTZ, “Environmental Initiatives in Contemporary Iran”, **Centra Asian Survey**, Cilt. 20, No.2, 2001, s. 157

³³⁵ TAGHVAEE/ KHODASHANAS/ GHOLAMALIZADEH, **2015**, s. 112

maddeye göre göllerin, nehirlerin ve doğal kaynakların kullanımı devletin elindedir. Bu kullanım, kamu yararı ile sınırlandırılmaktadır. Gölün kurumasının en büyük sebebi, gölü besleyen nehirler üzerine yapılan barajlar olarak gösterilmektedir.³³⁶ Urmiye Gölü'nü besleyen akarsular üzerinde devletin baraj yapma yetkisi bulunmaktadır. Nitekim 1990'lı yıllardan itibaren yoğun bir şekilde gölün etrafındaki su kaynağını kesen barajlar inşa edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte devlet bu yetkisini, kamu yararının aksine kullanmaktadır. Projelerinin faydalanıcıları Devrim Muhafızları müteahhitleri, Enerji Bakanlığı'na yakın bireyler ve tükenmiş gölün yakınındaki zengin tarım işletmeleridir.³³⁷ Ayrıca 50. madde ile ilgili birey, hakkın öznesi olarak çevre hakkının ihlal edilmesini mahkemeye götürememekte ve madde hukuken etkisizleşmektedir. Nitekim Urmiye Gölü'nün kuruması ve çevresinin zarar görmesi hakkında, açılmış bir dava bulunmamaktadır. Hatta yapılan protestolarda halk gözaltına alınmakta ve taleplerini dile getirememektedir. Hakkın yükümlüsü olan devlet, kurumunun engellenmesi için yasakladığı faaliyetlerin gereği olan ceza hükümlerini yerine getirmemektedir. Ayrıca devlet, yükümlülük gereği olan etkin çevre yönetimini hayata geçirememekte veya planları yolsuzluk ve özensizlikten dolayı uygulayamamaktadır.

3.1.3. Çevre Konusunda İran Ulusal Yasaları ve Urmiye Gölü

1971 yılında kurulan İran Çevre Bakanlığı, son dönemde ülkede çevre sorunlarının artmasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. İran'da hava, su ve toprağın çevresel olarak izlenmesi, çevre mevzuatının çıkarılması, kısa ve uzun vadeli çevre programlarının oluşturulması, çeşitli ekonomik ve endüstriyel projeler için çevresel etki değerlendirmelerinin hazırlanması, ulusal parklar ve vahşi yaşam alanlarının korunması gibi faaliyetler Çevre Bakanlığı'nın temel işlevleri arasında bulunmaktadır.³³⁸

Çevrenin korunmasında farklı alanları kapsayan birçok farklı yasa, yönetmelik ve düzenleme geliştirilmiştir. 1974 yılında onaylanan ve 1992 yılında geliştirilen Enerji

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İkinci Bölüm, "Urmiye Gölü'nün Kurumasının Sebepleri" başlığı.

³³⁷ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 43 (Erişim Tarihi 22.02.2019). Ayrıca bkz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azra K. ÖREN, "Urmiye Gölü Neden ve Nasıl Kurdu", **Maduniyet**, İlkbahar, 2019, s. 85

³³⁸ AFRASIABI, 2003, s. 439

Bakanlığı'nın faaliyetlerini düzenleyen “Çevrenin Korunması ve Geliştirilmesi Kanunu” çevre ile ilgili kapsamlı bir kanundur. 1976 yılında onaylanan ve 1996 yılında geliştirilen “Çevre Korunması ve Geliştirilmesi Yürütme Yönetmeliği” Ulusal Parklar, Ulusal Doğal Varlıklar, Yabani Hayatı Koruma Alanları yönetiminde etkili olan talimatları içermektedir. İç sulardaki su kaynaklarının iyileştirilmesi, zenginleştirilmesi ve geliştirilmesini düzenleyen “Su Kaynaklarının Korunması ve Kullanılması Kanunu” 1995 yılında onaylanmıştır. Ayrıca sulak alanların korunmasına yardımcı olacak farklı alanları ilgilendiren mevzuatlar da bulunmaktadır. (ÇED Mevzuatı, Su Kirliliği ile ilgili mevzuat vb.)³³⁹

İran ulusal mevzuatında çevre ile ilgili düzenlemeler olmasına rağmen Urmiye Gölü'nün korunması ile ilgili bazı endişeler bulunmaktadır. Korunan alanlar ile ilgili mevzuat, yalnızca korunan alan içerisinde yürütülen faaliyetleri kapsamaktadır. Ancak Urmiye Gölü'nün yaşadığı tehditler sadece göl ile ilgili değildir. Bunun yanında Urmiye Havzası'nda korunan alan dışında kalan bölgede, özellikle su kaynağı kullanımı ve kirlilik ile ilgili sorunlar bulunmaktadır. Su kullanımı ile ilgili mevzuat sulak alanların ekosistemini korumak için yeterli değildir. Entegre havza yönetimi için suyu ihtiyaçlara göre tahsis eden yeni mevzuat gerekmektedir. Milli Parklar mevzuatı, çevre koruması için bir temel sağlarken birçok etkinliği yasaklamaktadır. Özellikle sürdürülebilir faaliyetlerin de uygulanmasını engellemektedir. Esas olarak büyük projelere odaklanan ÇED mevzuatı, Urmiye Gölü ihtiyaçları için yetersiz görünmektedir. Bu kadar hassas bir alanı etkileyebilecek olan bütün önemli gelişmelerin, özellikle de barajların toplu etkilerinin ÇED'e tabi olması gerekmektedir.³⁴⁰ Bu tür olumsuzlukların yanında Çevre Bakanlığı'na ait olan bütçenin uygulama alanının çok geniş olması ve Bakanlığın diğer kurumlardan daha az bütçe alması, çevre sorunlarının çözümlerini etkilemektedir. Üçüncü Kalkınma Planından itibaren çevre konusundaki düzenlemeler gelişme göstermiştir. Ancak ülke genelinde çevre felaketlerinin devam ettiği düşünüldüğünde, yasal düzenlemeler yapılmış

³³⁹ LOTFI, 2012, s. 97-99

³⁴⁰ LOTFI, 2012, s. 99

olasına rağmen hâlâ çevre ile ilgili yeterli tedbirlerin alınmadığı, yasaların ve planların uygulanmadığı görülmektedir.³⁴¹

3.2. ULUSLARASI ÇEVRE HUKUKUNA GÖRE ÇEVRENİN KORUNMASI VE URMİYE GÖLÜ

3.2.1. Genel Olarak

Dünya ekosisteminin birbirine olan bağlantısından dolayı ister büyük olsun ister küçük çevre sorunları zamanla sınır aşan, bölgesel veya küresel nitelik kazanmaktadır. Bu sebeple çevre sorunlarında sadece ulusal girişimlerin yetersiz kalacağı bir bütün olarak küresel desteğin olması gerektiği gerçeği açıktır. Bir devlette uluslararası hukukun etkisinin, kuralların devletin iç hukukunda düşünülmeden yani uygulanmadan büyümesi mümkün değildir. Bunun yanında devletlerin bu meseleleri kendi iç hukuklarında fark ettikleri ve işledikleri gibi, bölgesel antlaşmalarda ve kendi iç hukuklarına dayanan uluslararası antlaşmalarda da bu tür sorunlara dikkat etmeleri gerekmektedir. Çevre sorunlarının uzun bir süre yerel sorunlar olarak algılanması dolayısıyla çevrenin uluslararası bir sorun olarak kabulü gecikmiştir. 20. yüzyılın sonlarından itibaren çevre sorunları devletlerarasında gündemi belirleyen bir madde haline gelmiş ve uluslararası hukukun konusunu oluşturmaya başlamıştır.³⁴²

³⁴¹ Ghorban AZİMY, “İran’da Su Krizi Kuraklık ve Sosyo-Politik Sonuçları”, **Maduniyet**, İlkbahar, 2019, s. 65

³⁴² KAYA, 2012, s. 8; Nükhet YILMAZ TURGUT, “ Çevreyi Koruyucu Uluslararası Sözleşmelerin Yadsınamaz Önemi”, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2014, s. 12

3.2.2. Uluslararası Çevre Hukukunun Niteliği

Uluslararası çevre hukukunun tarihi gelişime bakıldığında, yaşanan kazalara tepki olarak bazı önlemler alınmış veya belirli doğal kaynakların kullanımının sınırlandırılması şeklinde kısmi düzenlemeler yapılmıştır. Sonrasında BM'nin kurulması ile bu dağınık yapılar tek çatı altında toplanmaya başlanmış ve sorunların küresel çapta dile getirilmesi sağlanmıştır. Stockholm Konferansı ile başlayan bu süreçte hukuki düzenlemeler oluşturulmuş ve doğal hayatın korunması yasal bir zemine oturtulmuştur. Stockholm Konferansı ve 1992 Rio Konferansı, uluslararası çevre hukuku için üçüncü dönemi oluşturmaktadır. Yine bu dönemde hukuki düzenlemeler yapılmaya hızla devam edilmiş, bunun yanında uluslararası işbirliğinin önemi çevre sorunlarının sınır aşan niteliği gereği daha fazla vurgulanmıştır. Bu dönemde somut stratejiler, ortak eylem planları gibi çözüm odaklı adımlar atılmıştır. Bundan sonraki süreçte ise oluşturulan uluslararası çevre hukukuna uyumun sağlanması amaç edinilmiş ve buna uygun adımlar atılmıştır.³⁴³

Uluslararası çevre hukukunun kaynaklarına bakıldığında uluslararası antlaşmalar, teamül hukuku ve hukuk genel ilkeleri görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında uluslararası hukukun kaynakları ile benzerlik göstermekle birlikte, esnek hukuk (soft law) olarak adlandırılan tavsiye ve görüş niteliğinde olan metinlerin çevre hukukunun gelişmesinde önemli yeri bulunmaktadır.³⁴⁴

Uluslararası antlaşmalar, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 2. maddesine göre, ismi ne olursa olsun uluslararası mutabakat sağlanan, yazılı şekilde olan ve uluslararası hukuka tabi olan metinlerdir. Uluslararası antlaşmalar taraflarına hak ve yükümlülük doğurmaktadır. Uluslararası çevre sözleşmelerinin en önemli özelliği geleneksel uluslararası hukuktan farklı olarak taraf olmayan devletlere de yükümlülük getirmesidir. Bazı çevre sözleşmeleri, taraf olmayan devletlerin tutumlarını yönlendirici dolaylı yükümlülükler getirmektedir.³⁴⁵ Bu nitelikte olan uluslararası çevre metinlerinin sayısı oldukça fazladır. Uluslararası işbirliği sürecinin ilk adımını oluşturan çerçeve metinler, daha sonra yapılan müzakereler ile genişletilerek yükümlülüklerin somutlaştırılması

³⁴³ KAYA, 2012, s. 9-11; Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, "Çevre Hakkının Kaynakları" başlığı.

³⁴⁴ GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 90

³⁴⁵ TURGUT, 2014, s. 15

sağlanmaktadır. Çevre sözleşmelerinde kesin hükümlerin bulunmaması, etkinliği konusunda tartışmalara sebep olmaktadır. Ancak çevre sözleşmelerinin niteliği gereği sivil topluma verilen uygulama konusundaki denetim yetkisi ile sözleşmelerin etkinliği arttırılmaya çalışılmaktadır. Bunun yanında ilgili antlaşmanın taraf devletlerin iç hukukuna aktarılmaya çalışılması, antlaşmanın etkinliği bakımından büyük önem taşımaktadır.³⁴⁶

Zaman içinde oluşan uluslararası çevre sözleşmeleri incelendiğinde bazı sözleşmelerin genel olarak çevrenin korunmasını amaç edindiği, bazılarının ise çevrenin unsurları (biyolojik çeşitlilik, nesli tükenmekte olan bitki ve hayvan türleri, denizler vb.) hakkında düzenlemeler getirdiği görülecektir. Bunların yanında çevre üzerinde etki yapan bazı faaliyet ve maddeler ile ilgili (tehlikeli atıklar, kirlilik, vb.) sözleşmeler de mevcuttur. Uluslararası çevre sözleşmeleri incelendiğinde çoğunun genel nitelikte kurallar öngördüğü görülmektedir. Sözleşmelerin daha geniş çapta kabul görmesi ve çevre sorunlarında fazlasıyla teknik konuları içermesinde dolayı ana metin daha genel ifadeler içermekte ve bağlayıcı olan ek protokoller sonrasında ayrıntılı olarak belirtilmektedir.³⁴⁷

Çevrenin korunmasını sağlamak adına uygulanabilecek en etkili yollardan biri çevreye ilişkin hukuken bağlayıcılığı olan kurallar oluşturmaktır. 1972 Stockholm Konferansı'ndan itibaren daha fazla olacak şekilde çevre korumasını sağlamak adına uluslararası alanda birçok düzenleme yapılmıştır. Uluslararası çevre sözleşmeleri çevre politikalarının oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca sözleşmeler uluslararası çevre hukukunun temel kaynakları olarak kabul görmektedir. Çevre antlaşmaları, çevre sorunları ile mücadelede hukuki dayanaktır.³⁴⁸

Tekrar belirtmemiz gerekirse çevre sözleşmelerinin uygulanması, devletlerin sözleşmeden doğan yükümlülüklerini iç hukuka aktarmaları ve yetkileri altındaki kişilerin bu kurallara uymalarını sağlamaları ile mümkün olur. Çok taraflı çevre sözleşmelerinin uygulanabilmesi için öncelikle iç hukuka aktarılmaları gerekmektedir. Devletlerin gereken yasaları çıkarmaları veya düzenlemeler yapmaları ile sözleşmenin gereklerini tam olarak yerine getirdikleri söylenemez. Ayrıca devletler kurallara

³⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. GÜNEŞ, Uluslararası..., **2012**, s. 90-96

³⁴⁷ TURGUT, **2014**, s. 15

³⁴⁸ KAYA, **2012**, s. 177

uyulmasını sağlamakla görevlidir. Son olarak ise sözleşmeden doğan sorumluluğun yerine getirilmesi anlamında devletin ilgili uluslararası örgüte raporlar sunması gerekmektedir.³⁴⁹

Çevre sözleşmelerinin oluşturulması ve uygulanması sırasında doğru ve güvenilir bilgiye ulaşılması önemli olacaktır. Sözleşmenin uygulanması, geliştirilmesi ve sözleşmeye uygunluğun denetlenmesi, toplanan veriler ışığında gerçekleştirilecektir. Bu sebeple tüm çevre sözleşmeleri taraflar devletlere periyodik aralıklarla uygulama ve bilimsel konularda raporlar sunma yükümlülüğü getirmektedir. Devletlerin rapor verme yükümlülüğünü yerine getirmemeleri sözleşmeden doğan diğer yükümlülüklerini ihlal ettikleri anlamına gelmektedir.³⁵⁰

İkinci olarak uluslararası çevre hukukunun kaynağı, teamül kurallarıdır. Uluslararası hukukta teamül kurallarının oluşması için maddi ve manevi unsur olarak iki şartın gerçekleşmesi gerekmektedir.³⁵¹ Maddi unsur uluslararası hukuk kişilerinin geçmiş örnekleri aynı davranış ve tutumlarla tekrarlaması anlamına gelir. *Opinio juris* olarak da adlandırılan manevi unsur ise uygulanan davranışın hukukun gereği olarak düşünülerek hareket edilmesidir. Günümüzde iletişim ve haberleşme tahmin edilenden daha fazla gelişmiştir. Bu sebeple uluslararası örgütler aracılık ettiği teamül kurallarının oluşması hızlı ve kolay olmaktadır. Bu şekilde oluşan teamül kuralı geleneksel teamülden daha fazla psikolojik unsura vurgu yapmaktadır. Maddi unsur olan uygulama devam etmekte ancak *opinio juris*'in daha baskın olduğu ve ön plana çıktığı görülmektedir. Çevre sorunları gibi bütün insanlığı tehdit eden konularda tehlikenin önemi psikolojik unsurun kısa sürede oluşmasını sağlamaktadır.³⁵² Teamül kurallarının en önemli niteliği, sadece taraf devletler için değil tüm devletler için geçerli olmasıdır. Çevre hukukunda, çevrenin korunması için hedefleri ve hukuki ilkeleri içeren teamül kurallarının önemli işlevleri bulunmaktadır. Çevre kirliliğine sebep olma yasağı, önemli teamül hukuk kurallarından

³⁴⁹ Deniz KIZILSÜMER ÖZER, **Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri**, USAK, 2009, s. 206-213

³⁵⁰ ÖZER, **2009**, s. 236, 244

³⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emre ÖKTEM, **Uluslararası Teamül Hukuku**, Beta Yayınları, İstanbul, 2013, s. 49-154

³⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖKTEM, **2013**, s. 155-162; Ayrıca bkz. Pierre-Marie DUPUY, "Soft Law and the International Law of the Environment", **Michigan Journal of International Law**, 12, 2, 1990, s. 431-433

biridir. Bu husus, Stockholm Bildirisi'nin 21. ve Rio Bildirisi'nin 2. maddesinde belirtilmektedir. Bir başka teamül kuralı niteliği taşıyan işbirliği yükümlülüğü Rio Bildirisi'nin 7. ve 12. ilkelerinde de yer almaktadır. Rio Bildirisi'nin 15. maddesinde yer alan ihtiyat ilkesi de teamül kuralı niteliği taşımaktadır.³⁵³

Bu süreçlerin sonunda, artık uluslararası çevre hukukunda uyulması gereken mevzuatın var olmasının yanında, çevre sorunlarına ilişkin çözüm arayışlarında veya düzenlemelerin ortaya çıkmasında yol gösterici ve hatta temel olan hukuk genel ilkelerinin de olduğu gözlemlenmektedir. Devletlerin kaynaklar üzerinde egemenlik hakkı, buna karşın ortak alanlara veya ortak mirasa sahip çıkmak, iyi komşuluk ilişkileri, sürdürülebilir kalkınma, işbirliği yapma, çevresel etki değerlendirmesi, ihtiyat ilkesi vb. uluslararası çevre hukukunun genel ilkeleri olarak kabul edilmektedir. Bu kurallar, uluslararası alanda bağlayıcı nitelik taşımamasına rağmen uluslararası hukuk kaynakları arasında olan hukuk genel ilkeleri arasında yer almaktadır. Uluslararası çevre sözleşmeleri ve devlet uygulamaları, bu kurallara uygun şekilde yapılmalıdır. Hukuk genel ilkesi haline gelen bu kurallar, potansiyel olarak sözleşmelere taraf olsun veya olmasın uluslararası toplumun tüm aktörlerine ve çevrenin korunmasına ilişkin bütün faaliyetlere uygulanmaktadır. Yazılı olarak da çevre sözleşmelerinde yerini alan ilkeler, devlet uygulamaları ile teamül kuralı haline de gelmektedir.³⁵⁴

Çevre sorunlarının kendine has niteliği gereği, bu sorunlarla ilgili oluşturulan metinlerin bağlayıcı nitelikte olmayan esnek hukuk metinleri şeklinde olmasını elverişli ve gerekli kılmaktadır. Uluslararası hukukta bazı şartlar, bildirimler, eylem ve uygulama planları gibi metinler bu nitelikte düzenlenmektedir. Bu metinler genellikle uluslararası çevre konferansları sonucunda konferansa katılan devletlerin üzerinde görüşüp ortak karar verdikleri şekilde hazırlanmaktadır. Bu sebeple devletlerin metinleri imzalaması ve yürürlüğe koyması, daha kolay olmaktadır. Bu nitelikteki uluslararası metinler somut yükümlülükleri içermemektedir. Gelecekte ulaşılabilecek amaçlar, bunlara ulaşmak için ilke, yol ve araçları belirtmektedir. İlkelerin bu şekilde ilan edilmesi dünya toplumunun fikrini açıklamasını sağladığı iddia edilmektedir. Metinlerin bu tarzda hazırlanması, onların

³⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. GÜNEŞ, s. 100-103

³⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. KAYA, 2012, s. 11-15; ŞİMŞEK, 2016, s. 30-42. Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, "Çevre Hakkının Gelişimine Yardımcı Olan İlkeler" başlığı.

önemsiz olduğu veya devletlerin bu maddeleri yerine getirmeyeceği anlamına gelmemektedir. Bağlayıcı metinlerin hazırlanması kadar bu esnek hukuk metinlerine de özen gösterilmektedir. Bağlayıcı niteliğinin olmaması sözleşmelerinin hukuki etkilerinin olmadığı anlamına gelmeyecektir. Tıpkı bağlayıcı olan metinler gibi esnek hukuk metinleri için de devletlerin çekince koymaları gerektiği belirtilmektedir. Bağlayıcı olmayan metinler oluşacak olan teamül kurallarının içeriğinin şekillenmesinde ve teamülün benimsenmesinde önemli rol oynamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi metinler, teamül kurallarında manevi unsurun ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Ayrıca özellikle son yıllarda metinlerde yer alan kimi hususların teamül haline geldiği ve hukuki bağlayıcılık kazandığı iddia edilmektedir.³⁵⁵

Esnek hukuk kuralları günümüzde “iyi yönetilen bir devletten” beklenebilecek iyi davranış standartlarını ifade etmektedir. Bu durumda devletlerin sorumluluğunun belirlenmesi bağlamında değerlendirme yapılırken bu standartlardan yararlanılmaktadır. Bu ilkelerin uygulanmaması uluslararası hukukun ihlaline günümüz kuralları açısından bakıldığında sebep olmayacaktır ancak yasadışı eylemin varlığına kanıt oluşturacaktır. Bu standartların değerlendirilmesi uluslararası bir hakemin ve hâkimin görev alanına girecektir.³⁵⁶ Ancak Stockholm Bildirisi ile başlayan süreçte kabul edilen çevre hakkı ve ilkelerin uygulanmadığının tespitine ilişkin bildirimlerde uluslararası somut bir koruma mekanizması sunulmamıştır. Zamanla oluşan ilkeler de koruma adına bir denetim öngörmemektedir. Genellikle yayınlanan bildirimlerde bir takım hukuki ilkeler belirtilmekle birlikte hakemlik ve yargısal çözüm yolları taraflara önerilmektedir. Ancak bu yolların nasıl ve ne şekilde işleyeceği belirtilmemektedir. Uluslararası çevre hukukunda Bildirilerin oluşmaya başlaması ile birlikte devletler için psikolojik olarak zorlayıcı güçten bahsedilmeye başlanmıştır. Bundan sonraki aşamada oluşturulan Sözleşmelerle kuralların bağlayıcılık niteliği güçlendirilmiştir. Denetim mekanizmalarını işletecek kurumların ve kuralların oluşturulmaya başlanması ile birlikte artık çevre hukukunun aşamasını tamamlaması beklenmektedir. Çevre sorunlarını içeren antlaşma sayısının fazla olması düşünüldüğünde çevre hakkının korunması için denetim

³⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. TURGUT, 2014, s. 30-35; GÜNEŞ, Uluslararası..., 2012, s. 105. Ayrıca bkz. DUPUY, 1990, s. 420. Esnek hukuk metinlerinin devletlerin hukuken taahhüt altına girmekten kaçındıkları bir yol olarak gören aksi görüş için bkz. ÖKTEM, 2013, s. 179-180

³⁵⁶ DUPUY, 1990, s. 434-435

mekanizmalarını içeren kapsamlı bir uluslararası bir sözleşmenin oluşturulacağı beklentisi yüksektir.³⁵⁷

Çevre hakkı, günümüzde uluslararası alanda hukuki açıdan bağlayıcı bir uluslararası sözleşme ile tüm unsurları belirtilerek tanınmamaktadır. Bu sebeple hakkın korunması için kurulması yönünde öneriler olmasına rağmen, şu ana kadar kurulmuş olan bir uluslararası çevre mahkemesi bulunmamaktadır. Uluslararası korumanın eksikliğinin en önemli sebebi insan haklarında olduğu gibi devletlerin egemenlik konusunda halâ hassas olmaları ve bu haklarını sınırlayabilecek yükümlülüklerden kaçınmalarıdır. Mevcut insan hakları koruma mekanizmaları dikkate alınarak kurulacak olan bir çevre mahkemesi ile çevre hakkının kendine has nitelikleri de dikkate alınarak yargısal denetim yapılabilir veya devletler için daha kabul edilebilir olan arabulucu, uzlaşmacı ve dostça çözüm gibi yollar denenebilir.³⁵⁸

Uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkması ile çevre sorunlarının önlenmesinde ve giderilmesinde hukukun önemi anlaşılmıştır. Bu bilgiler ışığında öncelikli olarak İran'ın uluslararası çevre konferanslarına katılımı, yükümlülük altına girdiği uluslararası çevre hukuku ilkeleri ve genel olarak İran'ın ihlalleri incelenecektir. Sonrasında Urmiye Gölü'nün korunması için uluslararası yükümlülük getiren iki koruma sözleşmesinin maddeleri incelenecek ve genel olarak koruma alanları için yaşanan ihlaller belirtilecektir. Belirtilen çevre hukuku ilkeleri ve sözleşme yükümlülükleri kapsamında özel olarak Urmiye Gölü ve çevresi açısından yaşanan ihlaller diğer bir başlığı oluşturacaktır.

3.2.3. Uluslararası Çevre Hukuku İlkeleri ve İran

1972 Stockholm Bildirgesi, 1982 Dünya Doğa Şartı, 1983 Ortak Geleceğimiz Raporu ve son olarak Rio Bildirisi, uluslararası çevre hukukunun en önemli belgeleridir. Belgeler genel itibari ile birbirinin devamı niteliğindedir. İçeriklerine bakıldığında bir önceki metnin maddeleri kabul edilmiş ve geliştirilmiştir. Bu belgeler bağlayıcı nitelikte değildir. Bununla birlikte söz konusu metinlerin uluslararası çevre hukukunun temeli olduğu ifade

³⁵⁷ KUZU, 1997, s. 320-326, 334

³⁵⁸ ÖZDEK, 1993, s. 116-117. Ayrıca bkz. KUZU, 1997, s.295-316, 327

edilmektedir. Bir görüşe göre bu belgeler, sadece yol gösterici olarak düşünülmektedir. Diğer görüş ise maddelerin uluslararası çevre hukuku içerisinde teamül kurallarının ilanı olduğunu, sonuç olarak devletleri bağlayıcı konuma geldiğini iddia etmektedir. İkinci bir kabul ise metinlerin esnek hukuk metni olarak kabul edilebileceği ancak uluslararası çevre hukukunda hukuki sonuçlarının olduğudur. İster teamül kuralı, ister esnek hukuk metni olarak ifade edilsin metinlerde yer alan ilkelerin devletler için yükümlülük getirdiği kabul edilmektedir.³⁵⁹ Metinlerin birbiri ile olan bağlantısı ve ortak kurallar içermesi sebebiyle maddelerin tek tek incelenmesinden ziyade uluslararası alanda en fazla katılımın olduğu Rio Konferansı sonucu ortaya çıkan kuralların bütün olarak yer aldığı ve Rio Bildirisi maddeleri incelenecektir.

1992 yılında Rio Konferansı sonucu kabul edilen Kalkınma ve Çevre Rio Bildirisi 1. maddesinde “İnsanın, doğa ile uyumlu yaşama hakkının” bulunduğu belirtilmektedir. 2. maddesinde “diğer ülkelere zarar vermemek kaydı ile devletler, çevre ve kalkınma politikaları doğrultusunda doğal kaynaklarını kendi egemenlik hakları çerçevesinde kullanabilir.” 2. madde ile devletlerin doğal kaynaklar üzerinde egemenlik yetkisi bir kez daha vurgulanmaktadır. Ancak Bildiri'nin 3. maddesine göre devletlerin egemenlik yetkisi mevcut ve gelecek nesillerin kalkınma ve çevre hakkına hakkaniyetli şekilde yaklaşmasını da gerektirmektedir. Bu sebeple kalkınma ve çevre koruma arasında bir çatışma meydana gelmektedir. Bildirinin 4. maddesinde ise kalkınma ve çevre koruma arasında bir dengenin olması gerektiği vurgulanmaktadır. 7. maddede işbirliği ilkesi vurgulanmaktadır. 8. maddede ise açık bir şekilde sürdürülebilir kalkınmanın devletler tarafından sağlanması gerektiği ve bununla sürdürülebilir olmayan üretim ve tüketim araçlarının kaldırılması, demografik düzenlemelerin yapılması ile mümkün olacağı belirtilmektedir. 10. maddede devletlerin çevre konularında bilgi toplaması ve vatandaşları ile paylaşması beklenmektedir. Devletlere ayrıca etkili çevre mevzuatı geliştirme yükümlülüğü, 11. maddede ifade edilmiştir. 15. madde ile devletlerin yaşanan çevre sorunlarında yükümlülükleri, ihtiyat ilkesi çerçevesinde belirtilmekte ve çevre bozulmasını engelleyecek önlemlerin alınmasında maliyetin bahane edilmemesi gerektiği

³⁵⁹ PALLEMAERTS, s. 614. “Devletler norma bağlayıcılık kazandırmak istiyorlarsa onu bağlayıcı olmayan bir tavsiye kararı niteliğinde değil bağlayıcı bir antlaşma olarak kabul ederlerdi” şeklindeki aksi görüş için bkz. ÖKTEM, 2013, s. 176

vurgulanmaktadır. 17. maddede CED raporunun ulusal makamlar tarafından ön şart olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁶⁰

İran çevre konferansları ve sözleşmeleri konusunda uluslararası alanda katılım sağlayan devletler arasındadır. Rio Konferansı'nda İran da katılımcı olarak bulunmuştur.³⁶¹ Bildiride öngörülen ve uluslararası çevre hukukunu yönlendiren ilkeler, İran mevzuatının çerçevesi olmalı ve çevresel etki beyanları tüm projelerde önemli bir husus olarak görülmelidir. Bu sebeple ülkenin tüm doğal kaynakları için entegre planlar hazırlamak ve doğal kaynakların sürdürülebilirliğine uygun modern teknolojiye dayalı uygun sömürü sistemlerini uygulamak devletin temel politikası olmalıdır. Rio Bildirisi'nde yer alan ilkeler üzerinden İran'ın çevre konusunda yaklaşımını incelediğimiz takdirde yükümlülüklerini yerine getirmediği görülmektedir.³⁶²

İran, çevrenin unsurları flora-fauna, iklim, hava, su, toprak yani hemen hemen tüm doğal kaynakları bakımından sorunları olan bir ülkedir. Hızlı nüfus artışı ve çölleşme ile birlikte İran'da neredeyse tüm türlerin nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ve dünyadaki en kritik konular arasında İran çevre sorunlarının bulunduğu iddia edilmektedir.³⁶³ Diğer yandan Birleşmiş Milletler 2017 raporuna göre, İran'daki su kıtlığı sorunu o kadar nettir ki tarımsal geçim kaynaklarının artık sürdürülebilir olmadığı iddia edilmektedir. Rejim su politikaları üretmektedir ama projeleri ve planları uygulamak konusunda başarısız olmaktadır. İran'ın sürdürülemez su kullanımı ve yer altı sularının durumu, ülkenin yaklaşık % 96'sını etkileyen 14 yıllık bir kuraklıkla daha da kötüleşmiştir.³⁶⁴

İran'ın yaşadığı çevre sorunlarını çözmek için girişimlerde bulunmasının gerekliliği artık üçüncü kuşak hak olarak değil yaşam hakkının ihlali kadar ciddi bir durumdur. Raporlara göre 16 milyondan fazla insanın kırsaldan göç ettiğini ve birçoğunun 2013

³⁶⁰ SHAW, 2018, s. 615; Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Birinci Bölüm Çevre Hakkının Gelişimine Yardımcı Olan İlkeler ve Çevre Hakkının Kaynakları" başlığı

³⁶¹ <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-4.htm>, (Erişim Tarihi 27.02.2019)

³⁶² Peritore, N. PATRICK, "Iran: From Revolution to Ecological Collapse", **Third World Environmentalism, Case Studies from the Global South**, Florida, 1999, s. 212

³⁶³ FOLTZ, 2001, s. 155

³⁶⁴ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 41, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

yılından beri gecekondü bölgesinde yaşadığı tahmin edilmektedir.³⁶⁵ Su eksikliğinden kaynaklanan ağır sorunların özellikle İran'ın büyük, tarihi olarak marjinalleşmiş, etnik ve dini açıdan farklı özellikler gösteren bölgelerinde yaşandığı tespit edilmektedir.³⁶⁶

Rasyonel bir çevre politikası İran için gerekliliktir. İran'daki çevre birliği, ince ayar ve güçlendirme konusunda korkunç bir ihtiyaç içindedir.³⁶⁷ Bu kadar gerekliliğe rağmen etkili bir çevre koruma sağlanamamıştır. Böyle bir sorumluluk altında bulunan İran, bazı çevre koruma girişimlerinde bulunmaktadır. İran hükümetinin çevreye yönelik planları kısa vadeli olmaktadır. Uzun vadeli planların yapılmıyor olması çevre faaliyetlerinin kurumsal olarak düzenlenememesine, projelerin belli kişiler odaklı yapılmasına ve yarıda kalmasına sebebiyet vermektedir.³⁶⁸ Ayrıca çevre sorunları özellikle de su sorunu, Hükümet tarafından önde gelen sorunlardan biri olarak kabul edilmiş ancak buna uygun karşılık verilememiş, sorunu çözmek adına küçük ve etkisiz adımlar atılmıştır.³⁶⁹ UNDP Tahran Ofisi'nin raporuna göre, politikaları eyleme dönüştürmeye yönelik çabalara, planlara, yasal araçlara ve mekanizmalara rağmen, ilan edilen politikalar ve fiili uygulama arasında büyük bir boşluk bulunmaktadır.³⁷⁰ Bunların yanında İran rejiminin en üst seviyelerindeki yolsuzluğun ve yanlış yönetimin, ülke genelinde yıllarca çevresel sömürüye ve bozulmaya sebep olduğu iddia edilmektedir. Kuraklık ve yükselen sıcaklıkların etkisiyle, İranlı liderlerin zorlukları aşmadaki isteksizliği, ülkeyi çevre krizine doğru sürüklemektedir. Rejimin su kaynaklarının potansiyel olarak geri dönüşü olmayan şekilde su yönetimi ve hava kirliliği gibi kritik çevresel sorunlara değinmemesi, halkta tepkilere yol açmaktadır.³⁷¹ Sonuç olarak İran'da nüfus artışı, altyapı ve kaynaklara olan talebin artmasına sebep olmaktadır. Birçok uluslararası çevre antlaşması imzalamasına, detaylı çevre politikaları ve düzenlemeleri kabul etmesine rağmen gerçekçi uygulamalar eksiktir.

³⁶⁵ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 42, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

³⁶⁶ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 42, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

³⁶⁷ AFRASIABI, 2003, s. 441, 443

³⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. AZİMY, 2019, s. 65

³⁶⁹ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 42, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

³⁷⁰ FOLTZ, 2001, s. 164

³⁷¹ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 41, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

Rio Bildirisi'nde belirtildiği gibi sürdürülebilir kalkınma ilkesinin İran mevzuatı için bir çerçeve olduğu ve çevresel etki bildirimlerinin tüm projelerde önemli bir unsur olduğu düşünülmektedir.³⁷² İran Çevre Koruma Kurumu'na 2018 yılında ayrılan bütçe su krizi, hava kirliliği, canlı türlerinin yok olması gibi büyük çevre felaketleri bir arada düşünüldüğünde, diğer kurumların bütçesinden çok aşağıda olduğu dikkat çekmektedir.³⁷³ Bütçenin az olmasının yanında rejim, çevre sorunları özellikle de su temini için sürdürülebilir bir politika oluştursa bile yaygın yolsuzluk sebebi ile politikaların uygulanabilmesi mümkün gözükmemektedir. Örnek olarak baraj inşaatı politikasına bakıldığında, baraj projelerine ne kadar para harcandığı belli değildir. Ayrıca barajların çoğunun Devrim Muhafızları'nın mühendislik kolu tarafından yapıldığı ve paraların düzensiz kullanıldığı iddia edilmektedir. Barajların yapımında çıkan usulsüzlüklerin ardından kötü planlama ve yıllarca kuraklık, barajların işe yaramaz hale gelmesine sebep olmuştur.³⁷⁴

Rio Bildirisi'nde ayrıca diğer metinlerde belirtildiği üzere bireylerin çevre ile ilgili kararlara katılması bunun için de sağlıklı bilgiye ulaşması gerekmektedir. İran'da bakanlıklar verilerini saklamakla suçlanmaktadır. Bilgi paylaşımı konusunda halen bir eksiklik mevcuttur. Ayrıca hükümetin somut çözümler üretmediğine dair bir görüş bulunmaktadır. 2000 yılında yerel konseylerin seçilmesinden sonra, çevre politikalarına daha fazla yerel katılım beklentisi henüz karşılanmamıştır.³⁷⁵ Bazı çevre savunucularına göre İran'da asıl sorun "hükümetin merkezileşme hastalığıdır". Yerel makamların çevre, özellikle de su yönetimi ve kontrolü hakkında daha fazla söz sahibi olması gerektiği savunulmaktadır.³⁷⁶

Birlikte ele alındığında, kötü uygulanmış çevre politikaları, yaygın hükümet yolsuzluğu ve rejimden gelen etkisiz tepkiler, ülke genelinde protestolara yol açmış ve milyonlarca insanın yaşamını ve geçimini altüst etmiştir.³⁷⁷ İran rejimi her türlü aktivizmi bastırmaya çalışmaktadır. Özellikle çevre savunucuları, hükümetin yolsuzluğuna ve yanlış

³⁷² FOLTZ, 2001, s. 157

³⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. AZİMY, 2019, s. 65

³⁷⁴ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 42, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

³⁷⁵ AFRASIABI, 2003, s. 440-441

³⁷⁶ AFRASIABI, 2003, s. 442

³⁷⁷ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 44, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

yönetimine karşı dikkat çekici şekilde konuştukları için geniş çapta bir inceleme altına girmiştir.³⁷⁸

3.2.4. Çevrenin Korunması ile İlgili Uluslararası Çevre Sözleşmeleri ve İran

İkinci Bölümde, “Urmıye Gölü’nün Hukuku Niteliği” başlığı altında belirtildiği gibi İran, Ramsar Sözleşmesi’ni 1975’te imzalamış ve sözleşme kapsamında uluslararası öneme sahip Urmıye Gölü’nün de dâhil olduğu 24 sulak alan belirlemiştir. İran’ın bu sözleşme uyarınca temel yükümlülükleri, belirlenen sahaların ekolojik karakterini korumak, sulak alanların akıllıca kullanımını sağlamak ve ayrıca koruma alanı olarak ilan edilen yerler için uluslararası işbirliği yapmaktır.³⁷⁹

İran’ın imzaladığı bir diğer uluslararası çevre sözleşmesi ise 1996 yılında imzaladığı Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’dir. Sözleşmenin amacı genel olarak biyoçeşitliliğin korunmasıdır. Sözleşmenin maddelerine göre doğal alanların korunması, sürdürülebilir kullanımla uyumlu şekilde yapılmalıdır. Biyolojik çeşitliliğin korunması için gerekli yasaların çıkarılması, geliştirilmesi ve uygulanmasını sağlamak devletlerin görevidir. Devletlerin bu koruma alanı bölgeleri üzerindeki olumsuz etkileri olan süreçleri belirleyip engellemesi gerekmektedir.³⁸⁰

Doğa koruma, 21. yüzyılda uluslararası toplumun üyelerinin çoğunun öncelikleri arasındadır. Dolayısıyla İran’ın, koruma alanları üzerinde yukarıda iki sözleşmede belirtildiği şekilde yükümlülükleri mevcuttur. İran ve diğer Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’ni imzalayan devletler koruma alanı olarak belirlenen bölgelerin etkin yönetimini sağlamak zorundadır. İran çok çeşitli iklimler, araziler, flora ve fauna ülkesidir. Dört ana coğrafi bölgenin birleşiminden dolayı dünyanın en büyük biyolojik çeşitlilik ve doğal miras merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Bununla birlikte İran toprak, kıyı ve sulak alan bölümlerinde büyük çevresel sorunlarla, sürdürülebilir kalkınmada ciddi zorluklarla karşı karşıyadır. İnsan faaliyetlerinin uzun yıllardır İran

³⁷⁸ <https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>, 2018, s. 35, (Erişim Tarihi 22.02.2019)

³⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İkinci Bölüm, “Urmıye Gölü’nün Hukuki Niteliği” başlığı

³⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İkinci Bölüm, “Urmıye Gölü’nün Hukuki Niteliği” başlığı

bölgesinin değişiminde önemli bir sebep olmasına rağmen özellikle son yıllarda uygulanan kalkınma planları İran'ın belli başlı eko-bölgelerini biyolojik kaynakların aşırı kullanımından dolayı fazlasıyla etkilemiştir. Bu tür problemler üzerine düşünüldüğünde uygun bir sürdürülebilir yönetim sisteminin uygulanamadığı dikkat çekmektedir.³⁸¹

İran Çevre Bakanlığı 1972'den bu yana İran'da koruma alanlarının korunması ve yönetimi konusunda en üst düzey politika üretici ve karar verici hükümet kuruluşu olmuştur. 30 yıl öncesine kadar koruma alanları ile ilgili olarak olumlu faaliyetler ve yönetim girişimleri bulunmaktaydı. Bazı raporlar bu olumlu durumu belgelemektedir. Ancak günümüzde programlar zayıf kalmakta ve koruma alanları için acil koruma eylemlerine ihtiyaç duyulmaktadır. İran şu anda, koruma alanları için sistematik bir ulusal planlamaya sahip değildir ve yönetim planlarının geliştirilmesine dair uluslararası yönergeleri izlememektedir.³⁸²

Biyolojik çeşitlilik kaybının birçok sebebi ulusal politika ve programlara dayanmaktadır. İran'daki koruma alanları, kalkınma ve çevre çatışma içerisindedir. Çevre yasalarında mevcut yasal tedbirler yetersizdir. Planlamalar olumsuz değişimin gerisinde kalmakta ve biyolojik çeşitlilik mirasının yıkımına sebep olmaktadır. Şimdiye kadar İran'daki çoğu proje, Çevre Yönetimi Planlarını doğru şekilde hazırlamamakta ya da uygulamamaktadır. Çevresel Etki Değerlendirmesi raporu, yapılan projelerin çok azında değerlendirilmektedir. Sonuç olarak çevre konuları planlanan projelerde ikinci plana atılmaktadır.³⁸³

İran'ın Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin Dördüncü Ulusal Raporu'na³⁸⁴ göre, İran'daki biyolojik çeşitlilik eğilimlerinin değerlendirilmesi çok zordur. Çünkü ulusal biyolojik çeşitlilik göstergeleri tam olarak gelişmemiş ve etkilerinin izlenmesi genel olarak zayıf kalmıştır. Bununla birlikte koruma alanlarının artan tehditlerle karşı karşıya olduğu ve biyolojik çeşitliliğin azaldığı belirtilmektedir.³⁸⁵ İran Çevre Bakanlığı tarafından son 14 yıldır vahşi yaşamla ilgili herhangi bir rapor yayımlanmamıştır. Yayımlanmamış

³⁸¹ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 751

³⁸² KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 753

³⁸³ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 759

³⁸⁴ Rapor için bkz. <https://www.cbd.int/doc/world/ir/ir-nr-04-en.pdf>, (Erişim Tarihi 01.03.2019)

³⁸⁵ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 751

kayıtlara göre İran’da nesli tükenmekte olan canlıların sayısında artış bulunmakta, sulak alanlar kurutulmakta ve pek çok uzman tarafından İran’ın çevre alarm ışıklarının kırmızı olduğu belirtilmektedir.³⁸⁶

İran hükümeti, uygulamada kullanılmayan mevcut çevre yasalarını kolayca değiştirebilmekte ve yolların, barajların, madenlerin, fabrikaların, konut projelerinin ve diğer gelişmelerin inşasına engel olan çevre engellerini kaldırmak için yenilerini geçirebilmektedir. Bu tür inşaatlar, genel olarak korunan bölgelerdeki yerel halkın menfaatlerine karşıt olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca devlet kurumları ve çelişen politikalar arasındaki uyum eksikliği, biyolojik çeşitliliğin korunmasını engellemektedir. Bazen kurumlar birbirlerinin planlarını bilmeden ve çevresel etki değerlendirmesi olmadan çeşitli bölümler gereksiz, maliyetli ve ekolojik olarak zararlı projeler yürütmektedir. Karar vermede ekolojik sorunları ele almak ve değerlendirmek için kalkınma planları ile ilgili çevresel etki değerlendirmesine ihtiyaç vardır. Koruma alanları içinde ve bitişindeki bu tür proje ve faaliyetler, ekosistemlerde çoğu zaman geri dönüşü olmayan değişikliklere sebep olmaktadır. Bunların yanında yaptırımlar, zayıf yönetim, uzmanlık eksikliği, yolsuzluk, kurum içi ve kurumlar arasındaki sınırlı uyum hatta çıkar çatışması sebebiyle koruma alanlarının yönetimi yetersiz kalmaktadır.³⁸⁷

İran Çevre Bakanlığı diğer hükümet sektörleri ile eşit şartlarda değildir ve zayıf bir aktör olarak bulunmaktadır. Ayrıca Çevre Bakanlığı’nın kendi içinde de teknik ve finansal kapasite açısından ve planlama ile yönetim seviyelerinde eksiklikleri bulunmaktadır. İdari anlamda bir örgüt kurmak koruma alanları için yeterli bir adım değildir, en önemli aşama uygulamadır. Bakanlık içerisinde yeterli miktarda araştırma yapılmamasından dolayı ekolojik problemler ihmal edilmektedir.³⁸⁸

İran’da ekosistemler dönüşmekte ve yıkılmaktadır. 56 tür, tükenme eşiğinde ve 90 tür, tehdit altındadır. Kritik olarak nesli tükenmekte olan ve tehdit altındaki bu türlerin tükenmesi, önemli bir çevre sorunudur. Biyolojik çeşitliliğin azalması yanlış yönetim, denetlenmeyen kentleşme, aşırı sulama, kirlilik, baraj inşaatı, sulak alanların boşaltılması,

³⁸⁶ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 752

³⁸⁷ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 755

³⁸⁸ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 756

aşırı otlatma ve çevre etkileri dikkate alınmadan yapılan her türlü eylemden kaynaklanmaktadır.³⁸⁹

Bazı raporlar, halk bilincinin ve çevre sorunlarına duyarlılığın arttığına dikkat çekmektedir. Ancak bazıları sürdürülebilir kalkınma ve sınırlı biyoçeşitlilik hakkında çok az bilgi sahibi olduğunu belirtmektedir. Çevrenin henüz diğer sosyoekonomik meselelerle karşılaştırıldığında önemli bir sorun olduğu düşünülmemektedir.³⁹⁰

Yetersiz bütçeler, finansmanın etkili kullanılmaması ve eğitimli personel eksikliği, etkili ve sürdürülebilir koruma alanı yönetimi uygulamasının zorluklarına katkıda bulunmaktadır. Koruma alanlarının kurulması ve işletilmesi pahalıdır ancak çevre değerlerinin kaybolmasından sonra geri getirmeye çalışmak daha maliyetli ve hatta bazı durumlarda imkansızdır.³⁹¹

Çevre ve koruma alanları ile ilgili yasaların daha spesifik hale getirilmesi ve sürdürülebilir kalkınmaya odaklanması gerekmektedir. Sadece yasaların değil Çevre Bakanlığı yönetiminin de yasaları hayata geçirmek için güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca veri toplamadaki eksiklikler giderilmeli, doğal ve çevre değerleri bilgileri toplanmalı, güncellenmeli ve kamuya açık olmalıdır.³⁹² Biyoçeşitliliğin korunmasına ilişkin net bir politika yoktur ve yerel topluluklar aşırı sömürülmelerinin uzun vadeli etkisinin bilincinde değildir.³⁹³ Yetkililerin sürdürülemez kaynak kullanımını durdurmak konusunda yetersiz ve isteksiz olması devam ettikçe bu kaynaklar üzerinde çevre baskıları artarak devam edecektir.

³⁸⁹ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 752

³⁹⁰ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 757

³⁹¹ KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 757

³⁹² KOLAHİ/ SAKAI/ MORIYA/ MAKHDOUM, 2012, s. 761

³⁹³ PATRICK, 1999, s. 212

3.2.5. Uluslararası Çevre Hukuku İlkeleri ve İran'ın İmzaladığı Çevre Sözleşmeleri Gereğince Urmiye Gölü Üzerinde Yaşanan İhlaller

Uluslararası çevre hukuku genelinde incelendiğinde, önceki başlığımızda da belirtildiği üzere ülke genelinde çevre korunması konusunda devlet, yükümlülüklerini yerine getirmemekte ve ihlaller yaşanmaktadır. Aynı şekilde İran'ın Urmiye Gölü ve çevresi hakkındaki uygulamaları bazı ihlalleri de beraberinde getirmektedir.

Gölde yaşanan seviye değişimi, yıllar içerisinde çeşitli bilimsel makalelerle vurgulanmıştır. Seviye değişiminin sebepleri, miktarı ve etkileri tüm yönleri ile çalışmalarda yer almıştır. Ayrıca etkilerin ortaya çıkması sonucu yerli halkın gölün durumuna dikkat çekmek amacı ile yaptığı protestolarla da gölün durumu vurgulanmaya çalışılmıştır. Yapılan bu vurgular, hükümet tarafında herhangi bir etki doğurmamış ve atılması gereken adımlar atılmamıştır. Hükümetin bu kayıtsız tavrı, alınması gereken önlemleri erken dönemde almaması sonucunu doğurmaktadır. Önleme ilkesine göre, çevre zararının ortaya çıkmaya başlamasından sonra erken dönemde yapılacak müdahale ile olumsuz sonuçların ortaya çıkması engellenmeye çalışılmalıdır. İran hükümeti Urmiye Gölü'nün kuruma sürecinden haberdar olmasına rağmen alması gereken önlemleri almayarak **önleme ilkesini** ihlal etmektedir. Gölün kurumasının bir diğer sebebi olan iklim değişikliği konusunda İran gerekli önlemleri³⁹⁴ almayarak bir nevi gölü kaderine terk etmiş ve **önleme ilkesinin** ihlaline sebep olmuştur.

Önleme ilkesi ile bağlantılı olarak gölün ekosistemi üzerinde etkili olacak herhangi bir proje hakkında ÇED raporunun alınması gerekmektedir. En küçük projenin bile kırılgan yapısı olan göl ekosistemi üzerinde etkisi bulunmaktadır. Bu sebeple gölü besleyen nehirler üzerinde kurulan barajların ÇED raporunun alınması ve göze alınabilecek risklerin olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Uluslararası raporlarla da belirtildiği gibi barajlar hakkında ÇED raporları alınmamış, çevre ikinci plana atılmıştır. Göl üzerine yapılan yol için de aynı durum geçerlidir. Burada hem **önleme ilkesi** hem de **sürdürülebilir kalkınma ilkesi** ihlal edilmektedir.

³⁹⁴ İklim değişikliği konusunda devletlerin sorumluluğunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Neslihan ÖZKERİM GÜNER, **İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu**, Yetkin Yayınları, Ankara 2018, s. 174-200

Etkin bir su ve çevre yönetimi sisteminin bulunmaması, gölün kurumasının bir sebebinin oluşturmakta ve önemli iki ilke haline gelen **entegrasyon ilkesi** ve **sürdürülebilir yönetiminin ihlaline** sebep olmaktadır. Gölün çevresinde üretim/ tüketim/ nüfus dengesinin sağlanması devletin görevi olmasına rağmen burada, yanlış politikalarla su ihtiyacını arttıracak olan dengesiz üretim teşvik edilmektedir. Hükümetin kendi kendine yeterlilik politikası gereği tarımda teknolojik gelişmelerden yararlanmadan yaptığı atılım, çevre için kötü sonuçlar doğurmuştur. Burada ekonomik amaçlı projeler üretilirken çevrenin durumu kötüleşmekte ayrıca şimdiki ve gelecek nesillerin doğal kaynakları hakkaniyetli kullanımını engellenmektedir. Gölün durumu incelendiğinde doğal kaynaklardan **hakça kullanım ilkesi** ihlal edilmekte ve gelecek kuşakların çevreden yararlanması engellenmektedir.

Uluslararası çevre hukukunda kalkınma ve çevrenin uyum içerisinde olması gerekliliği vurgulanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ilkesi ile açıklanan bu hüküm, Urmiye Gölü için kesinlikle geçerli değildir. Kendi kendine yeterlilik gereği yürütülen yanlış tarım politikalarının oluşturulması ile su, toprak gibi çevre unsurları sömürülmüştür. Bölge halkı, tarım faaliyetlerinde geleneksel sulama sistemi olan yüzey sulamasını kullanmaktadır. Bu sebeple tarım alanlarını sulamak için kuralsız olarak yüzey sularının yönlerini gölün zararına olacak şekilde değiştirmektedirler. İkinci olarak, barajların belli bir plan çerçevesinde uzman kişiler tarafından inşa edilmemesi, doğal kaynakların akıllıca kullanılmasını engellemiştir. Son olarak gölün ortasına yapılan yolun sebep olduğu göldeki değişim **sürdürülebilirlik ilkesini** ihlal etmiştir. Bu kuralın somut olarak belirlenebilmesi için ÇED raporuna ihtiyaç vardır. Gölü besleyen akarsular üzerine inşa edilen barajların yapımı, kuraklığın yaşandığı en kritik dönemde bile devam etmiştir. Yeterli ÇED raporlarının alınmadığı, keyfi projeler kapsamında ve uzman olmayan kişiler tarafından yapılan barajlar, şirketlere doğal kaynaklardan rant elde etme kapısı açmıştır.³⁹⁵ Kalkınma gereği olarak yapılan barajların çevre ile uyumunu tespit edilmesi adına yapılacak olan ÇED raporu yapılmayarak çevre ikinci plana atılmaktadır. Aynı ihlal gölün ortasına yapılan yol için de geçerli bulunmaktadır.

Uluslararası işbirliği gölün durumunun ciddileşmesi ile birlikte sağlanmıştır ancak burada da verilen hibelerin harcanması konusunda şeffaf bilginin elde edilemiyor olması bir

³⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖREN, 2019, s. 85, 88

başka ihlali, **bilgi edinme hakkının** ihlalini doğurmaktadır. Gölün kurtarılması adına uluslararası alanda işbirliği girişimlerinde bulunulmuştur.³⁹⁶ Özellikle Japonya hükümeti ve BM, maddi destek başta olmak üzere sürdürülebilir kalkınmanın vurgulandığı projeler ile destek vermektedir. Yapılan maddi desteğin boyutları oldukça fazla olmasına rağmen gölün değişimi konusunda halen etkili çözümler bulunabilmiş değildir. Gölün kurtarılmasına ayrılan hibelerin akıbeti hakkında bilgiler elde edilememektedir. Ayrıca bu bütçenin göl için hazırlanan projelere değil de başka kamu kurumlarına harcandığı iddia edilmektedir.³⁹⁷ Uluslararası alanda işbirliği girişimlerinin bulunmasına rağmen sağlanan bütçenin net bir şekilde hangi kalemlere harcandığının bilinmemesi, **bilgi edinme hakkına** ve **şeffaflık ilkesine** aykırı bulunmaktadır.

Göl ve çevresini ilgilendiren çevre mevzuatının oluşturulması, yine devletin yükümlülükleri arasındadır. Ancak bazı yasal çalışmalar yapılmasına rağmen uygulamada bir karşılığının olmadığı tespit edilmektedir. Örneğin su kuyularının kullanılması ile ilgili düzenlemeler olmasına rağmen yeterli denetimlerin yapılmamasından dolayı beklenen sonuç elde edilememiş, göl çevresinde yasal olmayan kuyuların açılması ve kullanılması devam etmiştir.

Koruma alanı olarak ilan edilen Urmiye Gölü ve çevresi için İran'ın Ramsar Sözleşmesi ve Biyolojik Çeşitlilik sözleşmesi kapsamında da sorumlulukları mevcuttur. Gölde yaşanan seviye değişimi başlığı altında belirtildiği gibi gölün etrafındaki çevre çeşitliliğinin korunması için gerekli olan ekolojik su seviyesi son yıllarda ciddi şekilde aşmıştır. İran'ın göl çevresindeki biyoçeşitliliği koruması gerekmektedir. Koruma hakkında yasal düzenlemeler yapması, ayrıca güncel ve güvenilir raporlar sunması

³⁹⁶Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖREN, 2019, s. 92-94; http://parstoday.com/tr/radio/iran-i68236-urumiye_g%C3%B6l%C3%BCn%C3%BCn_yeniden_hayat_bulmas%C4%B1; (Erişim Tarihi 02.03.2019) <http://www.ir.undp.org/content/iran/en/home/presscenter/articles/2015/03/18/iran-japan-and-the-un-combine-forces-to-preserve-lake-urmia.html> (Erişim Tarihi 20.02.2019)

³⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖREN, 2019, s. 94; Göl için sağlanan bütçelerin harcanması konusunda çıkan sorunlar için bkz. <https://www.turkyurduhaber.org/mobil/amp/haber/33480/hazretpur-urmu-golu-icin-ayrilan-butce-baska-alanlara-harcaniyor.html>(Erişim Tarihi 03.03.2019). Ayrıca işbirliği gereğince söz verilen bütçelerin tamamının ödenmediği ile ilgili haber için bkz. <https://tr.sputniknews.com/cevre/201709081030047407-kuruyan-urmiye-golu-14milyon-iranlinin-hayatini-tehlikeye-atiyor/>(Erişim Tarihi 02.03.2019).

gerekmektedir. Göl çevresi için kapsamlı bir eylem planı bulunmamaktadır. Urmiye Gölü'nde yapılacak olan her faaliyet için ÇED raporunun hazırlanması çevre dengesinin bozulmaması için gereklidir. Raporların hazırlanmaması veya etkisiz ve niteliksiz olması sebebiyle yukarıda da belirtildiği gibi Hükümet, yapılan projelerde herhangi bir uyum ve uzmanlık gözetmeden hareket etmektedir. Ayrıca gölün korunması için ayrılan bütçelerin akıbeti hakkında halk bilgilendirilmemekte ve yerel halkın çevrenin korunmasına katılması konusunda teşvikler bulunmamaktadır. İran koruma alanları ile ilgili sunulması gereken raporlar zayıf niteliktedir. Ulusal yasalar aracılığı ile yapılan düzenlemeler veya oluşturulan projeler, hayata geçirilememektedir. Resmi olmayan verilere göre hem İran genelinde hem de Urmiye Gölü çevresinde biyolojik çeşitliliğin azaldığı bildirilmektedir. Sonuç olarak bu hükümler gereğince İran iki sözleşmeden doğan sorumluluğunu yerine getirmemekte, sözleşmeleri ihlal etmektedir.

İran hükümetinin Urmiye Gölü'nü tahrip etme konusundaki ihmali tutumu, vatandaşlar tarafından ülke genelinde haklı protestolara yol açmıştır. Birincisi, 27 Ağustos 2011'de ve daha sonra 3 Eylül 2011'de, geniş kapsamlı eylemler gerçekleştirilmiştir.³⁹⁸ Özellikle Tebriz, Urmiye, Erdebil, Ahar, Tahran gibi büyük şehirlerde düzenlenen mitinglere binlerce kişi katıldı. İran güvenlik güçleri tarafından güvenlik kaygısı bahane edilerek sert bir tavır takınılmış ve yürüyüşçülere karşı şiddet kullanılmıştır. Çatışmalar sırasında yüzlerce kişi tutuklanmış ve yaralanmıştır. Protestoculara ve tanınmış ailelere karşı yasadışı bir tavır göstererek, izinsiz ev aramalarına ve tutuklamalarına başvurmuşlardır. Hükümetin bu tutumu, halkın **barışçıl protesto hakkını** ihlal etmekte ve ayrıca **ifade özgürlüğünün** ihlaline sebep olmaktadır.³⁹⁹

Son olarak yukarıda belirtilen tüm ihlaller sadece İran halkı için geçerli değildir. Gölün kuruması ile ortaya çıkan sonuçların sadece İran topraklarında etkili olmayacağı, sınır

³⁹⁸ Gerçekleştirilen protestolar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak için bkz. <https://www.hrw.org/news/2011/09/10/iran-allow-peaceful-protests-over-lakes-destruction> (Erişim Tarihi 01.03.2019)

³⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Araz ŞAMİL, "Urmiya Gölündə Yaşanan Fəlakət", **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topplusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s. 172; AZİMY, 2019, s. 71; <https://mek-iran.com/2018/10/27/the-iranian-regime-targets-environmental-activists-in-a-string-of-arrests-and-suspicious-deaths/> (Erişim Tarihi 24.02.2019). Bölge halkının yapılan tutuklamalar hakkındaki açıklamaları için bkz. <https://www.suhakki.org/2013/03/urmu-der-ki-susuzam/> (Erişim Tarihi 25.01.2019)

aşan niteliğinin olduğu gözden uzak tutulmalıdır. Bu sebeple İran'ın uluslararası çevre hukuku gereğince doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik hakkını kullanırken dikkat etmesi gereken **iyi komşuluk ilkesini** de ihlal ettiği ortaya çıkmaktadır.

3.2.6. Doğa Hakkı ve Su Hakkının İhlali

Çevre hakkının ve hukukunun uluslararası toplumda daha fazla konuşulmaya başlanması ile birlikte yeni kavramlar da ortaya çıkmıştır. Doğa hakkı ve su hakkının hukuki olarak betimlenmesinin güç olmasına karşın bu konular, değerleri değişen dünyada incelenmesi gereken konulardır.

Doğa hakkı olarak isimlendirilen hak, doğayı insan yararına yorumlayan insan merkezli bir çevre korumadan ziyade bütün olarak doğanın korunmasını amaç edinmektedir. Bazı anayasalarda da yer bulan bu hak ile gelecek kuşakların çevreden yararlanma hakkı da güvence altına alınmaktadır. Doğa hakkının gereği olarak, bir bölgede başlatılan bir projede atılacak olan adımlar, çevre için risk oluşturmayacağı kesinleştikten sonra hareket edilmelidir. Doğal kaynakların aşırı kullanımı engellenmeli ve etkili bir yönetim sistemi kurulmalıdır. Hakkın ihlali durumunda ilgili kişi, doğal yaşam adına hareket edebilecektir.⁴⁰⁰

Benzersizliği sebebi ile artık su, dünyada uluslar için en önemli sorun haline almıştır. Su kaynaklarını kontrol altında tutanlar, su yönetimini sağlarken bazı yükümlülükleri yerine getirmek durumundadır. Öncelikli olarak suyun korunması, doğru ve adil kullanılması gerekmektedir. Suyun hızlı şekilde azalması ve niteliğindeki bozulmalar, ilk kuşak hakların dahi ihlaline sebep olmaktadır. Uluslararası alanda suya erişim hakkı, hem çevre hem de bir insan hakkı olarak kabul görmeye başlamıştır.⁴⁰¹

Yukarıdaki sebeplerle Urmiye Gölü'nün korunmasındaki gösterilen özensizlik ile göl ekosistemindeki değişim **doğa hakkının** ihlalinin oluşturacaktır. Ayrıca İran, hem sınırlı doğal kaynaklarının bulunması hem de kamu sektörünün yanlış yönetimi sebebiyle kritik su sıkıntısı çekmektedir. Sadece Urmiye Gölü değil, çevre nüfusu ve ekonomisi üzerinde

⁴⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. MAY/ DALY, 2018, s. 224-227

⁴⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. MAY/ DALY, 2018, s. 157-180

ciddi sosyoekonomik etkiye sahip önemli kaynaklar yok olmuştur. Gölde yaşanan kuruma ile bölge halkının suya erişimi kısıtlanmakta ve bu durum **su hakkının** ihlalini oluşturmaktadır.

3.2.7. Urmıye Gölü'nün Kurumasında Etnik ve Siyasi Temelli İddialar

İran'ın Urmıye Gölü üzerindeki uygulamaları incelendiğinde, çeşitli hakları ihlal ettiği yukarıda belirtilmiştir. Bu çıkarım, İkinci Bölüm' de belirtilen gölün kuruma sebepleri temel alınarak yapılmış uluslararası çevre hukuku açısından bir değerlendirmedir. Bununla birlikte gölün kurumasında etkili birkaç siyasi sebebin de bulunduğu ve İran'ın bu sebeplerle hareket ettiği iddia edilmektedir.

İran, Türkiye'den sonra en çok Türk nüfusunun yaşadığı ülkedir. İran devleti, etnik yapısının aleyhine kullanılmasını istemediği için etnik bir nüfus sayımı gerçekleştirmemektedir. Bu yüzden, İran'daki Türk sayısı, hep tahmini değerler üzerinden yapılmaktadır. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi Lideri Çehraganlı'nın 2002 yılında yaptığı açıklamaya göre İran'daki Türk nüfusu 34 milyondur. Bir diğer rakam ise Dünya Bankası ülke profilleri veri tabanına göre 66.1 milyonluk İran nüfusunun % 42'sini Türkler oluşturmaktadır.⁴⁰² Görüldüğü gibi rakamlar arasında farklılık fazla olmakla birlikte İran'daki Türk nüfusu gerçeği somut olarak ortadadır.

İran'daki Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerden biri de Urmıye Gölü çevresidir. Gölün etrafında eski ve kalıcı yerleşim yerleri vardır. Göl, eski Türk dilinde “yaşam alanı” olarak adlandırılmaktadır. Bölge halkı gölü, Türk kimliğinin bir sembolü olarak görmektedir. Gölün en büyük adasında, Cengiz Han'ın torunu Hülagu Han'ın mezarı bulunmaktadır. Türk nüfusunun bölgede uzun yıllardır göl ile bağlantısı kopmadan yaşadığı ve bu topraklara önem verdiği tarihi kaynaklardan da ortaya çıkmaktadır. Ancak kadim Türk halkının demografik yapısının İran hükümeti tarafından 1979 İslam devrimi ve öncesinde uygulanan, devlet politikası olarak görülen Farslaştırma politikası gereğince değiştirilmek istendiği iddia edilmektedir.⁴⁰³

⁴⁰² Bilgehan GÖKDAĞ / Rıza HEYET, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, Yaz / 2004, S. 30, s. 52

⁴⁰³ Nərmin MƏMMƏDLİ, “Urmıya Gölünün Məhvınə Qarşı Fars İstehzası, Türk Etirazı”, **Urmıya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s. 170; Ramin MƏMMƏDOV, “Urmıya Gölü

İlk olarak Rejim tarafından bölgeye Kürt nüfusunun yerleşmesi teşvik edilmiş ve desteklenmiştir. 1970’li yıllarda başlayan bu politika ile özellikle Urmiye şehrine ve çevre köy ve kasabalarına, ayrıca Tebriz’e 30 bin kadar Kürt nüfusu yerleştirilmiştir. Bu şekilde bölgenin etnik yapısında değişiklikler meydana getirilmiş ve siyasi kargaşaya zemin hazırlanmıştır.⁴⁰⁴

Yine Farslaştırma politikası gereğince Pehlevi döneminde bölgenin tarihi eserlerine verilen zararlar verilmiş ve gölde bulunan 120 adanın isimlerinin değiştirilmiştir. Hatta bir dönem gölün ve şehrin isminin “Rızaiye” olmuştur. Bu girişimlerle yine aynı şekilde bölge halkını kendi tarihinden uzaklaştırmak hedeflenmektedir.⁴⁰⁵

Son olarak da gölün kurumasına Rejim tarafından göz yumulması, atılması gereken adımların atılmaması, genellikle tarım hayvancılıkla uğraşan bölge halkı için buradan İran’ın çeşitli bölgelerine ve hatta yurt dışına göçe sebep olmaktadır. Bölgede yaşanan çevre sorunları ile halk, ekonomik ve ekolojik anlamda baş edememiştir. Sadece ekonomik sebepler değil oluşan tuz tepelerinin yerel halkta meydana getirdiği hastalıklar, insan yaşamını da ciddi şekilde etkilemektedir. Yaşanan bu göç dalgası, Türk olan yerel halkın dönüşmesine yol açabilecek ve asimilasyon sürecini hızlandıracaktır.⁴⁰⁶

Buradan hareketle İran’ın uygulamalarının sonuçları incelendiğinde **yaşam hakkının** ihlal edildiği de söylenebilmektedir. İkinci Bölüm’de ayrıntılı olarak belirttiğimiz devlet uygulamaları ile gölün çevresinde oluşan insan sağlığı için tehlike oluşturan tuz tabakası, yaşam hakkının ihlalini oluşturmaktadır. Gölün kurumasının sonuçları arasında belirttiğimiz gibi tuz gölü olarak bilinen Urmiye Gölü’nün suyunun kuruması ile birlikte tuz yüzeyde kalmış ve tuz fırtınalarına sebep olmuştur. Yaşanan fırtınalar sadece gölün etrafını değil yakın bölge ve komşuları da etkilemektedir. Tuzun en az beş eyalete yayılabileceği ve 20 milyondan fazla insanın hayatını etkilediği raporlarda

Faciəsi Ümumbəşəri Problemdir”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Toplusu)**, Bakı, Elm və Təhsil 2014, s. 145; Bu konu hakkında bölge halkının açıklamaları için bkz. <https://www.suhakki.org/2013/03/urmu-der-ki-susuzam/> (Erişim Tarihi 24.01.2019).

⁴⁰⁴ Əlirza AMANBƏYLİ, “Urmiya Gölü Faciəsi Və Güney Azərbaycanda Etnik Münaqişə Yaratma Cəhdləri”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Toplusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s. 158

⁴⁰⁵ MƏMMƏDOV, 2014, s. 147

⁴⁰⁶ MƏMMƏDOV, 2014, s. 145

belirtilmektedir. Şu an ulaşılan bilgilere göre gölün etrafında bulunan bazı köylerin boşaltıldığı ve insanların şehirlere göç ettiği bilinmektedir. Urmiye Gölü'nün kuruması ile birlikte çevrede bulunan nüfusun, sonuçlar etkisini göstermeye başladıkça azalacağı ve yerleşim düzeninin değişeceği düşünülmektedir. Burada devlet eli ile yaşam şartlarında köklü değişikliğe sebep olduğu söylenebilir.⁴⁰⁷

Uzmanların yaptıkları çalışmalar sonucu ortaya çıkan bir başka iddiaya göre ise gölün çevresinde zengin uranyum yatakları bulunmaktadır. Uranyum yataklarından en etkin şekilde yararlanılması için gölün kuruması gerektiği uzmanlar tarafından belirtilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, gölün kuruması sadece çevre probleminin değil ayrıca uluslararası toplumda İran'ın en çok suçlandığı nükleer politikasının da bir kez daha sorgulanmasını gerektirmektedir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Moharram POURBAGHERİ/ Hedayat Eydi TARAKAMEH, "İran'da Yeni Tehlike Çanları: İç Göç Sorunu", **Maduniyet**, İlkbahar, 2019, s. 80

⁴⁰⁸ Qulamrza Səbri TƏBRİZİ, "Önsöz", **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s. 3

SONUÇ

Urmiye Gölü'nün durumu incelendiğinde ortada coğrafi bir felaketten çok insan eli ile bozulan bir düzen görülmektedir. Gölün bugünkü duruma gelmesinin sebeplerini inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar incelendiğinde bazı çözüm önerilerinin getirildiği görülmektedir. Ancak uygulamaya bakıldığında durum çok farklıdır. İran devleti çevre konusunda yükümlülüklerini yerine getirmemektedir. Çalışmamızda bir insan hakkı olarak çevre hakkının nasıl ihlal edildiği uluslararası çevre hukuku açısından incelenmektedir.

İnsan haklarının moral ve toplumsal değerler açısından daha fazla vurgulanıyor olmasının, içinde bulunduğumuz çağın insan hakları çağı olarak nitelendirilmesini sağladığı iddia edilmektedir. Temeli insan onuru ve ahlaki yükümlülük ile ifade edilebilen insan hakları, modern devlet döneminde insan onurunun korunması için en etkili yol olarak kabul edilmektedir. Sürekli ihlallerin yaşandığı devletler için bile insan hakları, ideal standartları ifade etmektedir. İnsan haklarının en belirgin özelliği, evrensel ve bütüncül nitelikte olmasıdır.

İnsan haklarının gelişim süreci dikkate alınarak yapılan sınıflandırma ile hakların ortaya çıkışı ve gelişimi konusunda bilgi sahibi olabiliyoruz. Buna göre birinci ve ikinci kuşak haklar olarak adlandırılan insan hakları gelişimlerini tamamlayarak öncelikli olarak ulusal, sonrasında ise evrensel anlamda koruma mekanizmasına sahip olmuşlardır. Ancak insan hakları serüveni bu şekilde sonlanmamıştır.

Her dönemde insan onuru farklı tehditlere maruz kalmıştır. Bu sebeple yeni hakların oluşması devam etmektedir. Dayanışma hakkı olarak da ifade edilebilen üçüncü kuşak haklar, bu sürecin diğer bir ürünüdür. Genel olarak çevre hakkı, kendi kaderini tayin etme hakkı (self determinasyon), gelişme hakkı gibi haklar bu grup içinde değerlendirilmektedir. Çeşitli açılardan eleştirilere maruz kalsa da diğer hakların gelişim süreci ile kıyaslandığında, üçüncü kuşak haklar için de koruma mekanizmalarına sahip olabileceği öngörülmektedir. Birinci ve ikinci kuşak hakların yaşadığı evrim, üçüncü kuşak haklar için de beklenmektedir.

İnsan hakkı olarak “çevre hakkı” üçüncü kuşak haklar içerisinde yer almaktadır. Çevre insan ile doğanın kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Çevre sorunlarının doğması, bu iki

kavram arasında çıkan olumsuz etkileşimin sonucudur. Son dönemde çevre sorunlarının etkileri fazlasıyla hissedilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda da çevre konusu, insanlar için önemli bir hal almıştır. Çevre sorunlarına çözüm farklı bilim dalları tarafından getirmeye çalışılmaktadır. Hukuk alanında ise çevre hakkının insan hakkı olarak tanınmaya başlanması ile birlikte çevre sorunlarının çözümü adına önemli bir adım atılmıştır.

Çevre hakkının unsurları, hakkın niteliğini belirlemek açısından önem arz etmektedir. Hakkın konusu geniş yorumlanarak koruma alanı arttırılmaya çalışılmaktadır. Buna göre doğal çevre ve insan eli ile oluşturulan yapay çevre, konuyu oluşturmaktadır. Bir başka deyişle yaşam çevresi, hakkın konusunu ifade etmektedir. Yaşam çevresine olan müdahaleler ve dengeleri tehdit eden olumsuzluklar çevre hakkının gerçekleşmesini engelleyecek ve sonuç olarak çevre hakkı ihlal edilmiş olacaktır. Bu ihlali ileri sürebilecek olanlar bireyler, topluluklar, gelecek nesiller ve devletlerdir. Hakkın yükümlüsü ise yine devletler ve bireylerdir.

Çevre hakkı çerçevesinde inceleme konumuz olan Urmiye Gölü, idari anlamda İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinin Urmiye şehri ve Doğu Azerbaycan Eyaletinin Tebriz şehri arasında yer almaktadır. Tarihi olarak değerlendirildiğinde ise göl Güney Azerbaycan toprakları için yaşam alanı demektir. Türkiye, Irak ve Azerbaycan sınırına yakın bir bölgede stratejik önemi olan bir konumdadır. Urmiye Gölü, İran'ın ve Ortadoğu'nun en büyük gölüdür ancak bundan da öncelikli olarak dünyada önemli ekosistem alanlarından biridir. Bu değerli ekosistem Ramsar Sözleşmesi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve CITES ile koruma altına alınmıştır.

Güney Azerbaycan topraklarında hem insanlar hem de diğer canlılar için önemli bir yaşam alanı olan Urmiye Gölü, ortalama olarak son 50 yıldır ciddi çevre sorunları ile karşı karşıyadır. Gölün seviyesinde yaşanan değişim, çeşitli çalışmalarda vurgulanmıştır. Gölün ortalama derinliği 6-7 metredir ancak bu seviyeye gelene kadar 6 metre azalmanın olduğu çalışmalarda ifade edilmektedir. Gölün çevresinde yaşam alanının sağlıklı şekilde devam etmesi için gerekli olan ekolojik su seviyesi 1274,1 metre olarak hesaplanmıştır. Ancak son dönemde yapılan ölçümler gölün 1250 metreye gerilediği belirtilmektedir. Göl hacminin ise % 80 gibi ciddi bir oranda azaldığı şeklinde uyarılar bulunmaktadır.

Göl, akarsular ve yer altı suları ile beslenmektedir. Gölün bulunduğu havza, kapalı havza niteliğindedir ve gölde yaşanan su kaybı sadece buharlaşma ile meydana gelmektedir. Gölde yaşanan seviye değişimleri çeşitli modellemeler kullanılarak çalışmalarda ortaya konulmuştur. Bunun yanında seviye değişiminin sebepleri farklı kaynaklarda ele alınmıştır. Yapılan coğrafi çalışmalara göre kurumunun farklı sebepleri bulunmakla birlikte bu sebeplerin etkisinin oranı da farklılık göstermektedir. Çalışmamızda ulaşılan kaynaklardan elde edilen veriler, genel bir sınıflandırma yapılarak aktarılmıştır. Buna göre, ilk olarak **etkin havza yönetiminin bulunmaması** gölün günümüzdeki durumu için en kapsamlı sebep olarak ifade edilmektedir. İkinci olarak **barajların yapımı, tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi ve göl üzerine inşa edilen geçit gibi kalkınma programları çerçevesindeki insani müdahaleler** diğer bir sebebi oluşturmaktadır. Son olarak ise **iklim değişikliğinin** gölün durumunu değiştiren bir etkisi bulunmaktadır. Yapılan çalışmaların birçoğu, insani müdahalelerin etkisinin göl üzerinde çarpıcı değişikliğe yol açtığını ifade etmektedir. Ancak genel olarak bir ayırım yapmak gerekirse hükümet tarafında yapılan çalışmalar ve açıklamalar, iklim değişikliğinin ana sebep olduğunu belirtmektedir.

Gölün kuruması sonucu ortaya çıkan etkilere baktığımızda göl ve çevresinde yaşayan hem insan hem de diğer canlılar için ciddi sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlayan bölge halkı için kurumunun başlaması ile birlikte sosyal ve ekonomik zorluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu zorluklar bölgede yaşayanları şehirlere veya komşu ülkelere göçe zorlamıştır. Gölün ekosisteminde bulunan diğer canlılar için de tuzluluk oranının artması tehlike oluşturmaktadır. Ayrıca gölün etrafında toplanan tuz yığınları rüzgârlar ile taşınmakta, insanlar için sağlık tehdidi oluşturmaktadır. Bu olumsuz etkilerin gölün konumu sebebiyle sadece İran'da değil komşu devletlerde de etkili olacağı tahmin edilmektedir.

Urmiye Gölü'nde yaşanan çevre sorununun sadece bir çevre sorunu olarak görülmemesi gerekmektedir. Urmiye Gölü'nün kurtarılması için yapılan her çalışma aslında bölgede yaşayan Türklerin akıbeti için önem arz etmektedir. Gölün kuruması ile bölgede yaşanacak toplumsal değişim, Türklerin tarihi topraklarından ayrılmasına sebep olmaktadır. Buradan hareketle çalışmamızda onların yaşam alanları için gösterdikleri mücadele hukuki zemine oturtulmaya çalışılmıştır.

Öncelikli olarak gölün kuruma sebepleri ve ortaya çıkan etkilerin İran Anayasası ve ulusal mevzuatı açısından değerlendirilmesi, devletlerin egemenliği ilkesinin gereğidir. Çevrenin ve unsurlarının korunması ulusal yasalarda geniş şekilde yer almaktadır. Ayrıca devletlerin anayasalarında da çevre hakkına yer verilmektedir. İran Anayasası'nda da çevre hakkı normatif sürecini tamamlamış ve hak olarak yerini almıştır. Değerlendirmeler sonucunda Urmiye Gölü'nde, özellikle devletin kalkınma amaçlı faaliyetleri hakkın ihlalini oluşturmaktadır. Ancak İran'da diğer insan haklarında olduğu gibi hakların ihlal edilmesi durumunda başvurulacak bir koruma yolu bulunmamaktadır. Ulusal yasalar özellikle de Anayasa'da bulunan çevre hakkı Urmiye Gölü ve diğer çevre alanları ve unsurları hakkında gerekli korumayı sağlayamamaktadır. İran'ın çevre hakkı konusunda bireylere sunacağı yargı yoluna başvuru hakkı ile çevre konusunda özellikle yerel halka denetim hakkı tanımış olacaktır. Bunun yanında 2001 yılında yürürlüğe giren Aarhus Sözleşmesi kapsamında belirtilen çevreye dayalı usuli hakların vatandaşlara tanınmaya başlanması, çevre koruma amacıyla atılan önemli bir somut adımdır. Bu sözleşmenin gereği olarak devletlerin vatandaşlara bilgiye erişim, kararlara katılım ve yargıya başvuru hakkını tanınması gerekmektedir. Urmiye Gölü açısından değerlendirildiğinde bu hakların sağlanması, göl hakkında verilen kararlarda yerel halkın katılımını sağlayacaktır. Bilgi edinme hakkı ile hibelerde yaşanan şeffaflık ve güven sorununun ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır.

Ulusal alandaki korumalarının yetersiz olması ve çevre sorunlarının sınır aşan niteliği çevre hakkının korunması anlamında uluslararası girişimlere ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Bu noktadan bakıldığında çevre hakkının uluslararası alanda korunması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Uluslararası alandaki gelişmelere bakılacak olursa çevre hakkını düzenleyen evrensel bir belge bulunmamaktadır. Ancak çevre sorunları konusunda, özellikle 1970'li yıllardan sonra yapılan geniş katılımlı uluslararası konferanslar ve sonrasında yayımlanan bildiriler çevre hakkı için olumlu gelişmelerdir. Bu sayede çevre sorunları uluslararası işbirliği ile çözülmeye çalışılmaktadır.

Uluslararası çevre hukuku dikkate alınarak yapılan değerlendirmede Urmiye Gölü konusunda devletin sürdürülebilir kalkınma ilkesi, önleme ilkesi, entegrasyon ilkesi, işbirliği ilkesi, şeffaflık ilkesi gibi bir çok ilkenin ayrıca Ramsar Sözleşmesi ve Biyolojik Çeşitlilik sözleşmesinin ihlal edildiği görülmektedir. Uluslararası çevre hukukunun

kaynakları olan bu ilke ve sözleşmeler devletlere yükümlülük getirmekte ancak herhangi bir koruma mekanizması öngörmemektedir.

Çevre hakkına insan haklarının gelişim süreci perspektifinden bakacak olursak insan hakları konusunda en çok ismi duyulan belge İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'dir. Belgenin hukuken bağlayıcılığı bulunmamaktadır ancak manevi ve siyasi etkisi artık herkesçe bilinmektedir. Ayrıca belge, anayasaların içeriği oluşturulurken önemli bir kaynaktır ve bazen devlerin anayasalarında açıkça zikredilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Stockholm Bildirisi de bir insan hakkı olarak çevre hakkı için devrim niteliğinde bir gelişmedir. Bildiri'nin oluşturulmasından sonra devletlerin anayasalarında bu hakka yer verilmeye başlanmıştır. İnsan haklarına tekrar dönecek olursak İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden sonraki süreçte artık insan hakları denetim mekanizmalarının gelişmesi için adımlar tartışma konusu olmuş ve adımlar zamanla atılmıştır. İnsan haklarının korunması adına yargı koruması, arabuluculuk, uzlaşma ve dostça girişim gibi yollar denetimin sağlanması adına uygulanmaktadır. Çevre hakkının yaşadığı süreç itibari ile artık hakkın kendine has nitelikleri de dikkate alınarak bu denetimin uluslararası veya bölgesel olarak sağlanması gerekmektedir ve hatta geç kalınmış bir adım olarak düşünülmektedir. Yaşam alanımız olan çevrenin bu korumayı hak ettiği açıktır.

Çevre sorunlarının hukuken tartışılmasının siyaseten tartışılmasından daha fazla etki edeceği açıktır. Bu gerçek gölün durumu için de geçerlidir. İran'ın ulusal mevzuatın hakkın korunmasını sağlamak amacıyla düzenlemesi gerekmektedir. Ayrıca bazı örnekleri değerlendirildiğinde bölgesel bazı düzenlemelerle çevre alanında koruma mekanizması geliştirilmiştir. Dünyanın çevre konusunda ciddi sorunlarla karşı karşıya olan bir bölgesinde yer alan İran'ın da bu yola gitmesi faydalı olacaktır. Son olarak uluslararası toplumun, bağlayıcı bir çevre sözleşmesi oluşturulması beklentisi yüksektir. Sınırları aşan bir sorun olarak çevre sorunlarının uluslararası bir mekanizma ile korunması, dünya genelinde çevre için çözüm adına atılacak en büyük adım olacaktır. Bu bağlamda, uluslararası bir çevre mahkemesinin kurulması da atılacak bu adımı taçlandıracaktır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

AFRASIABI Kaveh L., “The Environmental Movement in Iran: Perspectives from below and Above”, **Middle East Journal**, Cilt. 57, No. 3, 2003

AGHAKOUCHAKA Amir / NOROUZI Hamid / MADANI Kaveh / MIRCHI Ali / AZARDERAKHSH Marzi / NAZEMI Ali / NASROLLAHI Nasrin / FARAHMAND Alireza / MEHRAN Ali / HASSANZADEH Elmira, “Aral Sea Syndrome Desiccates Lake Urmia: Call for Action”, **Journal of Great Lakes Research**, C. 41, S. 1, 2014

AKAR İrfan, **Çok Zamanlı Uydu Görüntüleri Kullanılarak Acıgöl (Türkiye)- Urmia (İran) Göllerinde Su Yüzeyi Değişimleri ve Yakın Çevresinde Arazi Kullanımının Belirlenmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2011

AKBABA Ahmet, **İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar**, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2016

AMANBƏYLİ Əlirza, “Urmia Gölü Faciəsi Və Güney Azərbaycanda Etnik Münaqişə Yaratma Cəhdləri”, **Urmia Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014

ANAYURT Ömer, “Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi”, **Türkiye’de İnsan Hakları**, TODAİE, Ankara, 2000

Ansiklopedik Çevre Sözlüğü, Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, Ankara 2001

ARI Yılmaz, “Ramsar Sözleşmesi’nin Doğa Koruma Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C. 15, 2016

ASLANLI Kenan, **Hazar Denizi’nin Jeopolitik ve Jeoekonomik Konumu: Enerji, Taşımacılık, Hukuk ve Çevre Boyutları**, İRAM, 2018

- AYBAY Rona, **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015
- AZİMY Ghorban, “İran’da Su Krizi Kuraklık ve Sosyo-Politik Sonuçları”, **Maduniyet**, İlkbahar, 2019
- BABADOOST Mohammad, “Desiccation of the World's Second Largest Salty Lake in Northwest Iran (Azerbaijan): A Serious Ecological Crisis in the Region”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Elm ve Təhsil, Bakı, 2014
- BUDAK Sevim, “Uluslararası Çevre Düzenlemeleri Bağlamında Politika, Adalet ve Katılım, **Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar** (Ed. Mehmet C. MARIN/ Uğur YILDIRIM), Beta Yayıncılık, İstanbul, 2004
- CALDWELL Lynton Keith, **International Environmental Policy**, Third Edition, Durham, Duke University Press, London, 1996
- CORDATO Roy E., “Polluter Pays Principle: A Proper Guide for Environmental Policy”, **Institute for Research on the Economics of Taxation**, 2001
- ÇAKIR Merve, **İran’da Hava Kirliliği Sorunu**, İRAM, 2017
- ÇAMYAMAÇ Anıl, **Uluslararası Hukukta Göller**, Seçkin Yayıncılık, 2016
- DALBY Simon / MOUSSAVI Zahra “Environmental Security, Geopolitics and the Case of Lake Urmia’s Disappearance”, **Global Change, Peace & Security**, 2017
- DELJU A. H. / CEYLAN A. / PIGUET E. / REBETEZ M., “ Observed Climate Variability and Change in Urmia Lake Basin, Iran”, **Theor Appl Climatol**, C. 111, 2013
- DOĞAN İlyas, **İnsan Hakları Hukuku**, Astana Yayınları, Ankara, 2016
- DONİGA Anisia-Teodora, “The Polluter Pays Principles”, **Law Annals Titu Maiorescu**, 2016

- DONNELLY Jack, **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995
- DUPUY Pierre-Marie, “Soft Law and the International Law of the Environment”, **Michigan Journal of International Law**, 12, 2, 1990
- DUYAR Metin / ÖZÇELEBİ Oğuzhan, **Ortadoğu’da Su Sorunu**, Derin Yayınları, İstanbul, 2012
- EIMANIFAR Amin / MOHEBBI Feridon, “Urmia Lake (Northwest Iran): A Brief Review”, **Saline Systems**, C. 5, S. 5, 2007
- ERDAL Selcan, **Uluslararası Hukuk Perspektifinden İran’ın Nükleer Programı**, Adalet Yayınları, Ankara, 2018
- ERDOĞAN Selim, “Çevrenin Siyasallaştırılması ve Ramsar Sözleşmesi Örneği”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008
- ERDOĞAN Selim, “Ramsar Sözleşmesi ve Uluslararası Süreç”, **Sulak Alanların Yönetim Planı Rehberi**, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007
- ERTÜRK Hasan, **Çevre Bilimleri**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2012
- FAO, “Iran (Islamic Republic of)”, **Irrigation in the Middle East Region in Figures**, 2008
- FOLTZ Richard, “Environmental Initiatives in Contemporary Iran”, **Centra Asian Survey**, Cilt. 20, No.2, 2001
- GAROUSI Vahid / NAJAFI Arel / SAMADI Azar / RASOULI Kabir, **Environmental Crisis in Lake Urmia, Iran: A Systematic Review of Causes, Negative Consequences and Possible Solutions**, Conference Paper, 2013

GEMALMAZ Mehmet Semih, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt 1**, Legal Yayıncılık, 2012

GHAHERI M. / BAGHAL-VAYJOOEE M.H. / NAZIRI J., “Lake Urmia, Iran: A Summary Review”, **International Journal of Salt Lake Research**, 1999

GHALE Yusuf Alızade Govarchın, “Multitemporal Change Detection on Urmia Lake and Its Catchment Area Using Remote Sensing and Geographical Information Systems”, **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2014

GHALE Yusuf Alızade Govarchin / ALTUNKAYNAK Abdusselam / ÜNAL Alper, “Investigation Anthropogenic Impacts and Climate Factors on Drying up of Urmia Lake Using Water Budget and Drought Analysis”, **Water Resources Management**, 2018

GHALIBAF Mohammad Bagher / ETAAT Javad / MOHAMMADI Hosein / MOUSSAVI Zahra, “The Development Programs in Iran and The Environmental Problems Of Urmia Lake”, **Research Political Geograpy (Peer- Reviewed Journal)**, C. 1, S. 1, 2017

GHALIBAF Mohammad Bagher / MOUSSAVI Zahra, “Development and Environment in Urmia Lake of Iran”, **European Journal of Sustainable Development**, C. 3, S. 3, 2014

GÖKDAĞ Bilgehan / HEYET Rıza, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, Yaz / 2004, S. 30

GÖKPINAR Mahmut, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları Ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, **TBB Dergisi**, 2015, S. 120

GÜNEŞ Ahmet M., “ Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XIV, S. 1, 2010

GÜNEŞ Ahmet M., “Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme”, **İÜHFİM**, C. LXX, S.1, 2012

GÜNEŞ Ahmet M., **Çevre Hukukunda İhtiyat ilkesi**, Bilge Yayınevi, Ankara, 2012

GÜNEŞ Ahmet, **Çevre Hukuku**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2015

GÜNEŞ Şule, **Uluslararası Hukuk Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi**, Siyasal Kitabevi, 2007

HAFEZİNİYA Muhammed R., **İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası**, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017

HAMAMCI Can, “Çevre ve Hukuk”, **Fehmi Yavuz'a Armağan**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1983

HAMZEKHANI Fatemeh Ghobadi / SAGHAFIAN Bahram / ARAGHINEJAD Shahab, “Environmental Management in Urmia Lake: Thresholds Approach”, **International Journal of Water Resources Development**, C.32, S.1, 2016

HASSANZADEH Elmira / ZARGHAMI Mahdi / HASSANZADEH Yousef, “Determining the Main Factors in Declining the Urmia Lake Level by Using System Dynamics Modeling”, **Water Resour Manage**, C. 26, 2012

HESAMI Ali / AMINI Ata, “Changes in Irrigated Land and Agricultural Water Use in the Lake Urmia Basin”, **Lake and Reservoir Management**, C. 32, S.3, 2016

International Cooperation Division ULRP, Challenges of Urmia Lake and Restoration Program, 2017

İSALI Hüseyin / KIRÇİÇEK Adem, “Güney Azerbaycan’dan Bölgeler Ötesine Uzanan Ekolojik Facia: Ölüme Terk Edilen Urmu Gölü”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topplusu)**, Elm ve Təhsil, Bakı, 2014

İYİKAN Necati, “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü Sorununda Rusya Faktörü”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 6, S. 12, 2013

İZBIRAK Reşat, **Coğrafya Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992

JALILI Sheida / HAMIDI Sajad Ahmad / GHANBARİ Reza Namdar, “Climate Variability and Anthropogenic Effects on Lake Urmia Water Level Fluctuations, Northwestern Iran”, **Hydrological Sciences Journal**, 2016

KABOĞLU İbrahim Ö., “Dayanışma Hakları’nın Hukuksal Değeri”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt 13, 1991

KABOĞLU İbrahim Ö., **Dayanışma Hakları**, TODAİE, Ankara, 1996

KABOĞLU İbrahim, **Çevre Hakkı**, İmge Yayınevi, Ankara, 1996

KALABALIK Halil, **İnsan Hakları Hukuku**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2017

KAPANİ Münci, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011

KAPANİ Münci, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013

KARAMI Nasser, “The Drying of Lake Urmia as a Case of the ‘Aralism’ Concept in Totalitarian Systems”, **International Journal of Geography and Regional Plannig**, C.4, S. 1, 2018

KARBASSI Abdolreza / BIDHENDI Gholamreza Nabi / PEJMAN Amirhossein, “Environmental İmpacts of Desalination on the Ecology of Lake Urmia”, **Journal of Great Lakes Research**, 2010

KAYA Yasemin, **Uluslararası Çevre Anlaşmalarına Uyum Sorunu**, Ezgi Kitabevi, 2012, Bursa

KAYHAN Ali Kerem, “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine bir İnceleme”, MHB, Cilt: 33, Sayı: 1, 2013

KELEŞ Ruşen, ERTAN Bilal, **Çevre Hukukuna Giriş**, İmge Yayınları, Ankara, 2002

KELEŞ Ruşen, HAMAMCI Can, **Çevrebilim**, İmge Yayınevi, Ankara, 2002

KIRÇIÇEK Adem, **Urmiye Gölü Havzası'nın (İran) Fiziki Coğrafyası**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 2010

KIZILSÜMER ÖZER Deniz, **Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri**, USAK, 2009

KUZU Burhan, **Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1997

LOTFI Ahmad, **Lake Uromiyeh A Concise Baseline Report**, 2012

MADANI Kaveh, "Water Management in Iran: What Is Causing the Looming Crisis?", **Journal of Environmental Studies and Sciences**, C. 4, S. 3, 2014

MADEN Tuğba Evrim, "İran'da Su Kaynaklarının Durumu ve Yönetimi", **Ortadoğu Analiz**, C. 3, S. 3, 2011

MADEN Tuğba Evrim, "İran'ın Urmiya Gölü Sorunu", **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Elm və Təhsil, Bakı, 2014

MATTHEWS G. V. T., **The Ramsar Convention on Wetlands: It's History and Development**, Ramsar Convention Bureau, Gland, 1993;

MAY James / DALY Erin (çev. Tolga Şirin/ Umut Orcan), **Dünyada Çevresel Anayasacılık**, Ekoloji Kolektifi, 2018

MƏMMƏDLİ Nərmin, "Urmiya Gölünün Məhvinə Qarşı Fars İstehzası, Türk Etirazı", **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014

MƏMMƏDOV Ramin, "Urmiya Gölü Faciəsi Ümumbəşəri Problemdir", **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topusu)**, Bakı, Elm və Təhsil 2014

MƏMMƏDOV Ramiz, “Urmiya Gölü Faciəsi”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Toplusu)**, Elm ve Təhsil, Bakı, 2014

MICKLIN Philip P., Desiccation of the Aral Sea: A Water Management Disaster in the USSR, 1988

MICKLIN Philip, “The Aral Sea Disaster”, **Annual Review of Earth and Planetary Sciences**, C. 35, 2007

O. ALIZADEH-CHOOBARI/ F. AHMADI-GIVI/ N. MIRZAEI/ E. OWLAD, “Climate Change and Anthropogenic Impacts on the Rapid Shrinkage of Lake Urmia”, **International Journal of Climatology**, 2016

Ortak Geleceğimiz, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayınları, 1987

OURIA Mahmoud / SEVİNC Harun, “The Role of Dam in Drying Up Lake Urmia and Its Environmental Impacts on Azerbaijani Districts of Iran”, **SAUSSUREA (ISSN: 0373-2525)**, C. 6, S. 1, 2016

ÖĞÜTÇÜ Muhlis, “Dayanışma Hakkı Olarak Yurttaşların Sağlıklı Ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı”, **İnsan Hakları Yıllığı**, C. 27, 2009

ÖKTEM Emre, **Uluslararası Teamül Hukuku**, Beta Yayınları, İstanbul, 2013

ÖNGÖR Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961

ÖREN Azra K., “Urmiya Gölü Neden ve Nasıl Kurudu”, **Maduniyet**, İlkbahar, 2019

ÖZDEK Yasemin, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1993

ÖZKERİM GÜNER Neslihan, **İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu**, Yetkin Yayınları, Ankara 2018

ÖZTÜRKLER Harun, **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ekonomilerine Giriş**, ORSAM Kaynak, No 2, 2016

PARLAK Bekir, “Çevre- Ekoloji- Çevre Bilim: Kavramsal Bir Tartışma”, **Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar** (Ed. Mehmet C. MARIN/ Uğur YILDIRIM), Beta Yayıncılık, İstanbul

PATRICK Peritore, N., "Iran: From Revolution to Ecological Collapse", **Third World Environmentalism, Case Studies from the Global South**, Florida, 1999

POURBAGHERİ Moharram / TARAKAMEH Hedayat Eydi, “İran’da Yeni Tehlike Çanları: İç Göç Sorunu”, **Maduniyet**, İlkbahar, 2019

SANAL Recep, Türk Cumhuriyetleri’ndeki Çevre Sorunları Üzerine Bir İnceleme, **TİKA**, 2001

SANDS Philippe, **Principles of International Environmental Law**, Cambridge University Press, 2003

SEMİZ Yasemin, **Çevre Hakkı Kavramı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Çevre Hakkına Yaklaşımı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016

SHADKAM Somayeh, **Preserving Urmia Lake In A Changing World**, Wageningen Üniversitesi Doktora Tezi, 2017

SHAW Malcolm (çev. İbrahim KAYA, Yücel ACER, M. Turgut DEMİRTEPE, B. Engin ŞİMŞEK), **Uluslararası Hukuk**, TÜBA, Ankara, 2018

SÖNMEZ Adem Yavuz / HİSAR Olcay / KARATAŞ Mehmet / ARSLAN Gökhan / ARAS M. Sıtkı, **Sular Bilgisi**, Nobel Yayınevi, 2008

SÖNMEZ Necmi, “Ortak Geleceğimiz Stocholm 1972-Rio 1992 ve Sonrası”, **Yeni Türkiye**, Sayı. 5, 1995

ŞAMİL Araz, “Urmiya Gölündə Yaşanan Fəlakət”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topplusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014

ŞİMŞEK Galip Engin, **Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması**, Beta, İstanbul, 2016

TAGHVAEE Abbas / KHODASHANAS Seyedeh / GHOLAMALIZADEH Hamid, “Environmental Problems in Iran’s Law”, **Biological Forum- An International Journal**, 2015

TANGÖR Burak, **İran: Toplum-Devlet-Siyaset** (Ed. Bülent TANGÖR), TODAİE, Ankara, 2016

TƏBRİZİ Qulamrza Səbri, “ Önsöz”, **Urmiya Gölü Faciəsi (Məqalələr Topplusu)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2014

TOPÇU Ferhunde, “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi: Müzakereden Uygulamaya”, **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C. 20, S. 1, 2012

TOPÇUOĞLU Metin, **Çevre Hakkı Ve Yargı**, Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, Ankara, 1998

TORABIAN Elham, “Exploring Social Vulnerability and Environmental Migration in Urmia Lake of Iran: Comparative Insights From the Aral Sea”, **The State of Environmental Migration 2014: A review of 2013** (Ed. Editors : François Gemenne, Pauline Brücker & Dina Ionesco), 2014

TUNÇ Hasan, **Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları**, 2008, Asil Yayıncılık

TURGUT Nükhet Yılmaz, **Çevre Politikası ve Hukuku**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2012

Türkiye Barolar Birliği, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, 2014

Türkiye’nin Taraf Olduğu Uluslararası Çevre Sözleşmeleri; İzmir Barosu, İzmir, 2000

UNEP, “The Drying of Iran's Lake Urmia and its Environmental Consequences”, **Thematic Focus: Climate Change, Resource Efficiency, Ecosystem Management, and Environmental Governance**, 2012

Urmia Lake Restoration Program (ULRP), Brief Report and Projects Outline, 2015

UYGUN Oktay, **Devlet Teorisi**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015

YILMAZ Salih, “Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya”, **Avrasya Etüdleri**, 2000, s. 94;

YILMAZ TURGUT Nükhet, “ Çevreyi Koruyucu Uluslararası Sözleşmelerin Yadsınamaz Önemi”, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2014

ZARRINEH N. / ABAD M., “Integrated Water Resources Management in Iran: Environmental, Socio-Economic and Political Review of Drought in Lake Urmia”, **International Journal of Water Resources and Environmental Engineering**, C. 6, S. 1, 2014

ZEHTABIAN Gholamreza / KHOSRAVI Hassan / GHODSI Marzieh, “High Demand in a Land of Water Scarcity: Iran”, **Water and Sustainability in Arid Regions** (Ed. Graciela Schneier – Madanes, Marie- Françoise Courel), Springer, 2010

İnternet Kaynakları

A/ Conf/ 199/20, s. 1 (www.un.org/en/documets)

A/ RES/37/7, 28.10.1982 (www.un.org/en/documets)

A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I). (www.un.org/en/documets)

A/CONF.151/26/Rev.1(vol.III) (www.un.org/en/documets)

A/Conf.48/14/Rev. 1 (www.un.org/en/documets)

A/RES/ 66/288. 11.09.2012(www.un.org/en/documets)

A/Res/2997 (XXVII) 15 Aralık 1972. (www.un.org/en/documets)

A/RES/38/161 (www.un.org/en/documets)

http://archive.ramsar.org/cda/en/ramsar-documents-list-anno-iran/main/ramsar/1-31-218%5E16557_4000_0

<http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution>.

http://parstoday.com/tr/radio/iran-i68236-urumiye_g%C3%B6l%C3%BC'n%C3%BCn_yeniden_hayat_bulmas%C4%B1

<http://ulrp.sharif.ir/en>

http://www.achpr.org/files/instruments/achpr/banjul_charter.pdf

<http://www.ir.undp.org/content/iran/en/home/presscenter/articles/2015/03/18/iran-japan-and-the-un-combine-forces-to-preserve-lake-urmia.html>

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21937.pdf>;

http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_41.pdf

<http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-4.htm>

<http://www.unesco.org/mabdb/br/brdir/directory/biores.asp?mode=gen&code=IRA+07>

<http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/man-and-biosphere-programme/about-mab/>

<https://burakgemalmaz.files.wordpress.com/2015/05/01-1981-june-27-af-ihhc59f.pdf>

<https://burakgemalmaz.files.wordpress.com/2015/05/02.pdf>.

<https://earthshots.usgs.gov/earthshots/node/72#ad-image-0-0>

<https://earthshots.usgs.gov/earthshots/node/72#ad-image-0-7>.

<https://mek-iran.com/2018/10/27/the-iranian-regime-targets-environmental-activists-in-a-string-of-arrests-and-suspicious-deaths/>

<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>

<https://tr.sputniknews.com/cevre/201709081030047407-kuruyan-urmiye-golu-14milyon-iranlinin-hayatini-tehlikeye-atiyor/>

<https://www.cbd.int/countries/?country=ir>.

<https://www.cbd.int/doc/world/ir/ir-nr-04-en.pdf>

<https://www.cites.org/>;

https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004.pdf?lang=en.

<https://www.hrw.org/news/2011/09/10/iran-allow-peaceful-protests-over-lakes-destruction>

https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf.

<https://www.ramsar.org/>

<https://www.state.gov/documents/organization/286410.pdf>,

<https://www.suhakki.org/2013/03/urmu-der-ki-susuzam/>

https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf.

<https://www.turkyurduhaber.org/mobil/amp/haber/33480/hazretpur-urmu-golu-icin-ayrilan-butce-baska-alanlara-harcaniyor.html>

<https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>

<https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/gr/gr220en.pdf>.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
11/04/2019	
<p>Tez Başlığı : Çevre Hakkı Çerçevesinde İran'ın Urmیه Gölü'ndeki Uygulamaları</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 157 sayfalık kısmına ilişkin, 20/03/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin acılı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezim benzerlik oranı % 7 'dir.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☐ Alıntılar hariç 4- ☒ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>	
 11/04/2019	
Adı Soyadı: Hilal CEYHAN Öğrenci No: N15220299 Anabilim Dalı: KAMU HUKUKU Programı: Tezli Yüksek Lisans	
<p>DANIŞMAN ONAYI</p> <p style="text-align: center;">UYGUNDUR.</p> <p style="text-align: center;"> Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN </p>	

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
PUBLIC LAW DEPARTMENT**

11/04/2019

Thesis Title : Iranian Implementation in Lake Urmia Within the Frame of Environmental Rights

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 20/03/2019 for the total of 157 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 7 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

11/04/2019

Name Surname: Hilal CEYHAN
Student No: N15220299
Department: Public Law
Program: Master's Degree

ADVISOR APPROVAL

APPROVED

Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN

EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU										
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA											
Tarih: 11/04/2019											
Tez Başlığı: Çevre Hakkı Çerçevesinde İran'ın Urmıye Gölü'ndeki Uygulamaları											
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:											
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve rumuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. 											
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.											
Gereğini saygılarımla arz ederim.											
 11/04/2019											
<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 30%;">Adı Soyadı:</td> <td>Hilal CEYHAN</td> </tr> <tr> <td>Öğrenci No:</td> <td>N15220299</td> </tr> <tr> <td>Anabilim Dalı:</td> <td>KAMU HUKUKU</td> </tr> <tr> <td>Programı:</td> <td>Tezli Yüksek Lisans</td> </tr> <tr> <td>Statüsü:</td> <td> ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora </td> </tr> </table>		Adı Soyadı:	Hilal CEYHAN	Öğrenci No:	N15220299	Anabilim Dalı:	KAMU HUKUKU	Programı:	Tezli Yüksek Lisans	Statüsü:	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora
Adı Soyadı:	Hilal CEYHAN										
Öğrenci No:	N15220299										
Anabilim Dalı:	KAMU HUKUKU										
Programı:	Tezli Yüksek Lisans										
Statüsü:	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora										
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>											
 Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN											
Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr											
Telefon: 0-312-2976860	Faks: 0-3122992147										
E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr											

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
PUBLIC LAW DEPARTMENT

11/04/2019

Thesis Title: Iranian Implementation in Lake Urmia Within the Frame of Environmental Rights

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

11/04/2019

Name Surname: Hilal CEYHAN
Student No: N15220299
Department: Public Law
Program: Master's Degree
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN